

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

В. Ю. Медвідь

**ЕКОНОМІЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ:
ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

**Київ
2015**

УДК 332.

ББК

М

Науковий редактор – д.е.н., проф. В.М. Василенко

Рецензенти: д.е.н., проф. І.В. Заблудська

д.е.н., проф. Л.Л. Ковальська

д.е.н., проф. В.Є. Лучик

Рекомендовано до друку

*вченою радою Інституту економіко-правових досліджень НАН України
(протокол № 41 від 22 грудня 2014 р.)*

Медвідь В.Ю.

М Економічне регулювання регіонального розвитку: теорія, методологія, практика: монографія / В.Ю. Медвідь; наук. ред. В.М. Василенко; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. – Київ: _____, 2015. – 281 с.

ISBN

У монографії визначено сутність і чинники, сучасний інструментарій забезпечення регіонального розвитку, об'єктивні передумови необхідності економічного регулювання регіонального розвитку. Розроблено методологічну базу та наведено концептуальні основи економічного регулювання регіонального розвитку. Удосконалено методику оцінки основних властивостей сучасного регіонального розвитку. Обґрунтовано побудову організаційного механізму розробки і реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку. Обґрунтовано елементну складову економічних механізмів розробки та реалізації стратегічного планування регіонального розвитку. Запропоновано механізм узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів.

ISBN

УДК 330.341.1:69

ББК 65.2/4 – 65.9

© В.Ю. Медвідь, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ	12
1.1. Сутність і чинники регіонального розвитку	12
1.2. Сучасний інструментарій забезпечення регіонального розвитку	28
1.3. Об'єктивні передумови необхідності економічного регулювання регіонального розвитку	46
Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	65
2.1. Концептуалізація об'єктної моделі сучасного регіонального розвитку	65
2.2. Інституційне середовище економічного регулювання регіонального розвитку	83
2.3. Сучасний інструментарій економічного регулювання регіонального розвитку	101
Розділ 3. ОЦІНКА ОСНОВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	119
3.1. Просторово-часове позиціонування регіонів України за рівнем економічного розвитку	119
3.2. Порівняльна оцінка використання потенціалу й ефективності економіки регіонів України	134
3.3. Виявлення змін у параметрах розвитку регіонів України	151
Розділ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	168
4.1. Сутнісні характеристики економічного регулювання розвитку регіонів	168
4.2. Умови дієвого економічного регулювання регіонального розвитку	183
4.3. Вимоги до ефективності економічного регулювання розвитку регіонів	198
Розділ 5. МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДО УМОВ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	215
5.1. Організаційні механізми розробки та реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку	215
5.2. Економічні механізми розробки та реалізації стратегічних планів регіонального розвитку	230
5.3. Механізм узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку	244
ПІСЛЯМОВА	260
ЛІТЕРАТУРА	263

ПЕРЕДМОВА

Посилення диференціації в умовах і наслідках життєдіяльності населення регіонів незалежно від причин, які її викликають, призводить до наростання деструктивних процесів у суспільстві та загострює проблему поступального розвитку як окремого регіону, так і країни в цілому, що стає підґрунтям для збільшення діапазонів їх економічного та соціального розвитку. Відсутність ефективного механізму державного втручання в процеси суспільного виробництва, домінування стихійного саморозвитку послужили головними чинниками втрати поступального розвитку регіонів.

Сучасна практика відносин між державою і регіонами, а також між окремими регіонами свідчить, що політика вирівнювання, спрямована на підтримку менш економічно та соціально розвинутих територій, не дає необхідного результату. Ця підтримка виражається у фінансовій допомозі у формі субсидування і не націлена на формування та збереження необхідного потенціалу такої території. Оскільки політика вирівнювання спрямована на досягнення певної економічної рівноваги між регіонами, що об'єктивно досить проблематично забезпечити як у найближчій, так і у віддаленій перспективі, більш дієвою є політика стимулювання територіального розвитку. Вона має на меті вживання заходів на державному і регіональному рівнях щодо максимального використання наявних матеріальних, трудових, організаційних і фінансових можливостей. Для того щоб така політика стала ефективним важелем розвитку як регіонів, так і їх складових (адміністративно-територіальних одиниць), необхідно використовувати методи економічного регулювання. Значна диференціація в рівнях економічного розвитку регіонів та умовах життя населення може бути подолана за допомогою економічного регулювання регіонального розвитку, здатного забезпечувати тісну взаємодію всіх учасників суспільних відносин на певній території.

Економічне регулювання регіонального розвитку може бути представлене в широкому і вузькому розумінні слова. У широкому воно передбачає приведення об'єкта (території, економічної системи й економічного простору) у збалансований (пропорційний) стан його складових; у вузькому – досягнення необхідних результатів у процесі використання об'єкта (території, економічної системи й економічного простору). При цьому регулювання буде спрямоване на їх основні властивості, зміна яких і забезпечуватиме регіону бажаний тренд розвитку. Такі дії можуть здійснюватися як у масштабах країни, так і в масштабах окремого регіону й адміністративно-територіальної одиниці (населеного пункту, району). Від повноти використовуваного інструментарію економічного регулювання залежить можливість забезпечення поступального регіонального розвитку. У зв'язку з цим одним з актуальних завдань стає

розробка нових й удосконалення існуючих методів, прийомів, механізмів економічного регулювання регіонального розвитку.

Економічне регулювання регіонального розвитку припускає наявність системи концепцій, стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм й оперативних планів, механізмів і методів їх формування та реалізації, суб'єктно-об'єктний склад і організацію відповідної діяльності, моніторинг і контроль. Усі ці елементи мають складати єдиний комплекс і розроблятися на спільній методологічній базі, що дозволить забезпечувати не лише узгодженість і зв'язок їх між собою за цілями і підцілями, але й ієрархічну підпорядкованість щодо ресурсів і джерел фінансування.

Сучасна практика регіонального розвитку відзначається непостійністю та неузгодженістю при використанні окремих способів і методів економічного регулювання. Тому саме впровадження в практику організаційних та економічних механізмів, здатних адаптувати його до умов регіонального розвитку забезпечить поступальний розвиток як окремих регіонів, так і всієї держави в цілому. Тим самим економічне регулювання регіонального розвитку одержить необхідну адаптацію до умов конкретних регіонів.

Виходячи з того, що дослідження проблематики економічного регулювання регіонального розвитку перебувають на початковому етапі, особливо в ракурсі методичного навантаження, актуалізується пошук організаційного забезпечення розробки і реалізації довгострокових стратегій, економічного обґрунтування розробки стратегічних планів, узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку (як у межах окремих територій, так і держави в цілому).

Недостатня розробленість висвітлених проблемних питань та їх актуальність для економічного регіонального розвитку зумовили вибір теми монографії роботи та логіку дослідження.

Структурно монографія складається з п'яти розділів, кожен з яких присвячено викладенню одержаних наукових результатів у сфері теорії, методології та практики економічного регулювання регіонального розвитку.

У першому розділі «Теоретичні основи дослідження сучасних проблем розвитку регіонів» у результаті узагальнення значного масиву літературних джерел визначено сутність і чинники регіонального розвитку. Встановлено, що в даний час існує декілька підходів до визначення регіону, які дозволяють розглядати його через призму території, населення, економічних зв'язків і відносин. Використання терміна «регіон» у такому розумінні надає можливість застосовувати системний підхід до дослідження регіональних проблем і ситуацій у встановленні відповідності рівнів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин та вирішення виникаючих протиріч. Доведено, що в сучасних умовах економічне регулювання регіонального розвитку перетворюється на дієвий набір інструментів, здатних забезпечувати не лише

бачення чіткої перспективи у найвіддаленішому майбутньому, але і надання завершеного вигляду всій конструкції ефективного управління. Щоб така конструкція мала завершений вигляд, необхідно приймати рішення не лише в науковому відношенні, але і в прикладному відносно самої структури, елементного складу, основних функцій, цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку. Обґрунтовано, що забезпечення поступального розвитку регіонів із позиції режиму функціонування і змін параметрів регіональної економічної системи можливе за допомогою використання сучасного інструментарію. Такий інструментарій покликаний не лише формувати необхідні передумови, але і сприяти їх трансформації в реальні умови. Від повноти його використання повною мірою стає можливим власне і регіональний розвиток. Визначено, що економічне регулювання територіального розвитку покликане за допомогою формування найбільш раціональних пропорцій в економіці сприяти найбільшому використанню елементів наявних продуктивних сил, у процесі реалізації стадій суспільного відтворення. Для цього необхідний відповідний механізм, що включає методи (інструменти), форми їх взаємодії (організацію) і способи (технологію) впливу на характер перебігу стадій суспільного відтворення.

У другому розділі монографії «Методологічна база економічного регулювання регіонального розвитку» обґрунтовано, що віртуальне моделювання можливих процесів економічного розвитку регіонів здебільшого залежить від наукової бази, що склалася до сьогоденного часу в державі, продуктивності зв'язків і відносин із зовнішніми джерелами і носіями знань, перспективних і поточних цілей та завдань територіального розвитку та прийнятності озвучуваних співтовариством ідей. Визначено, що важливою передумовою зменшення реальної асиметрії в економічному розвитку окремих територій виступає існуюче інституційне середовище, яке має формувати відповідні правила (норми) суспільства, покликані впорядкувати перебіг суспільних процесів у їх межах. Основними суб'єктами суспільних відносин, які не лише зацікавлені, але і повинні брати безпосередню участь у формуванні прийнятного інституційного середовища, виступають держава (в особі своїх представників – органів державної влади) і суспільство (в особі своїх представників – органів місцевого самоврядування). Від того, в яких співвідношеннях перебувають їх відповідні владні повноваження, повною мірою залежить і стан інституційного середовища. Інституційне середовище економічного регулювання регіонального розвитку може бути представлене як ієрархічна система, що складається з окремих рівнів, на яких розташовуються відповідні нормативно-правові документи, що своїм змістом визначають основні вимоги до учасників суспільних відносин у частині забезпечення поступального розвитку регіонів. На верхньому рівні розташовуються нормативно-правові акти законодавчого органу держави – Верховної Ради

України (закони України), на нижчому рівні – нормативні документи виконавчої гілки влади – Президента України (укази) і Кабінету Міністрів України (постанови), ще нижче – центрального органу виконавчої влади з економічної політики – Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (Методичні рекомендації) тощо. При цьому кожен із названих рівнів виконує лише йому властиві функції (повноваження) і несе відповідальність за виконання прийнятих рішень.

Окреслено сучасний інструментарій економічного регулювання регіонального розвитку. Встановлено, що основний інструментарій регулювання регіонального розвитку може бути зведений до трьох видів: по-перше, економічних методів, призначення яких полягає в розробці найбільш прийнятних заходів щодо впорядкування перебігу відтворювальних процесів на певній території; по-друге, організаційних методів, покликаних забезпечувати перебування найбільш прийнятних організаційних структур на територіальному і міжтериторіальному рівнях для вирішення найважливіших для цієї території проблем; по-третє, адміністративних методів, призначення яких полягає в пошуку та реалізації найприйнятніших правових формул вирішення виявлених протиріч у відносинах різних суб'єктів не лише влади, але і господарювання. При цьому основними виступають економічні методи регулювання регіонального розвитку. Інструменти регулювання регіонального розвитку мають не лише забезпечувати узгодження інтересів і конструктивні взаємодії між різними учасниками суспільних відносин (між органами державної та місцевої влади, населенням і структурами бізнесу), але і згладжувати міжрегіональні відмінності в економічному розвитку.

Основними складовими економічного регулювання регіонального розвитку виступають стратегії територіального розвитку, прогнозування, стратегічне планування розвитку територій, програмування та перспективне (індикативне) планування територіального розвитку, а також механізм реалізації відповідних заходів. Визначено, що дотримання системного характеру використовуюваного інструментарію економічного регулювання регіонального розвитку дозволяє найбільш тісно пов'язати між собою всі заходи, що включаються у відповідні документи (концепції, стратегії, стратегічні плани, цільові програми та ін.). Тим самим з'являється реальна можливість не лише відстежувати динаміку їх реалізації, але і вносити конструктивні зміни та доповнення до відповідних положень цих документів.

У третьому розділі «Оцінка основних властивостей сучасного регіонального розвитку» на базі значного масиву емпіричних даних виконано просторово-часове позиціонування регіонів України за основними і додатковими питомими показниками. Визначено, що по-перше, у групу лідерів, як правило, входять промислово розвинуті області, а в групу аутсайдерів – регіони, більше зорієнтовані на виробництво сільськогосподарської продукції;

по-друге, відносна постійність складу регіонів, що входять як у лідируючу групу, так і в ту, що відстає, є свідченням недостатньо ефективної державної регіональної політики, спрямованої на вирівнювання економічних можливостей життєдіяльності в різних за своїми можливостями регіонах; по-третє, міжрегіональні відмінності в економічному розвитку, що посилюються, примушують усіх зацікавлених учасників суспільних відносин шукати більш дієві заходи і механізми, націлені на приведення регіонів в бажаний стан (у тому числі й за рівнем економічного розвитку) за допомогою координації спільних дій у різних сферах і видах діяльності.

Дістали подальшого розвитку методичні прийоми щодо використання потенціалу й ефективності економіки регіонів. Одержана порівняльна оцінка використання економічного потенціалу регіонів й ефективності економіки регіонів дозволяє виявити наявні переваги та недоліки в організації суспільного виробництва на конкретних територіях, які мають бути враховані при виборі перспектив економічного розвитку. Важливим інструментом урахування результатів порівняльних оцінок використання економічного потенціалу регіонів й ефективності економіки регіонів стає економічне регулювання регіонального розвитку.

Виявлено зміни в параметрах розвитку регіонів, що надає можливість сформулювати цілісну картину, виходячи з якої можуть встановлюватися не лише існуючі «вузькі місця» у відтворенні окремих елементів продуктивних сил на відповідних територіях, але і можливі перспективи поступального розвитку, оскільки без знання про минулий і нинішній стан регіонів, та домінуючі процеси у використанні основних чинників виробництва не може бути об'єктивного знання про майбутнє їх розвитку. Встановлено, що державна регіональна політика, яка здійснюється як у центрі, так і на місцях, не сприяє створенню відносно комфортних умов життєдіяльності та потребує значних змін як у постановці головних цілей розвитку, так і у визначенні основних завдань, спрямованих на їх досягнення. Дієвим механізмом, здатним вирішальною мірою змінити ситуацію на краще мають стати розробка і практичне використання механізму економічного регулювання регіонального розвитку. За його допомогою можуть бути змінені основні тенденції у ключових параметрах розвитку регіонів, а разом із ними і умови життєдіяльності населення.

У четвертому розділі «Концептуальні основи економічного регулювання регіонального розвитку» визначено, що одночасний розгляд регіону як території, як економічної системи і як економічного простору дозволяє використовувати системний підхід до вибору найбільш важливих його параметрів. Така системність досягається через використання визначальних й описових характеристик відповідних процесів. Саме через зміни відповідних параметрів можуть бути виділені основні ознаки розвитку регіонів,

регулювання яких і забезпечить їм розвиток. Встановлено, що економічне регулювання регіонального розвитку є системними впливами на певні параметри, зміни яких покликані забезпечувати позитивну динаміку у змінах основних характеристик регіонів. Цільова спрямованість і функціональна змістовність економічного регулювання регіонального розвитку стають вирішальними чинниками забезпечення адекватності його не лише запитам органів державного управління та органів місцевого самоврядування, але й інтересам регіонального співтовариства, в тому числі окремої територіальної громади. Модель економічного регулювання розвитку регіонів має передбачати у своїй структурі не лише об'єктно-суб'єктний склад учасників, але і узгодження їх інтересів. Така модель перетворюється на дієвий механізм забезпечення регіонального розвитку з урахуванням регіональних особливостей і загальних правил, за допомогою яких досягається узгодження інтересів і пошук можливих компромісів.

Встановлено, що визначальними для дієвого економічного регулювання розвитку регіонів мають стати деякі умови, дотримання яких дозволяло б забезпечувати поступальний розвиток регіонів. Основними умовами є такі: наявність суб'єктного складу учасників економічних відносин; адекватність реакції на зміну ситуації в регіональному розвитку; легітимність здійснюваних кроків щодо економічного регулювання регіонального розвитку; ініціативність і старанність учасників економічного регулювання; урахування можливих результатів економічного регулювання; використання договірних основ у відносинах учасників економічного регулювання; конкретно-цільовий характер здійснюваних кроків; тимчасові обмеження у використанні як ресурсів, так і відповідних методів економічного регулювання; розгорнене процедурне забезпечення та ін. Обґрунтовано, що дієве економічне регулювання регіонального розвитку стає можливим, коли використання окремо кожного інструменту (методу) супроводжуватиметься не лише формуванням, але і чітким дотриманням відповідних умов. Такі умови перетворюються на своєрідне внутрішнє середовище, в якому стратегії, прогнози, стратегічні плани, програми і оперативні плани виглядатимуть природним їх доповненням і не спричинятимуть виникнення можливих протиріч між учасниками суспільних відносин.

Розглянуті вимоги до ефективності економічного регулювання регіонального розвитку дозволяють наділити всю систему стратегічного планування такими властивостями, як комплексність і цілісність. Комплексність економічному регулюванню регіонального розвитку забезпечуватиме весь перелік визначених методів (стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм і оперативних (річних) планів), а цілісність – пов'язаність цих методів між собою. Сама ефективність економічного регулювання регіонального розвитку стає можливою в результаті виміру з різних сторін

витрат і результатів використання елементів продуктивних сил (чинників виробництва).

У п'ятому розділі «Механізми адаптації економічного регулювання до умов регіонального розвитку» запропоновано організаційний механізм розробки і реалізації довгострокової стратегії регіонального розвитку, вдосконалено економічні механізми розробки та реалізації стратегічного планування регіонального розвитку, розроблено механізм узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку.

Методологія економічного регулювання регіонального розвитку передбачає систему довго-, середньо- і короткострокових концепцій, стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм й оперативних (поточних) планів, механізми та методи їх формування і реалізації, суб'єктно-об'єктний склад та організацію відповідної діяльності, моніторинг і контроль (включаючи заходи відповідальності за досягнення встановлених цілей).

Стратегічні плани економічного та соціального розвитку регіонів виступають важливою складовою економічного регулювання регіонального розвитку. По суті, стратегічні плани регіонального розвитку є комплексною характеристикою, своєрідною моделлю змін (із позитивним трендом) основних показників і параметрів майбутнього стану регіону, забезпечення яких може бути кваліфіковане як економічне регулювання. Використання економічного механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку покликане впливати на учасників суспільних відносин за допомогою формування в них матеріального інтересу. Задоволення такого інтересу дозволяє безпосередньо забезпечувати зв'язок між цілями і підцілями, а також завданнями, які ставить перед собою регіональний соціум у формі територіальних громад, і можливостями окремих суб'єктів щодо їх залучення до цілеспрямованого процесу трансформації наявних ресурсів.

Застосування інструментарію економічного регулювання розвитку регіонів як території, як економічної системи та як економічного простору за своєю сутністю відрізняється від економічного регулювання економічного та соціального розвитку регіонів, оскільки передбачає більш поглиблений і системно-структурний підхід до вибору системи цілей, основних завдань, показників і заходів. Це обумовлює необхідність більш ретельного опрацювання питань, пов'язаних із розробкою стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального розвитку.

Розроблений системно-структурний підхід до узгодження цілей і основних завдань, показників виміру та заходів регіонального розвитку як території, регіональної економічної системи і регіонального економічного простору, здатний забезпечувати системний характер не лише формуванню механізму економічного регулювання, але і до практичних особливостей

використанню його складових елементів: стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального розвитку.

Зміст наукової монографії не претендує на повноту чи завершеність викладених положень. Автор намагалась разом із широко використовуваними теоретичними та прикладними положеннями показати існуючі прогалини, заповнення яких дозволить сформувати більш досконалу систему економічного регулювання регіонального розвитку в сучасних умовах.

Автор вдячна за всі зауваження та пропозиції, висловлені на етапі підготовки рукопису від рецензентів: доктора економічних наук, професора І.В. Заблодської, доктора економічних наук, професора Л.Л. Ковальської, доктора економічних наук, професора В.Є. Лучика.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

1.1. Сутність і чинники регіонального розвитку

Останніми роками значно активізувалися процеси регіоналізації не лише в окремих країнах, алей й у світі в цілому. Особливо це простежується на прикладі Європи. Після створення Європейського Союзу в його межах виникли 254 регіони, що стало відповіддю на прийняття Асамблеєю Регіонів Європи Європейської декларації з регіоналізму. У зазначеному документі визначено, що «регіон є територіальним утворенням державного законодавства, що має рівень, наступний за рівнем держави, і такий, що має політичну самоврядність» [1]. На цьому тлі Україна не стала винятком, що знайшло відображення в офіційно узаконеному терміні «регіон». У Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» під цим терміном розуміється «територія Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя» [2].

Зокрема, в Конституції України (*стаття 2*) проголошено, що «Україна є унітарною державою» [3, с. 3]. Крім того, у *статті 132* Конституції України підкреслюється, що «територіальний устрій України базується на основі збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [3, с. 42-43]. Протириччя, що виникає між формою територіального устрою країни та змістом її основних складових – областей, викликає необхідність більш зваженого підходу до розуміння сутності регіону та виділення характерних ознак, за якими він може асоціюватися з областю.

Численні теоретичні дослідження щодо визначення регіону можна звести до такого твердження: кожне тлумачення поняття «регіон» несе свій авторський погляд на означений термін. Відсутність чіткості у трактуванні категорії «регіон» є свідченням значної різноманітності тлумачень. Одна з причин такої ситуації полягає в тому, що регіон може мати економічну, географічну, політичну, історичну та іншу природу, і це значно розширює методологічні межі поняття [4, с. 15].

Регіон в економічному трактуванні може розглядатися як деяке конкретно історичне явище, що містить відображення домінуючої сукупності як виробничих відносин, деяких спільних соціальних, національних, конфесійних, культурних, політичних особливостей усієї держави, так і конкретних особливостей відповідної території в певний проміжок часу. При цьому регіон як суб'єкт економічної діяльності є територією, що має свою, дещо відмінну від інших, спільність географічних, економічних, соціальних і політичних чинників або умов.

Отже, можна погодитися з думкою, що «регіон – це певна територія, що відрізняється від інших територій за низкою ознак та якій притаманна деяка цілісність, взаємопов'язаність елементів, які її складають» [5, с. 16] або, що «регіон як територія є своєрідною ареною, на якій забезпечується і здійснюється поєднання матеріальних і нематеріальних чинників (умов) суспільного виробництва» [6, с. 5].

У той же час «у процесі суспільного відтворення регіон виконує двоєдину функцію. З одного боку, він є територією, на якій здійснюються взаємопов'язані господарські процеси, на якій живуть люди, об'єднані спільними інтересами, здійснюється відтворювальний процес із властивими йому особливостями. З іншого боку, регіон є частиною спільної соціально-економічної системи держави, і на його розвиток впливають спільні закономірності процесу відтворення» [7, с. 4]. Розгляд регіону як системи обумовлений тим, що її форма містить різні елементи. Елементний набір територіальної системи залежить від того, наскільки велике і складне організовуватиметься в його межах суспільне господарство: для невеликих регіонів - менш складне, ніж для регіонів великих.

У цьому контексті кожен регіон є певною територіальною системою, що містить чотири компоненти: населення (людське або соціальне середовище); територію з певними регіональними межами (природне середовище); економіку як сукупність суб'єктів господарювання на цій території; владно-управлінську підсистему регіону (територіальні органи влади та управління). Перші три компоненти утворюють так звану тріаду (населення – природа – господарство) як об'єкт управління в регіонах, а останній є суб'єктом управління. У статистичні всі зазначені компоненти – це потенціали регіонів (їх засоби, які є в них і можуть бути використані для досягнення певної мети). Їх можна розділити на чотири типи: людський, природний, економічний та адміністративний. У динаміці вони втілюють більш-менш збалансоване відтворення цих потенціалів, що характеризує розвиток регіону загалом [8, с. 22].

Разом з тим розуміння регіону як економічної системи ґрунтується на тому, що всі елементи продуктивних сил тією чи іншою мірою вступають у взаємодію між собою, продукуючи, таким чином, відповідні економічні процеси або явища (від існування й можливої їх комбінації або поєднання повністю залежить ступінь складності регіональної системи). З певною умовністю (виходячи з глибини абстрагування зазначеного об'єкта) можна передбачити, що основними елементами регіону як економічної системи виступають продуктивні сили, виробничі, техніко-економічні, організаційно-економічні відносини та господарський механізм. А одним із головних системоутворюючих елементів є продуктивні сили, взаємодія яких формує як форму, так і зміст функціонування регіональної системи. Без існування природних, людських і матеріальних ресурсів не може не лише функціонувати, а й виникнути будь-яка за своєю складністю регіональна система [9, с. 5].

Крім того, останніми роками значно активізувалися наукові пошуки в напрямі осмислення і розуміння регіону як економічного простору. У зв'язку з цим можна погодитися з такою думкою: «загалом у регіонознавстві прийнято розуміти регіон як простір, що досить обмежений і виділяється людиною на основі відомих критеріїв. При цьому виділяються два основні види регіонів: гомогенні – за одним певним критерієм (наприклад, південні, сировинні, праценодостатні та ін.) та функціональні – за співвідношенням до центру і місцевості. Тут, як правило, використовуються комплексні характеристики: соціально-економічні, державно-адміністративні тощо. Ця типологія містить лише фрагментарну соціально-просторову локалізацію умов життєдіяльності соціально-територіальних співтовариств, слабо відображаючи інституційну суть регіону» [10, с. 105].

У цьому разі регіон як просторово-часова та смислова одиниця організації суспільного життя є порівняно стійким утворенням. Його конфігурація визначається статикою географічного розташування, що історично склалося та відбилося в системі адміністративно-територіального розподілу країни, і динамікою поєднання внутрішніх та зовнішніх зв'язків, баланс яких позначається на життєздатності та стійкості території в існуючих кордонах [11, с. 9-10].

Науковці США, Європейського Союзу, Австралійського Союзу, Російської Федерації докладають значних зусиль щодо пізнання суті регіонального економічного простору, а вітчизняні фахівці намагаються глибше зрозуміти його природу. Так, запропоновано вважати, що «регіональний економічний простір є реальною сукупністю господарських зв'язків або економічних відносин, що виникають на певній території, межі якої встановлюються відповідно до змісту і завершеності процесів відтворення, між суб'єктами господарювання й між групами та верствами населення з виробництва, обміну, розподілу та споживання створюваних товарів і послуг» [12, с. 148-149]. Крім того, здійснено спробу уніфікувати визначення регіонального економічного простору. Запропоноване доктринальне його трактування, а саме: «економічним простором є (виступає) або може вважатися форма координації (організації) та позиціонування окремих матеріальних об'єктів або елементів продуктивних сил, що відповідає рівню розвитку сформованих економічних і соціальних відносин і проявляється у встановленні певного порядку їх залучення та взаємодії в суспільному виробництві (за допомогою господарських зв'язків) і дотримання закономірностей руху в часі (у будь-який момент і без обмежень його тривалості). У коротшій формі визначення економічного простору може бути сформульоване як деяка форма організації та позиціонування матеріальних об'єктів або елементів продуктивних сил, що проявляється в порядку їх залучення і взаємодії в суспільному виробництві та забезпеченні закономірностей руху в часі» [13, с. 9-10].

З точки зору існування територіальних систем регіональний економічний простір постає як «єдність економічних систем і середовища їх функціонування. Зовнішні прояви економічного простору полягають у тому, що економічні системи розташовані (розміщені) одна відносно одної, займають його певну частину, між ними існують матеріальні та нематеріальні зв'язки, обумовлені різними характеристиками точок простору. Звідси, зокрема, випливає, що, за визначенням, економічний простір є неоднорідним, а основними його елементами виступають територія, розташування, потоки товарів, послуг і ресурсів» [14, с. 15].

Таким чином, на сьогодні існує декілька підходів до визначення регіону, що дозволяють розглядати його через призму території, населення (яке мешкає на цій території), економічних зв'язків і відносин (що складаються як у межах даної території, так і за її межами). Ця обставина дає можливість застосовувати системний підхід до дослідження регіональних проблем і ситуацій у встановленні відповідності рівнів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин та вирішення виниклих протиріч.

Основною організаційною формою в регіоні залишається економіка, яка має забезпечувати координацію у використанні елементів продуктивних сил і налагодженні всередині регіональних та міжрегіональних економічних зв'язків і відносин. «Економічне становище регіону визначається територіальним розміщенням продуктивних сил, балансом галузей господарства, наявністю «головних» підприємств, що відповідають за спеціалізацію регіону. При цьому значний інтерес становлять організаційні форми економіки регіону. У регіонах країни історично сформувалися різноманітні форми територіальної економіки: агломерація та промислова агломерація, промисловий вузол, територіально-виробничий комплекс, холдинг, фінансово-промислові групи, вільні економічні зони, офшорні зони, технополіси або наукоміста тощо» [15, с. 87].

Від того, як розвивається економіка у встановлених межах регіону, повністю залежить майбутнє населення, що мешкає на цій території. Останніми роками склалися три розуміння стосовно категорії розвитку території. Згідно з першим – кількісним – розвиток передбачає збільшення масштабів продуктивних сил (економічних ресурсів); згідно із другим – структурним – розвиток передбачає зміни в структурі та складі елементів; згідно із третім – якісним – розвиток передбачає зміни в усереднених й індивідуальних корисностях, споживчих, якісних характеристиках окремих елементів продуктивних сил. «Якщо кількісний аспект означає екстенсивний розвиток продуктивних сил, то структурний і якісний – їх удосконалення. Структурний аспект удосконалення продуктивних сил значною мірою визначається процесом поширення нововведень у галузі економіки» [16, с. 228].

Проте на практиці дуже часто трапляється, коли жодне з названих розумінь розвитку регіонів у чистому вигляді не зустрічається, а

спостерігається деякий конгломерат. Це призводить до того, що не відразу можна визначити, який саме розвиток мається на увазі. Як правило, таке відбувається під впливом дії багатьох чинників та умов. Так, «унаслідок дії різноманітних історичних, природно-географічних, економічних факторів, а також неоднакових темпів здійснення реформ, змін у системі господарювання та структурі власності в регіонах України значно збільшилася територіальна диференціація рівня економічного розвитку та можливостей соціального забезпечення громадян, що призводить до істотних негативних наслідків» [17].

У зв'язку з цим актуалізується необхідність уточнення категорії розвитку регіону, або регіонального розвитку. На сьогодні існує дві точки зору стосовно суті регіонального розвитку: згідно з першою «розвиток регіону – багатоаспектний процес, що зазвичай розглядається з точки зору сукупності різних соціальних та економічних цілей. Під ним розуміють режим функціонування регіональної системи, орієнтований на позитивну динаміку параметрів рівня та якості життя населення, забезпечену стійким, збалансованим і взаємонеруйнівним відтворенням соціального, господарського, ресурсного й екологічного потенціалів території» [18, с. 20], згідно з другою – «під ним потрібно розуміти будь-які, не обов'язково прогресивні, зміни економічних і соціальних компонентів відповідно до НТП, зростаючого впливу міжрегіональної і міждержавної конкуренції, зростання значення державного управління макро- і мікроекономічними процесами» [19, с. 32-33].

Така подвійність у розумінні суті регіонального розвитку змушує ретельніше підійти до його розгляду з позиції регіону як території, регіону як економічної системи і регіону як економічного простору. Так, «прийнято вважати, що під розвитком території розуміють насичення території об'єктами і зв'язками між ними: чим більше на певній території таких об'єктів і чим тісніший зв'язок між ними, тим більш розвиненою є така територія» [12, с. 137-138].

Водночас «різні способи опису розвитку регіональних систем можна звести до двох основних підходів. Згідно з першим у регіональному розвитку домінує поступальний тип руху. Поступальність як форма соціально-економічного розвитку означає послідовне ускладнення, вдосконалення організації даного регіону, посилення його зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків тощо. У деяких дослідженнях передбачається, що розвиток регіональної системи може супроводжуватися регресивним рухом певних її компонентів або створенням неефективних (з будь-якої точки зору) зв'язків між ними, проте ці варіанти розглядаються як наслідок її «неправильного» розвитку, латентно мається на увазі неминуче прогресивний характер розвитку системи в цілому. Домінування поступального підходу в дослідженнях із регіональної проблематики визначає і зміст поняття «регіональний розвиток», що розкривається на основі таких категорій, як прогрес, модернізація. При цьому

залишається незрозумілим, як потрібно інтерпретувати повернення будь-якого компонента або системи в цілому у стан деградації, стагнації» [19, с. 30]. «Другий підхід до опису розвитку регіональної системи ґрунтується на поняттях про циклічно хвильовий тип руху» [19, с. 31]. Циклічний хвильовий тип руху в розвитку регіональної системи може бути встановлений за відносно тривалий (більше 20 років) період часу. Як правило, такий тип руху знаменується змінами в техніці, технології та організації виробництва, що позначається на змінах у характері розвитку старопромислових регіонів.

У свою чергу, розвиток регіонів як економічного простору є розвитком елементів продуктивних сил (факторів виробництва) у просторовому середовищі, де останній має відносно замкнену форму, обумовлену територіальним розподілом праці, а саме просторовим відособленням окремих елементів суспільної праці на основі специфіки вироблених продуктів і своєрідності умов їх виробництва [20, с. 67].

Отже, реальний регіональний розвиток може бути виявлений на основі дослідження змін окремих параметрів, що характеризують регіон із різних ракурсів. Вибір того чи іншого ракурсу визначається цілями і завданнями дослідження. При цьому, ґрунтуючись на системному підході, необхідно виділити основні ознаки такого розвитку, серед яких можуть бути: сприятливість (комфортність) місця існування людини; оптимальна просторова організація економічних процесів; інвестиційна привабливість території; оптимальні фінансові потоки в розвиток території; органічна єдність старого і нового в архітектурно-композиційному просторі території; ефективне використання території як стратегічного ресурсу; стан матеріально-технічних об'єктів і землі [21, с. 49].

Бурхливі темпи розвитку людства останніми десятиліттями загострили проблему екологічної безпеки. Під натиском прогресивних змін у технології і техніці людство вимушене було піти на кардинальні кроки в координації діяльності різних за своїм технічним рівнем країн. У 1992 р. прийнятий Кіотський протокол, у рамках якого були визначені квоти викидів парникових газів в атмосферу, що, на думку розробників, має упорядкувати їх обсяги. В аспекті реалізації вимог цього протоколу на практиці часто почали використовувати поняття «стійкий розвиток», зокрема щодо регіонального рівня. Так, «стійкий соціально-економічний розвиток регіону характеризується його можливістю забезпечувати позитивну динаміку рівня та якості життя населення, використовувати з цією метою нові чинники та умови, зокрема збалансоване відтворення економічного, соціального, природно-ресурсного й економічного потенціалу, локалізованого на його території» [22, с. 77]. Крім того, стійкий розвиток характеризується систематичним приростом результату не нижче за допустимий мінімум і не вище за об'єктивно детермінований максимум, що, швидше за все, пов'язано з поступальним прогресом на вищих

етапах регіонального розвитку, ніж із подоланням соціально-економічної депресії регіональної системи [23, с. 50].

Щодо стійкого розвитку економічного простору регіону, то це «забезпечення органами самоврядування, регіональними та державними суб'єктами управління ефективної взаємодії та раціонального поєднання соціальних, економічних й екологічних елементів простору життєдіяльності людей для повного та доступного задоволення різноманітних потреб усіх верств населення» [24, с. 22].

Основними джерелами інформації, інтерпретація якої дозволяє дійти висновку про рівень економічного розвитку регіонів, є відповідні показники. Загально визнаною системою показників, за допомогою якої оцінюється рівень соціально-економічного розвитку, є Система національних рахунків (СНР). Національні системи базуються на єдиному міжнародному стандарті – СНР ООН, що дозволяє здійснювати коректні макроекономічні міждержавні зіставлення. Базовими узагальнюючими показниками, що характеризують рівень соціально-економічного розвитку тієї або іншої країни, є обсяги валового внутрішнього продукту і валового внутрішнього продукту на одну особу [25, с. 44]. Крім того, з метою більш детального аналізу досягнутого рівня регіонального розвитку використовуються різні методики.

Більшість методик соціально-економічної оцінки територій, розроблених до сьогодні (де об'єктами найчастіше також виступають регіони та країни), базується на результативному підході. Їх можна умовно розділити на дві групи: оцінка на основі визначення зведеного індексу розвиненості території з використанням часткових показників та рейтингова оцінка. У першому випадку застосовуються відносні показники, що відображають ефективність використання ресурсів території, життєвий рівень населення, інвестиційну привабливість регіону. У другому – індекси визначаються порівнянням показника території з максимальним (за позитивними показниками) та мінімальним (за негативними) значеннями показників інших порівнюваних об'єктів. Рейтингова оцінка визначається на основі зваженої суми показників, що відображають економічну й соціальну конкурентоспроможність, результативність дій адміністрації щодо підвищення конкурентоспроможності території, інвестиційну привабливість. Ця методика досить проста у використанні та дуже часто піддається критиці з боку дослідників. Вага критеріїв часто призначається експертом, виходячи з його інтуїтивних уявлень про важливість кожного критерію. Така методика має багато недоліків, основним з яких є можливість впливу експерта на результат ранжування шляхом призначення потрібних ваг [26, с. 97].

Визначальною складовою досягнення необхідного рівня економічного розвитку регіону є його якісна характеристика. Якість економічного розвитку виражається в домінуванні високотехнологічних галузей над сировинними

виробництвами, зниженні енерго-, ресурсо- та матеріаломісткості продукції, підвищенні рівня і якості життя населення. Висока якість економічного розвитку дозволяє збільшити доходи, підвищити рівень освіти, доступність медичного обслуговування населення, поліпшити його здоров'я, забезпечити екологічне благополуччя регіону. У загальному обсязі виробництва зростає питома вага наукоємних галузей, скорочується частка проміжного продукту і, відповідно, збільшується питома вага кінцевого продукту. Розвиток економіки істотно впливає на стан екологічної сфери. Характер і напрям цієї дії також визначає якісну сторону розвитку економіки. Сьогодні необхідною умовою розвитку регіональної економіки є, по-перше, інвестиції в основний і людський капітал, по-друге, технологічні інновації, по-третє, розробка і впровадження екологічно безпечних технологій виробництва [27, с. 133-134].

Якість економічного розвитку регіонів має відповідати своєму призначенню, для чого необхідний набір відповідних критеріїв його оцінки. Існує думка, що таким оцінюванням можуть бути «три критерії оцінки здатності того або іншого регіону до саморозвитку. Згідно з першим критерієм до соціально-економічних систем, що саморозвиваються, прийнято відносити території, де приріст валового регіонального продукту протягом тривалого часу перевищує середнє по країні значення. Як другим критерієм саморозвитку пропонується використовувати показник забезпеченості зростання валового регіонального продукту власними джерелами доходів території. Третім критерієм саморозвитку регіонально-економічних систем відображає збалансованість регіональних потоків товарів і коштів у процесі інтеграційної взаємодії з іншими суб'єктами вітчизняної і світової економіки. Йдеться про здатність регіональної економічної системи стабільно підтримувати позитивне сальдо торговельного і фінансового (платіжного) балансу» [28, с. 13].

Наявність критеріїв оцінки рівня економічного розвитку регіонів передбачає вибір відповідної міри, за допомогою якої стає можливою оцінка ефективності їх розвитку. Передбачається, що «мірою ефективності розвитку території (а разом із нею і регіональної системи) є зростання і поліпшення якості сукупного соціально-економічного потенціалу конкретної території. Розвиток економіки в регіоні багато в чому залежить від стану і використання матеріально-технічної бази, від стану основних виробничих фондів, від ефективності їх використання» [29, с. 59], тобто тих параметрів економіки регіону, що вирішальним чином визначають можливі масштаби чи обсяги суспільного виробництва на даній території. Це пов'язано з тим, що основними протиріччями у розширеному відтворенні суспільного виробництва є протиріччя між виробництвом і розподілом, обміном і споживанням.

Отже, вибір як критерію оцінки рівня економічного розвитку регіонів зазначеної міри обумовлений тим, що «головним критерієм ефективності людського господарювання завжди було виживання – якщо господарювання

ефективне, то суспільство або співтовариство виживає, а якщо ні, то залишає лише артефакти свого існування. Можна передбачити, що однією з базових цілей природного призначення людства є виживання через господарство, господарювання. Виживаючи, людство постійно вдосконалює і розширює низку господарських завдань у двох напрямках: у виробництві, тобто виробляє продукт життєдіяльності й удосконалює засоби виробництва, та споживанні, тобто споживає вироблений продукт життєдіяльності й удосконалює виробничі відносини. Усі останні господарські завдання зосереджуються у форматі завдань виробництва та розподілу (споживання) і формують сфери виробництва, удосконалюючи засоби виробництва через технології виробництва продукту життєдіяльності, та сфери споживання, удосконалюючи виробничі відносини через системи розподілу» [30, с. 30].

Таким чином, кількісні та якісні зміни параметрів регіонального розвитку є свідченням того, що даний процес має безповоротний характер - за умов наявності позитивного тренду динаміки або поворотний - за наявності негативного тренду динаміки. І в першому, і в другому випадках проявом регіонального розвитку стають протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил (природних, матеріальних і трудових) і змістом виробничих відносин (між характером суспільного виробництва і способом привласнення отриманих результатів). Усунення виявлених протиріч в економіці регіонів стає можливим за допомогою пошуку, формування і реалізації таких моделей територіальної організації продуктивних сил, унаслідок використання яких формується економіка, що забезпечує як мінімізацію можливих витрат, так і максимізацію можливих результатів суспільного виробництва. У науковій літературі описуються дві основні моделі такої організації територій – інтегрована (централізована) та сіткова.

Перша модель була реалізована в епоху індустріалізації, що обумовлено домінуванням у регіональному господарстві великих масових промислових виробництв, які служили основними місцями роботи для населення, джерелами поповнення бюджету та значущими чинниками формування інфраструктури і фінансових потоків. Економічний потенціал такого регіону виражається в показниках промислового виробництва, причому основним його економічним ресурсом є володіння виробничими фондами, їх концентрація. Як правило, подібні регіони не є центрами виробництва нових технологій, інновацій, а виробляють товари, використовуючи інтелектуальну власність, що належить «зовнішнім» компаніям. Інший варіант організації економічного простору регіону – це сіткова модель, яка є проекцією виробничих сіток на територію і відома як «сітки, прив'язані до місця». У. Пауел і Л. Сміт-Дор охарактеризували їх таким чином: «Ці райони утворені безліччю соціально інтегрованих, дрібних, децентралізованих виробничих одиниць». В основних моментах вони нагадують індустріальні райони кінця XIX ст., описані британським

економістом А. Маршаллом: виробництво здійснювалося тоді в межах регіону, а не окремої фірми [31, с. 35].

Важливим імперативом регіонального розвитку є збереження значної ролі держави в економіці. «Держава повинна здійснювати політику реіндустріалізації, підтримання високотехнологічних галузей, стимулювання інновацій в основних галузях виробництва, розвивати інфраструктуру, тобто визначати провідні вектори модернізаційного розвитку. Держава покликана також створювати умови для розвитку переробних виробництв, зокрема податкові пільги, і навпаки, високі, перешкоджальні мита на вивезення необробленої сировини, здійснювати націлену на завдання модернізації вивірену промислову, зовнішньоекономічну політику» [32, с. 63]. Досвід, насамперед нашої країни, свідчить, що без держави багато завдань регіонального розвитку не можуть бути успішно вирішені, більше того, відсутність централізованого впливу держави може поставити під загрозу цілісність країни, а відсутність відповідних зусиль, державної регіональної політики може призвести до процесів дезінтеграції.

Це пов'язано з тим, що продуктивні сили вже створили досконаліші засоби виробництва й нові продукти (особливо в інформаційній сфері), а виробничі відносини чомусь не можуть їх прийняти і засвоїти, тоді як зараз виробляється багато чого нового, чого сучасне споживання не готове засвоїти. Тим самим посилюється конфлікт інтересів, який неминуче може позначитись і на характері економічного розвитку регіонів, що актуалізує виявлення саме таких факторів (умов) регіонального розвитку, які зможуть нейтралізувати негатив, що вже з'явився і можливий у виробничих відносинах.

Під факторами розвитку сучасних економічних систем потрібно розуміти умови та передумови, які, перебуваючи в тісній взаємодії, сприяють зміні існуючого порядку в часі та просторі й визначають об'єктивні можливості трансформації існуючого порядку [33, с. 20].

Пошук факторів регіонального розвитку передбачає виділення найбільш характерних із них для всіх регіонів без винятку, які чинять вирішальну дію відтворювального процесу у встановлених межах. Серед таких можна назвати: географічні, економічні, соціальні, політичні, культурні та ін. Під соціально-економічними факторами розуміють наявність подібних умов для даної території, об'єднаних спільними інтересами, включаючи сферу розвитку підприємництва. Політичні фактори – наявність на території органів влади та управління, що об'єднують територію і мають право приймати самостійні рішення, які регулюють соціально-економічні й політичні відносини. Географічні фактори – наявність території із чітко визначеними межами. Цілком очевидно, що не можуть бути одним регіоном дві або більше території, які віддалені одна від одної та не мають спільних кордонів [4, с. 16-17].

Крім того, такі фактори можуть бути класифіковані на внутрішні та

зовнішні. До найважливіших внутрішніх факторів відносять: ресурсно-сировинний потенціал; трудові ресурси та їх освітній рівень; виробничий потенціал (результати діяльності в основних сферах господарства регіону); інноваційний потенціал (рівень розвитку НДДКР та їх фінансування, впровадження досягнень НТП у регіоні); інституційний потенціал (ступінь розвитку провідних інститутів ринку та держави); інфраструктурний потенціал (інфраструктурна забезпеченість); фінансовий потенціал (обсяг бюджетних доходів, прибутковість підприємств); споживчий потенціал (сукупна купівельна спроможність населення регіону). До зовнішніх факторів належить економіко-географічне, насамперед транспортно-географічне розташування регіону, а також попит на випущену продукцію підприємств, розташованих на даній території, з боку споживачів федерального та світового ринків. Співвідношення всіх чинників на різних етапах історичного розвитку призводить до територіальної нерівності в соціально-економічному розвитку, появи кризових регіонів або проблемних територій у них [34, с. 103].

Теоретичною основою економічних відносин у регіональному господарстві є відтворювальний підхід. Відтворювальний процес розглядається з позицій його характеру (інтенсивний або екстенсивний) і за фазами процесу (виробництво – розподіл – обмін – споживання). До якісних характеристик регіонального відтворювального процесу можна віднести оновлення матеріально-технічної бази, виробництва, якості продукції, її конкурентоспроможність, відтворення матеріальних благ та умов життєдіяльності населення [35, с. 131]. Крім того, структура відтворювального процесу повною мірою проявляється у пропорціях регіонального господарства, а якщо точніше – то в пропорціях економіки регіону, що встановлюються між окремими видами економічної діяльності.

Отже, можна вважати, що регіональні пропорції визначаються територіальним розподілом праці, використанням регіональних особливостей, які виникають під впливом різних початкових станів населення, природно-ресурсного потенціалу, соціокультурної та економічної підсистем регіону, а також змінюються внаслідок взаємодії цих підсистем. Таким чином, регіони різняться як кількісним і якісним станом своїх підсистем, так і характером їхньої взаємодії, тобто інституційним середовищем [36, с. 32]. Фактори регіонального розвитку перетворюються на рушійну силу, величина якої повною мірою залежить від того, яке місце той чи інший регіон посідає в системі міжнародного розподілу праці. Це пов'язано з тим, що політика вбудовування національної господарської системи у світову усуває внутрішні та зовнішні бар'єри переміщення факторів виробництва (капіталів, робочої сили, товарів та послуг), що призводить до переорієнтації економіки регіону на задоволення потреб зовнішнього оточення (мається на увазі закордон).

Останніми роками важливим чинником регіонального розвитку стає

конкуренція. Оскільки ринкові відносини передбачають виникнення конкурентної боротьби між суб'єктами на всіх рівнях й у всіх сферах суспільного виробництва, то й регіони виявляються залученими в такі відносини. Відтак «конкурентні відносини потребують, щоб кожна територія розвивалася, забезпечуючи своє виживання, виходячи з вимог суперництва. Проте кроки щодо підвищення конкурентоспроможності можуть бути визначені лише з розумінням конкурентоспроможності територій та їх оцінки. Накопичені знання і практичний досвід свідчать про об'єктивність відносин суперництва на ринку, які існують незалежно від цілей і намірів суб'єктів ринку» [37, с. 96].

В умовах конкуренції вихідна нерівність територій і наростання темпів змін призводитимуть до появи по всій країні «переможців» і «переможених». Це буде жорсткий, природний (за прийнятих ліберально-економічних правил гри) відбір територій, який деформує умови ринкової конкуренції, а тому є більш прийнятним (знову ж таки за ліберально-економічними критеріями) порівняно з вибором-призначенням «згори» регіонів – «полюсів зростання». Однак регіональна конкуренція може бути соціально справедливою та економічно ефективною лише за умови, як зазначено вище, максимально можливої децентралізації системи використання фінансових ресурсів країни. Тобто на кожній території потрібно залишати якомога більшу частку коштів, джерелом яких є здійснювана саме на цій території економічна діяльність [38, с. 19-20].

У той же час конкуренція між регіонами не завжди є безумовним благом. Наприклад, суперництво за ресурси за допомогою зниження податкового тягара може призвести до відомого з теорії та практики бюджетного федералізму феномену «гонки до дна», коли податки внаслідок регіональної конкуренції за мобільні інвестиції встановлюються на надмірно низькому рівні. Запобігти такому наслідку можна шляхом координації регіональних рішень, але при цьому в жертву приносяться інноваційні й конкурентні переваги держави [39, с. 31].

Ключовий мейнстрим підвищення конкурентоспроможності регіону полягає в переорієнтації на нові способи оцінки й управління територією, від яких залежатимуть мотиви та успішність настроювання всіх видів регіональної діяльності. Фактично йдеться про перехід до нових форм збору або організації території, взаємодії й узгодження інтересів держави та бізнесу (інвестора). Ці інтереси не є протилежними (як багато хто уявляє) навіть у короткостроковому аспекті. У довгостроковому вони є близькими, а отже, погоджуваними. Територія, на якій оперує бізнес, постає як економічна система, здатна підвищити сукупну вартість усіх зібраних на ній активів [40, с. 186].

У зв'язку з цим можна навести декілька визначень регіональної конкурентоспроможності: «це тривала здатність ефективно використовувати власні й залучені ресурси на основі самоорганізації з метою охоплення більшої

частини ринку» [41, с. 11]; «конкурентоспроможність регіону – це обумовлене економічними, соціальними, політичними й іншими чинниками розміщення регіону та його окремих товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках, що відображається через показники (індикатори), які адекватно характеризують такий стан і його динаміку» [42, с. 272]; «конкурентоспроможність регіону – продуктивність використання регіональних ресурсів, і насамперед робочої сили та капіталу, порівняно з іншими регіонами, що результується у величині валового регіонального продукту (ВРП) на одну особу, а також у його динаміці [43, с. 46]. Через велику складність вона може оцінюватися системою показників та індикаторів»; у праці [44, с. 39]: «під конкурентоспроможністю регіону будемо розуміти його здатність забезпечити конкурентні переваги у продуктивному використанні ресурсів та благ з метою підвищення людського розвитку, не порушуючи економічної безпеки інших регіонів та країни в цілому».

Виходячи зі змісту наведених визначень регіональної конкурентоспроможності, їх автори основні акценти роблять, по-перше, на позиції регіону, яку він займає в системі економічних, соціальних, політичних та інших відносинах; по-друге, на характері використання регіональних ресурсів; по-третє, на здатності забезпечувати конкурентні переваги в продуктивному використанні ресурсів. Щодо статусу та розміщення регіонів, а також характеру використання регіональних ресурсів, то тут все цілком зрозуміло; а ось що стосується конкурентних позицій, то тут необхідні деякі уточнення стосовно суті цих термінів в якості регіональної конкуренції. Так, у праці [45, с. 26] стверджується, що «основою розвитку господарства є конкурентні переваги, які формуються під впливом особливих характеристик місця розташування (розвиненість інфраструктури, близькість до ринків збуту, фінансових інститутів, джерел інформації, навчальних, дослідних, консультаційних і сервісних центрів, владних структур). Власниками конкурентних переваг стають суб'єкти, які господарюють на територіях, прилеглих до центрів регіонів майже в повному обсязі, тих, що відрізняються характеристиками високої конкурентоспроможності місця розташування». Спираючись на це визначення, досить складно дати кількісну оцінку конкурентним перевагам, оскільки відсутня відповідна статистична база, що їх характеризує.

У той же час у роботі [29, с. 69] наведено визначення, згідно з яким «основу конкурентних переваг, як правило, становлять ресурси, які можуть бути використані для забезпечення відповідних переваг. Такі властивості мають лише ті ресурси, які як якісно, так і кількісно відрізняються від аналогічних ресурсів в інших регіонах». У цьому разі наявні регіональні та залучені ресурси можуть бути кількісно виміряні, для чого може бути використана статистична інформація.

Дуже часто конкурентні переваги асоціюються з конкурентними позиціями. Так, наприклад, до конкурентних позицій віднесені «зручне географічне розташування і висока транспортна освоєність території регіону; збалансованість бюджетно-фінансової системи; наявність сучасної ринкової інфраструктури та кадрів, що мають необхідні знання і досвід, достатні для організації ефективної маркетингової, фінансово-кредитної і біржової діяльності; наявність у регіоні надійного зовнішньоекономічного потенціалу, що робить регіон привабливим як для розвитку виробництва, так і для життя населення; стан економічної структури та шляхи її формування тощо» [46, с. 7-10]. Із цього визначення дуже складно зрозуміти, в чому ж полягають відмінності конкурентних переваг від конкурентних позицій. У вже згадуваній праці [29, с. 1] подано таке визначення: «під регіональними конкурентними позиціями запропоновано вважати процеси використання наявних на цій території сукупних чинників, які перетворюються на продукцію, роботи та послуги, що забезпечує території відмінними рисами і особливостями порівняно з іншими територіями, які проявляються в зовнішній і внутрішній компетенції та в динамічних можливостях реалізовувати порогові (критичні) переваги».

У цьому разі відмінності між конкурентними перевагами та конкурентними позиціями полягають у тому, що переваги – це регіональні ресурси, а позиції – це те, як ці ресурси використовуються. Якщо для вимірювання конкурентних переваг використовуються кількісні оцінки (натуральні або вартісні), то для вимірювання конкурентних позицій – відносні показники динаміки, найчастіше індекси.

Перенесення ринкових відносин, а разом із ним і проявів конкуренції у сферу взаємовідносин регіонів породжує феномен виникнення загроз, ризиків і викликів у їх економічному розвитку. Названі характеристики перебігу економічних процесів співвідносяться між собою таким чином: «властивості функціонування регіональної економічної системи виявляються в міру відмінностей щодо швидкості перебігу економічних процесів: стосовно виникнення загроз – у появі безпосередньої небезпеки, що проявляється в наявності відносно великої частоти і діапазону змін (трендів) у швидкостях (темпах приросту) перебігу економічних процесів; стосовно виникнення ризиків – у появі потенційної небезпеки, що проявляється у високій частоті або ймовірності виникнення втрат (збитку); стосовно виникнення викликів – у появі реальної небезпеки, що проявляється в безповоротному характері змін (трендів) у швидкостях (темпах приросту) перебігу економічних процесів» [47, с. 8].

Фахівці по-різному намагаються тлумачити зазначені терміни: одні стверджують, що «загрозою економічній безпеці є зниження всіх видів доходів населення до рівня, який викликає соціальні конфлікти і дестабілізацію суспільства. Ця загроза знаходить своє вираження в низьких реальних доходах

населення, високому рівні бідності, розшаруванні населення на вузьке коло багатих і переважну масу бідних, зростанні безробіття, недоступності для широких верств населення освіти, медичних послуг, культури, житлово-комунальних благ» [18, с. 26]; інші вважають, що «найбільшою загрозою територіальному розвитку стане глобальна економіка з її зростаючою конкуренцією на світовому рівні, скороченням й ослабленням обмежень і розширенням спектра неочікуваних подій, причини яких далеко за межами можливостей впливу місцевих співтовариств. Однак усі ці нові чинники неминуче створюють і величезні можливості для прориву на регіональному і місцевому рівнях. Проте щоб скористатися ними, багато що доведеться переглянути і змінити в підходах до територіального управління [48, с. 19].

Як ризики визначаються «свавілля (корумпованість) у виробленні, прийнятті та реалізації управлінських рішень; нечіткість і постійну мінливість законодавчих і нормативних актів, що регулюють економічні процеси; обмеженість управлінської свідомості в розробці та прийнятті сучасних рішень; протидію органів регіонального управління реалізації прийнятих рішень на вищому рівні; неповноту, недостатність знань регіонального рівня управління про економічну сферу; протидію економічних агентів прийнятим рішенням; випадковість. Таким чином, ризикована ситуація характеризується наявністю невизначеності, необхідністю вибору альтернативи (відмова від вибору також є різновидом вибору); оцінкою вибраних альтернатив [18, с. 20- 21].

Наслідком виникнення та прояву загроз і ризиків у регіональному розвитку стають прояви міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку. Основу міжрегіональних відмінностей становить територіальна диференціація, яка є наслідком не лише нерівномірності розвитку різних регіонів протягом усього попереднього історичного періоду, але і насамперед процесів її безперервного відтворення в сучасних умовах під впливом низки зовнішніх і внутрішніх (регіональних) факторів» [49, с. 177]. Таким чином, конкуренція регіонів і регіональна конкурентоспроможність сьогодні перетворюються на досить важливий чинник регіонального розвитку. Для того щоб унеможливити деструктивний вплив зазначених чинників на регіональний розвиток, потрібний зважений підхід не лише до вибору найбільш важливих конкурентних переваг і можливих конкурентних позицій, а й до відбору заходів, спрямованих на їх позитивну активізацію.

Активна боротьба з проявом міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку здійснюється урядами багатьох країн. До останнього часу склалися три моделі подолання цих відмінностей. «Питання про необхідність вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, у принципі, є цілком слушним. Стратегія вирішення цієї проблеми передбачає кілька можливих варіантів. Перший, коли штучно гальмують прогрес більш високорозвинених регіонів задля поступового піднесення до їхнього рівня

відсталих. Другий варіант полягає у державній підтримці депресивних районів. В основі третього варіанта зусилля держави, спрямовані на підтримку більш розвинених регіонів і за рахунок цього забезпечення економічного зростання країни» [50, с. 18].

В Україні офіційно прийнята доктрина вирівнювання міжрегіональних умов економічного розвитку, для чого застосовують міжбюджетні трансферти та субвенції, за рахунок яких фактично відбувається перерозподіл бюджетних ресурсів. Проте на практиці спостерігається штучне гальмування розвитку більш прогресивних територіальних утворень. У той же час «якщо виходити з концепції регіонального розвитку на основі стимулювання економічної активності в регіоні з урахуванням значної різноманітності економічного «ландшафту», то основним завданням державного управління має стати формування балансу сил розвитку в кожному окремому регіоні. З одного боку, потрібно створювати умови для розвитку господарської активності населення регіону, а з іншого – компенсувати недостатність цієї активності на даній території» [51, с. 44].

Вирішальною умовою здійснення політики стимулювання регіонального розвитку може стати його економічне регулювання. У зв'язку з цим «серед найбільших спільних досягнень необхідно зазначити концепцію системного регулювання такого розвитку стосовно вивчення або (і) практичного вирішення найважливіших проблем територіального управління в перехідний період. Методологічну основу концепції становлять уявлення про «територіальний розвиток» як про процес зміцнення або хоча б стабілізацію потенціалу території, пов'язаний з орієнтованими на соціальні пріоритети системними перетвореннями (прагненням до структурної збалансованості, створенням відсутніх ланок, подоланням деструктивності окремих елементів, стимулюванням внутрішніх і міжрегіональних зв'язків). Подібне розуміння територіального розвитку принципово відрізняється від його трактування як процесів механічного зростання або (і) структурного ускладнення регіональних систем самих по собі» [52, с. 68].

Механізм регулювання економічних і соціальних процесів у регіоні розглядається як складна багаторівнева система. Він є сукупністю достатньої кількості його складових з точки зору внутрішньої завершеності та за допомогою сукупності конкурентних методів, інструментів, зв'язків і відносин впливає на функціонування і розвиток регіону відповідно до цільових установок. Підсистему забезпечення механізму регіонального управління можна подати у вигляді такого логічного «ланцюжка»: методичне, правове, організаційне, інформаційне, кадрове, матеріальне та фінансове забезпечення [53, с. 137].

Таким чином, вище викладене дозволяє стверджувати, що за сучасних умов економічне регулювання регіонального розвитку перетворюється на

дієвий набір інструментів, здатних забезпечувати бачення чіткої перспективи у більш віддаленому майбутньому, та надання завершеного вигляду всій конструкції ефективного управління на цей час. Щоб така конструкція мала завершений вигляд, необхідні рішення не лише в науковому відношенні, але і в прикладному стосовно самої структури, елементного складу, основних функцій, цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку. Тим самим весь процес зародження, розквіту і тривалого регіонального розвитку перебуватиме під усвідомленим контролем головної продуктивної сили суспільства – людини.

1.2. Сучасний інструментарій забезпечення регіонального розвитку

Подвійність розуміння сутності регіонального розвитку спричиняє необхідність пошуку, вибору та застосування таких способів, методів і форм їх поєднання, які б дозволяли не лише підтримувати на деякому рівні основні параметри, але і забезпечували б цим параметрам бажану зміну як у найближчій, так і в більш віддаленій перспективі. Фундаментом такого розвитку має стати самостійність регіонів у визначенні цілей і можливостей фінансування заходів щодо їх реалізації, насамперед за рахунок власних джерел і залучення інвестицій. Підтримання регіонального розвитку має здійснюватися за умови визначення на законодавчому рівні чітких критеріїв його надання, концентрації як державних, так і регіональних ресурсів. При цьому має забезпечуватися координація діяльності різних суб'єктів, зацікавлених у територіальному розвитку, зокрема щодо надання міжнародної технічної допомоги.

Основні проблеми сучасного регіонального розвитку іноді розуміють звужено, лише як суто економічні. Звичайно, всі виниклі питання потрібно вирішувати найбільш ефективними шляхами. Однак головна мета все ж має полягати у створенні та підтримці в регіонах сприятливого соціально-економічного середовища, бажано безконфліктного, сприянні вирішенню місцевих регіональних проблем, підтримці інтеграційних стимулів – як у регіонах, так і між ними [54, с. 80].

Важливими передумовами поступального розвитку регіонів є забезпечення найбільш сприятливого режиму функціонування регіональної економічної системи і забезпечення позитивної динаміки зміни основних її параметрів. У першому випадку серед цих передумов можна виділити інституційні умови, самостійність регіонів, місцеве самоврядування, механізм господарювання, економічне регулювання (державне і локальне) тощо. Для другої групи це будуть збалансованість і пропорційність розвитку, використання різних видів капіталу (уречевленого, людського, фінансового) та ін.

Цей перелік не виключає й інших чинників. Наприклад, «до основних

чинників розвитку території можна віднести такі як ринкова кон'юнктура (поточний стан економіки, діловий клімат, перспективи збільшення території); інституційні ринки (наявність інфраструктури розвитку бізнесу); транспортно-географічне розташування; трудові ресурси (віковий склад, безробіття, якість трудових ресурсів, їх кваліфікація і професіоналізм); науково-технічний потенціал території; фінансово-економічні чинники (умови інвестицій, баланс доходів і витрат, рівень рентабельності суб'єктів господарювання); організаційні чинники (ефективність системи управління, відносини між рівнями влади, відносини влади і суб'єктів господарювання, наявність стратегії розвитку території та програм соціально-економічного розвитку, ступінь участі громадськості в процесі управління розвитком території); підприємництво та держава (діяльність і активність громадських організацій, організації із захисту прав, інвестиційних фондів й інші інформаційні фактори); маркетинг території (імідж території, ступінь просування і конкурентоспроможності території, діяльність та активність ЗМІ, наявність сайтів в Інтернеті)» [55, с. 123-124].

Певна збалансованість регіонального розвитку виявляється в елементах продуктивних сил (факторів виробництва) і наявних можливостей їх використання (експлуатації). Під збалансованістю розвитку регіонів можна розуміти збереження особливих для кожної регіональної економічної системи (території) пропорцій основних складових потенціалу (економічного, людського, виробничого, природного, наукового, інформаційного), що забезпечують стійкість і соціальну орієнтацію розвитку. У цьому разі під соціальною орієнтацією регіонального розвитку розумітимемо збереження кількісних параметрів рівня та якості життя населення, що забезпечують неухильне поліпшення його добробуту. Серед інших чинників регіонального розвитку можна виділити: уречевлений капітал (розмір території регіону, обсяг основних фондів, щільність залізниць спільного користування, щільність автомобільних доріг із твердим покриттям); людський капітал (кількість зайнятих у дослідженнях і розробках, кількість зайнятих викладацькою діяльністю у вищих навчальних закладах); фінансовий капітал (інвестиції в основний капітал, обсяги кредитів економіці, банкам і населенню, величина грошових доходів населення) та ін.

Взаємну узгодженість (пропорційність, збалансованість) частин економіки регіону можна розглядати принаймні з двох точок зору – галузевої та територіальної. «У тому й іншому випадку раціональні пропорції між, відповідно, видами господарської діяльності в масштабах країни та обсягами виробництва в різних регіонах, вочевидь, можна визначити, побудувавши адекватну систему відмежувань і критеріїв. У цьому разі, однак, якогось важливого самостійного значення характеристики збалансованості не мають, вони розчиняються в більш загальних поняттях оптимізації, рівноваги та ін.» [56, с. 83].

Перехід від планово-директивних методів управління суспільним виробництвом до ринкових або договірних методів істотно вплинув на пропорції, що склалися в економіках окремих регіонів, і спровокував посилення диференціації в основних показниках економічного та соціального розвитку. «Головними чинниками зміни територіальних пропорцій і посилення диференціації соціально-економічних показників регіонів країни на першому етапі ринкових реформ стали: 1) зміна відносних цін і їх відрив від вітчизняних витрат на виробництво; 2) зміна галузевої структури доданої вартості у напрямі значного збільшення розриву між ціною виробника та ціною кінцевого споживання. Формально ці чинники належать до галузевих, проте в територіальному перерозподілі доходів вони відіграли визначальну роль» [57, с. 50].

Мірою ефективності регіонального розвитку мають стати зростання і поліпшення якості сукупного соціально-економічного потенціалу конкретної території. Він піддається виміру через оцінювання людського, природно-ресурсного, виробничого, організаційного і науково-технічного потенціалів. Головним в організації розвитку регіонів має стати активна робота з окремими елементами економічних відносин: природними ресурсами, майновим комплексом і фінансовими ресурсами; при цьому порівняння власних витрат і власного доходу має стати основним критерієм ефективності. Щоб забезпечити досягнення передбачуваних ефектів у регіональному розвитку, необхідно найбільш повно використовувати всі наявні резерви в управлінні суспільним виробництвом. Для цього потрібно ширше застосовувати методи управління (у широкому розумінні слова як сукупність компетенцій відповідних суб'єктів, а у вузькому – як набір конкретних заходів, спрямованих на досягнення конкретної мети), планування (поточного, перспективного і стратегічного), організації, стимулювання (використання преференцій для окремих видів економічної діяльності), регулювання (державного і місцевого), аналізу та контролю тощо.

Таким чином, забезпечення поступального розвитку регіонів з позиції режиму функціонування і змін параметрів регіональної економічної системи можливе за допомогою обґрунтованого застосування сучасного інструментарію. Такий інструментарій покликаний не лише формувати необхідні передумови, але і сприяти їх трансформації в реальні умови. Від повноти його використання повною мірою стає можливим власне і регіональний розвиток.

Управління економічним розвитком регіонів можна представити як цілеспрямовані дії окремих суб'єктів господарювання та органів управління (на державному і місцевому рівнях), що забезпечують кількісні та якісні зміни відповідних параметрів. При цьому об'єктами управління є: продуктивні сили, техніко-економічні відносини (відносини спеціалізації, кооперації, комбінування, концентрації виробництва), організаційно-економічні відносини (маркетингова діяльність, система менеджменту та ін.), відносини економічної

власності, господарський механізм. У більш спрощеному варіанті «під об'єктом територіального управління розуміють увесь господарський, економічний і виробничий комплекс, що формується незалежно від складу галузей і відомчої підпорядкованості об'єднань (підприємств), організацій та установ, розташованих на певній території» [58, с. 136-137].

Економічну сутність механізму управління регіональним розвитком визначають цільова спрямованість, рівень економічної діяльності та специфіка об'єкта управління, принципи функціонування. «При цьому на форму прояву механізму управління регіональним розвитком впливають чинники як ендогенного, так і екзогенного характеру. Перші визначають поелементну структуру даного механізму і містять суб'єкти управління та їх повноваження, тип і характер їх взаємодії, форму правового й організаційно-фінансового забезпечення, склад і характер інструментів (методів) управління. Екзогенні чинники обумовлюють цільову спрямованість і конкретну форму функціонування. До основних із них можна віднести: рівень економічної сфери та об'єкт управління; тип макроекономічної системи, обумовлений співвідношеннями механізмів координації діяльності (стихійного та ієрархічного) суб'єктів господарювання; фазу господарського циклу функціонування економіки на відповідному рівні й у певному періоді» [59, с. 44].

Сучасна регіоналістика, розглядаючи регіон як автономну систему, доходить до розуміння необхідності зміни економіко-політичних методів управління регіональним розвитком – від традиційних, сфокусованих на підтримання певних напрямів діяльності в рамках регіону, до стратегії активного самозабезпечення – створення інноваційно-технологічної матриці регіону, що закладає фундамент його довгострокової конкурентоспроможності [60, с. 37]. В умовах ринку адекватною формою державних управлінських рішень, необхідних для формування і підтримання стабільного курсу економічного зростання та соціального розвитку, є управління соціальними й економічними системами (процесами), або в загальному вигляді – соціально-економічними системами [61, с. 85].

Сутність будь-якої влади або системи управління полягає в тому, щоб оптимально в часі та просторі здійснити перетворення ресурсів на новий продукт споживання. Управляти – це оптимізувати за допомогою замкненого контуру потоки ресурсів, спрямовані на виконання місії і досягнення цілей спільної роботи «голови й тіла». Оптимізація руху ресурсів відбувається за рахунок циркуляції потоків інформації і матеріалізації знань, що втілюються в технологіях і навчанні людей [62, с. 37].

Будь-яка господарська підсистема, організація (інститут) становить сформовану суспільством деяку сукупність правил, що визначають налагодження роботи всього господарського механізму, порядок дій

економічних агентів. До таких правил можуть належати й одержані економічною та управлінською теоріями інструменти й моделі, відповідно до яких приймаються рішення на різних рівнях управління економікою. Прикладом є правила ціноутворення, оподаткування, визначення амортизаційних відрахувань, пільгового кредитування, антимонопольного регулювання, правила розробки і здійснення макроекономічної політики та ін. [63, с. 30]. У цих правилах відображається бажаний стан об'єкта і цільова спрямованість його змін.

Серед фахівців виникло розуміння того, що можна виділити три типи моделей механізму управління регіональним розвитком [59, с. 44-45]: органи загальнодержавного управління підпорядковують органи регіонального управління при здійсненні державної регіональної політики; органи загальнодержавного управління безпосередньо взаємодіють зі всіма регіонами під час вирішення окремих проблем або з окремими регіонами під час вирішення конкретних проблем, зокрема шляхом створення для цього визначених адміністративно-економічних передумов, що спонукають регіони до більш активної самостійної ролі; регіональна проблематика стає предметом рівноправної взаємодії органів управління загальнодержавного і регіонального рівнів.

У моделі першого типу функції здійснення державної регіональної політики децентралізовані на загальнодержавному рівні між функціональними міністерствами (економіки, фінансів, праці) та відповідними галузевими структурами. Регіональні проблеми вирішуються опосередковано – через реалізацію державних регіональних програм, джерелом фінансування яких є державний бюджет. Спеціальне нормативно-правове забезпечення, обумовлене специфікою об'єкта управління, тобто регіону, відсутнє.

У моделі другого типу передбачається достатньо різноманітний набір організаційних форм взаємодії органів загальнодержавного і регіонального управління, де перші відіграють провідну роль за визначенням цілей, форми фінансового і правового забезпечення і методів вирішення проблем конкретних регіонів у рамках середньо- і довгострокових разових цільових комплексних державних програм, що включаються до складу національних індикативних програм. Організаційне забезпечення реалізації державної регіональної політики здійснюється в рамках: створення інвестиційних компаній; зміни адміністративно-правового статусу регіонів шляхом формування на їх базі спеціальних економічних зон; підписання планових контрактів між урядом і адміністрацією регіону; територіально розгалуженої системи центрів, створених державою для вирішення питань регулювання зайнятості, підтримки малого підприємництва, стимулювання інноваційної діяльності, соціального захисту населення тощо.

Для моделі третього типу взаємодії загальнодержавних і регіональних

органів управління характерне повне охоплення економічного простору у межах як окремих країн, так і міждержавних утворень. Організаційна складова механізму управління регіональним розвитком у цій моделі передбачає створення особливого державного органу управління, що реалізує державну регіональну політику і координує заходи загальнодержавних міністерств (функціональних і галузевих) і виконавчих органів влади регіонів [59, с. 45].

На практиці, незважаючи на здійснювані кроки між регіонами посилюються тенденції до віддалення один від одного за основними показниками економічного і соціального розвитку. Асиметрія територіально-державного будівництва виникає як відповідь на особливий статус регіонів в унітарних державах, та наявність регіонів із слабшою автономією у федеральних державах. Останнє також визначається політико-культурними та економіко-демографічними показниками [64, с. 46]. Це стає наслідком того, що «реальна асиметричність більшості держав означає, що окремі території не влаштовує прийнятий середньостатистичний рівень децентралізації, вони прагнуть до чогось більшого» [64, с. 50].

Існує ряд наукових методів підвищення ефективності управління в організаційних системах, які застосовні і в тому випадку, коли ці системи є суспільними, – соціально-економічні, політичні [65, с. 126].

Перший науковий метод підвищення ефективності управління систем – метод «золотого перетину» або «золотої пропорції» вимагає, щоб головні показники або головні параметри будь-якої складної системи, наприклад, власність, ресурси, вартість, доходи, прибуток, фонд зарплати тощо, ділилися або розподілялися між конкуруючими ієрархічними рівнями за правилами «золотого перетину» або «золотої пропорції». Тоді одержимо найбільш стійку, стабільну, гармонійну й ефективну систему. Якщо конкурентів два, тоді основний показник системи як ціле треба розділити на дві нерівні частини – 62% і 38%, або $2/3$ і $1/3$, або близькі до них цифри за правилами «золотої пропорції». При такому розподіленні досягається максимальна стійкість, стабільність, гармонійність і головне – ефективність управління в економічних, соціальних та інших організаційних системах.

Другий науковий метод, що підвищує ефективність управління, – це «м'яке» резонансне управління, що дозволяє переводити управлінську систему з одного якісного стану в інший із мінімальними зусиллями або слабким зовнішнім сигналом за малий час і при мінімальних витратах ресурсів (фінансових, енергетичних та ін.). При «м'якому» резонансному управлінні система доводиться до критичної точки («точки кристалізації»), коли виявляються власні або внутрішні тенденції розвитку складної системи, і невеликими зовнішніми зусиллями система підштовхується в напрямі цих тенденцій і переходить в інший прогресивніший стан.

Третій науковий підхід – це когнітивний аналіз і управління, які

спираються на якісні моделі систем з урахуванням безперервної зміни зовнішнього середовища (політичного, економічного, психологічного та ін.). Когнітивний аналіз і управління особливо корисні для завдань, що погано формалізуються, і систем, які часто зустрічаються на практиці. Когнітивний аналіз здатен виявляти позитивні та негативні для розвитку об'єкта управління тенденції в зовнішньому середовищі. При цьому, враховуючи небезпеки, ризики, можливості, шанси тощо, можна досягти намічених цілей при мінімумі витрат.

Четвертий науковий підхід – це управління рефлексією. Воно є методологією управління супротивником і визначається як спосіб передачі конкуренту або супротивнику спеціально підготовленої інформації, щоб схилити його прийняти не вигідне для нього рішення. Мета управління рефлексією – примушувати супротивника виконати певну дію, яка призведе до його поразки. Управління рефлексією часто використовується різними засобами маніпуляції та введення в оману супротивника. Теорія управління рефлексією виникла набагато раніше, ніж схожі на неї інформаційні війни. Відомо, що управління рефлексії, як і інформаційна зброя, є управлінням супротивником і використовується при різних типах конфліктів у соціальних, військових і бізнес-процесах. Управління рефлексією здійснює інформаційна дія і представляє інтелектуальний підхід до інформаційної війни, забезпечує відключення уваги противника або конкурента, тиск, умисну передачу конкуренту або противнику такої інформації, яка змусить сторону, що протистоїть, приймати невірні рішення.

П'ятий науковий підхід – це системний (цілісний) підхід в управлінні. Важливим недоліком сучасного управління складними системами є відсутність системного (цілісного) підходу в управлінні. Для розуміння системного підходу потрібно пам'ятати, що окремі частини системи (підсистеми) настільки міцно взаємопов'язані між собою безліччю прямих і зворотних зв'язків, що зміна однієї з них може спричинити значну зміну в інших її частинах. Тому часто не працює метод декомпозиції системи, коли в ній виділяються окремі частини, вони досліджуються як простіші, ніж система в цілому, а далі синтезуються в систему. Насправді систему треба досліджувати як цілісну, і не можна здійснити декомпозицію системи з метою спрощення аналізу [65, с. 134].

Встановлено, що «основними факторами в забезпеченні оптимальних форм і методів територіального управління є раціональне поєднання місцевого самоврядування і державного територіального управління, обґрунтований розподіл компетенцій між державними та самоврядними органами влади, розробка ефективного механізму передачі компетенцій як знизу вгору, так і згори вниз, здійснення необхідного контролю за діяльністю місцевих органів управління з боку держави» [66, с. 120]. Це дозволяє забезпечувати баланс інтересів у відносинах «центр-регіони».

Баланс у відносинах «центр-регіони» залежить від розвитку відцентрових і доцентрових сил. Відцентрові процеси визначають рівень розвитку регіональних інтересів, потреб в амбіціях. Відцентровим силам протистоять доцентрові. Регіон має можливість вибирати, що важливіше – автономія аж до набуття незалежності або врегулювання відносин із центром на взаємоприйнятних умовах. На користь останнього варіанта свідчать такі доцентрові чинники, як політична стабільність центру, його готовність до компромісу з територіями й економічне благополуччя держави в цілому [64, с. 55].

Мінімальною вимогою для сучасної демократичної держави в забезпеченні балансу її відносин з регіонами є розвиток місцевого самоврядування. «Статус органів місцевого самоврядування реалізується в сукупності владних повноважень, якими вони наділяються органами державної влади. Обсяг владних повноважень – предмет колізії між органами місцевого самоврядування й органами державної влади. Сутність колізії полягає, з одного боку, в потребі органів місцевого самоврядування отримати більше повноважень, тобто вони поглиблюють децентралізацію державної влади, а з іншого – в небажанні органів державної влади ділитися повноваженнями. Основна лінія конфлікту проходить на рівнях «голова місцевої державної адміністрації – головна посадова особа територіальної громади» та «місцева державна адміністрація – місцева рада» [67, с. 82].

Таким чином, можна передбачити, що для управління соціально-економічними системами мають бути сформульовані дві головні цілі, які впливають з умов сучасного розвитку суспільства. Перша мета має поєднувати вимоги корисності, справедливості та гуманізму, поширюючи оптимізацію за часом як на короткі, так і на тривалі проміжки часу. Математично вона формулюється як досягнення і збереження максимального темпу росту споживання, шляхом раціонального використання прибутку між споживанням і розширенням виробництва. Друга мета управління має забезпечувати рівномірний розвиток галузей господарського комплексу країни за рахунок вирівнювання питомої вартості основних засобів. «Це досягається, по-перше, шляхом введення теоретичних оцінок землі, мінеральних та інших ресурсів. По-друге, шляхом переважних державних субсидій на розвиток основних засобів у сільському господарстві та інших сировинних галузях і відповідних заходів щодо перерозподілу кадрів. Прибуток у розрахунку на одного працівника має бути однаковим незалежно від галузі, що забезпечить дійсно взаємовигідну торгівлю і рівномірний розвиток соціально-економічної системи країни в цілому» [8, с. 89]. Тим самим здатність механізму управління економічними процесами та явищами на регіональному рівні стає визначальною умовою забезпечення поступального розвитку регіонів.

Іншим важливим інструментарієм забезпечення регіонального розвитку

виступає планування. «Сьогодні планування – це складова частина будь-якої економічної системи, і в цьому сенсі існування, наприклад, Комісаріату з планування у Франції ніяк не робить економіку тоталітарною. Альтернатива безпланових дій – це хаос, у який втручається економіка кожного разу, тільки-но ми відмовляємося від планових начал» [68, с. 69].

Проте на початковому етапі ринкових перетворень домінуючим стало заперечення необхідності планових начал в економіці, у тому числі на рівні регіону. Превалювала думка про те, що ринок самостійно все розставить по своїх місцях. У міру протверезіння почало повертатися розуміння важливості планування для економічного і соціального розвитку. Як відповідний інструментарій почало застосовуватися так зване індикативне планування, сутністю якого є або рекомендаційний (пріоритетний) характер, або вказівний (індикативний). Рекомендаційне (пріоритетне) планування визначає поведінку учасників виробничих і соціальних процесів, а індикативне (вказівне) формує пропозиції щодо розвитку окремих сфер, секторів, виробничих систем, визначає пропорції, встановлює певні виробничі квоти тощо [69, с. 651]. Характерною рисою індикативного планування є можливість здійснювати коригування плану розвитку з урахуванням змін, що відбуваються в розвитку ринкових відносин.

Основними функціями індикативного планування виступають: ретроспективний аналіз, прогнозування й обґрунтування цілей, темпів та умов збалансованого економічного і соціального розвитку, розробка системи прямих державних адміністративних й економічних важелів і стимул-реакцій, формування цільових комплексних програм, координація економічної діяльності внутрішніх і зовнішніх суб'єктів ринкових відносин, узгодження індикативних планів із державним бюджетом. Як видно з наведеного переліку функцій, основний акцент в індикативному плануванні робиться на системі розподільних відносин, яка в ланцюжку стадій суспільного виробництва посідає підпорядковане місце після власне виробництва. Ця обставина зумовлює і ставлення до індикативного планування як до такого, що не потребує обов'язковості виконання, а лише певної орієнтації на відповідні індикатори. Це робить його як форму державного втручання в суспільні процеси досить вразливими.

Як доповнення до індикативного планування пізніше на практиці почали використовувати так зване стратегічне планування. «Оскільки стратегічне планування погано піддається впорядкуванню у форматі чітких методичних процедур, тут дуже багато чого визначається неформалізованими чинниками: досвідом, інтуїцією, кругозором, творчою сміливістю і подібними якостями ключових учасників процесу планування. Це більше мистецтво, ніж рутинний процес. Це завжди штучна («ручна») робота, а не масове виробництво» [38, с. 24].

Принципова схема процесу стратегічного ринкового планування включає

декілька стадій: діагностику (аудит) території, у процесі якої визначається її порівняльний (з власним минулим і з іншими територіями) стан; розробку концепції розвитку, що визначає бажаний, з консолідованої точки зору влади, бізнесу і жителів, майбутній стан території; розробку власне стратегії як набору сценаріїв можливого розвитку територіальної ситуації; складання плану першочергових заходів, що передбачає конкретні дії з реалізації стратегії. Потім починається стадія реалізації намічених заходів, під час якої здійснюється контроль досягнення запланованих цілей і на основі оцінки результатів до стратегії вносяться коригування [38, с. 23].

При цьому за своїм змістом стратегічний план розвитку має охоплювати всі напрями: економічний, соціально-культурний, містобудівний, екологічний. «План має бути прогностичним документом на 15-20 років із певним генеральним сценарієм розвитку. Відповідно до форми стратегічний план розглядається як сукупність цільових програм генерального плану, розгорнутий у переліку конкретних заходів з оцінкою їх вартості, очікуваного ефекту і постійного соціально-економічного моніторингу за переліком макроекономічних показників» [70, с. 43]. Іншими словами, – стратегічне планування – це детальний опис мети, завдань і комплексу заходів щодо реалізації фундаментальних цілей стратегії розвитку [71, с. 15] того або іншого регіону.

Таким чином, спроби реанімації методів планування в системі суспільних відносин здебільшого стосуються тих процесів, що відбуваються на стадіях розподілу й обміну, та належать більшою мірою до методів бюджетування, квотування, субсидування, а найменше – до процесів виробництва. Тим самим планування залишається ніби осторонь від розробки заходів, спрямованих на формування суспільного багатства, під яким необхідно розуміти матеріалізацію основних чинників виробництва: землі, праці та капіталу, що можна кваліфікувати як певну (можна сподіватися, що тимчасову) недоробку або упущення.

Організація регіонального розвитку базується на особливих формах взаємодії органів влади й управління на всіх рівнях ієрархії, які фіксуються в спеціальних нормативно-правових документах. Так, наприклад, «у федеральних державах принципи організації просторової структури влади закріплюються конституцією або системою договорів, тобто стійкі в часі, тому яскравіше простежується специфіка кожної форми. Регіональна влада вибирається, більш підконтрольна населенню і швидше, ніж центральна влада, може реагувати на проблеми соціально-економічного розвитку регіонів. Тому федеральний уряд втручається в розвиток регіонів, лише коли у них виникають проблеми соціально-економічного розвитку, з якими не справляється регіональна влада. Таким чином, через регіональну політику федеральний уряд надає додатковий (тимчасовий) вплив на розвиток регіонів» [72, с. 3].

В унітарних державах відмінності між цими формами державної участі в розвитку регіонів помітні важче. Регіональна влада призначається «зверху», тому на перший погляд немає необхідності в додатковому впливі центру на регіони через регіональну політику. Достатньо змінити функції регіональної влади і перерозподілити бюджетні кошти. Проте колишні традиції, більшість яких закріплена законами, не дозволяють дуже часто змінювати просторову структуру організації державної влади. Тому в унітарних державах, також як і у федеральних, існує другий, додатковий, канал впливу на розвиток регіонів – регіональна політика [72, с. 4].

При цьому територіальний устрій держави – лише частина територіальної організації суспільства, що виконує в ній своє специфічне завдання (тобто по відношенню до територіальної організації суспільства територіальний устрій держави може розглядатися як «підсистема», «елемент»). Виходячи з того, що «система територіального устрою держави – це складне поєднання структурних центрів і просторово виражених елементів, що групуються в підсистеми, структурні центри в системі територіального устрою відіграють роль джерел («провідників») владних функцій, а територіальні утворення і їх групи – роль просторів здійснення цих функцій. При цьому в кожній просторовій точці на території держави одночасно діє влада різних територіальних утворень і загальнодержавного центру» [73, с. 61]. У зв'язку з цим «структуру системи територіального устрою держави можна визначити як відтворювальну сукупність відносин між її елементами – територіальними утвореннями, що склалися, і територіальними органами влади. Вказану структуру утворюють специфічні правові (в тому числі договірні), управлінські та фінансово-економічні, перш за все міжбюджетні, відносини. Із структурою системи територіального устрою тісно взаємопов'язаний її «склад». Так, зміна кількості елементів може привести до структурних перетворень у системі (наприклад, збільшення кількості адміністративно-територіальних одиниць призводить до посилення ієрархічності, створення проміжних рівнів управління тощо), а зрушення у структурних взаємозв'язках – до появи нових або зникнення колишніх елементів (у першу чергу «функціональних» – тих же структурних центрів)» [73, с. 62].

У зв'язку з вищезазначеним варто нагадати про те, що історії людства відомі варіації трьох моделей державного устрою: перша модель характеризується повною монополією держави як власника ресурсів і продуктів праці людей. Досвід цивілізації показав, що така тоталітарна форма управління всіма сферами економіки і соціального життя, виражена в централізованому розподілі всього є неефективною; друга модель відрізняється тим, що держава повністю відходить з економічного життя суспільства, залишаючи на відкуп приватному капіталу і механізмам ринкового обміну процеси самоорганізації суспільства; третя модель полягає в тому, що держава, як хороший менеджер,

вміло спрямовує і координує діяльність усіх суб'єктів території, органічно поєднуючи монологічні та діалогічні функції в просторі взаємодії людей і організацій. При цьому вона зберігає значний ступінь впливу на розподіл природних монополій [61, с. 38].

У будь-якій із названих моделей завжди має місце проблема розподілу повноважень за рівнями владної ієрархії. Встановлено, що компроміс центру і периферії зазвичай передбачає обмін політичної лояльності останніх на більш-менш широкі повноваження. А баланс відносин забезпечується тим, що держава поступається інтересами конкретної території, надаючи їй самоврядності. При цьому територія залишається у складі єдиної держави, а рівень внутріполітичної напруженості знижується [74, с. 43].

Із посиленням глобалізаційних процесів, особливо після розпаду Радянського Союзу, практично у всіх країнах почали посилюватися тенденції до децентралізації влади: незалежно від основної форми державного устрою - федерального або унітарного. Цей процес стає домінуючим у формуванні владних відносин. Проте існує думка, що «як централізація, так і децентралізація не повинні сприйматися ні як абсолютне благо, ні як щось виняткове, негативне. І те, і інше мають переваги та недоліки, які повинні зіставлятися при прийнятті відповідних рішень» [75, с. 54]. При цьому децентралізація влади в сучасних державах здійснюється за такими основними напрямками:

- 1) реалізація принципу розділу влади;
- 2) розділу функцій держави між спеціалізованими органами влади;
- 3) розмежування предметів відання, повноважень і ресурсів між органами влади окремих рівнів державно-територіального устрою;
- 4) передача частини повноважень державних органів недержавним структурам [75, с. 57].

Однак формальне надання повноважень регіонам загострює проблему відносин органів управління на різних рівнях. Це обумовлено бурхливими політичними процесами перехідного періоду і становленням нової системи представницької та виконавчої влади на місцевому рівні. Повільність найвищих представницьких органів країни при створенні правової основи місцевої самоврядності породжує загострення протиріч між рівнями владної ієрархії, прагнення своїми силами заповнювати правові прогалини і згладити прояви спільної політичної та економічної кризи на місцях. Тому потрібен не формальний, а реальний процес розмежування владних повноважень. Тим більше, що поліцентризм, на відміну від моноцентризму, є ефективним як більш стійка система балансу сил не лише для міжнародної діяльності будь-якої держави, але і для вирішення її внутрішніх проблем.

«Теорія світових систем і економічна географія не роблять таємниці з властивого світам-економікам відношення: ядро (центр) експлуатує – периферія

експлуатована, в ядрі високий рівень зарплати, прогресивні технології, концентрація капіталу – на периферії низькі соціальні показники, спрощена структура економіки, примітивні технології. Проте сьогодні ми спостерігаємо не просто напруженість між центром і периферією, а щось небезпечніше – процес відчуження населення, розрив економічних зв'язків, деградацію виробничого апарату» [24, с. 131]. Центр, підсилюючи себе й ослабляючи периферію, створює безпрецедентну ситуацію дисбалансу в будь-якій країні, провокує процес соціально-економічного омертвляння тих регіонів, на території яких склалися специфічні співвідношення у використанні елементів продуктивних сил. Як наслідок, виникає та посилюється асиметрія в економічному і соціальному розвитку таких регіонів.

При цьому така асиметрія може класифікуватися як економічна і правова. «Під економічною асиметрією розуміється можливість регіонів впливати на структуру виробництва і розподілу благ таким чином, що підсумковий розподіл споживаних благ стає стійко нерівномірним. Під правовою асиметрією розуміється істотно різна результативність впливу регіонів на політику держави в цілому» [77, с. 26].

Багато в чому виникнення і посилення асиметрії стає наслідком незнаходження можливого компромісу між владними й економічними елітами. Тут не можна не погодитися з точкою зору відносно того, що «відносини, які формуються між владними і економічними елітами, багато в чому визначають «профіль» регіону. У тих регіонах, де основним суб'єктам прийняття рішень вдалося порозумітися, реформи розвиваються і приносять відчутні результати. Там, де триває конфлікт економічних і владних еліт, кризові явища, як правило, проявляються з особливою гостротою» [78, с. 238]. Саме асиметрія стає проявом такого конфлікту. У зв'язку з цим заслуговує на увагу визначення основних чинників, які обумовлюють появу конфлікту інтересів владних і бізнесових структур. Серед чинників, які найбільш негативно впливають на встановлення нормальних відносин між діловим світом і регіональною владою, виділяють: корумпованість місцевої влади; відсутність «реальної влади» у представників влади; небажання захищати свого виробника; некомпетентність регіональних керівників; консерватизм регіональних представників влади; нездатність відстояти в центрі необхідні привілеї; незацікавленість у зміні економічної ситуації в регіоні [78, с. 239].

Таким чином, організаційна складова забезпечення регіонального розвитку відіграє досить важливу роль, без урахування якої можна не лише не досягти поставлених перед регіоном цілей, а й розгубити той економічний потенціал, який складався попередниками впродовж десятиліть. Саме так, демонструє сучасна історія незалежної України, коли без належного врахування саме організаційної складової набувають процеси як економічної асиметрії, так і деградації багатьох територіальних утворень. Саме тому на сучасному етапі

зростає значення системної організації відтворення ресурсів, із взаємодії яких безпосередньо впливає необхідність розуміння регіонального розвитку як нарощування відтворювального потенціалу.

Не менш важливою умовою забезпечення регіонального розвитку є процес стимулювання господарської діяльності на відповідній території. Під стимулюванням регіонального розвитку розуміється використання відповідних методів, спрямованих на забезпечення такого режиму функціонування, при якому мінімізуються витрати виробництва і максимізується можливий дохід, а також використання преференцій і пільг для суб'єктів господарювання, що вирішальною мірою впливають на темпи економічного і соціального розвитку регіону. Особливо важливим стимулювання є для залучення і використання інвестицій, обмеженість яких відчувається постійно. Виходячи з того, що «велика частина чинників, які визначають ступінь сприятливості інвестиційного клімату, діє на регіональному рівні, політика стимулювання інвестицій у розвинутих країнах є прерогативою місцевих органів влади» [79, с.7].

В умовах обмеженості інвестиційних ресурсів модель стимулювання розвитку регіонів має передбачати:

- концентрацію обмежених державних ресурсів на вирішення регіональних проблем з урахуванням пріоритетів просторового розвитку країни і завдань територіального розвитку, що формулюються місцевими органами влади;

- забезпечення стабільності відносин між місцевими і центральними органами виконавчої влади в питаннях територіального розвитку;

- використання принципу додатковості, коли державні ресурси для вирішення регіональних проблем розглядаються як додаткові до ресурсів тим регіонам, що їх акумулюють самостійно;

- запровадження правової відповідальності як центральних, так і місцевих органів влади за виконання взятих на себе зобов'язань щодо регіонального розвитку;

- впровадження партнерських, рівноправних відносин між державними органами влади й органами місцевого самоврядування щодо спільного вирішення завдань територіального розвитку;

- стимулювання регіональних органів влади для ефективного використання коштів з метою розвитку місцевих бюджетів;

- координацію контролю державних і місцевих органів влади за вирішенням проблем територіального розвитку;

- формулювання принципів і критеріїв визначення територій, яким надається статус депресивних, відпрацювання порядку надання цього статусу, інструментів державної і регіональної підтримки цих територій;

- визначення фінансового механізму стимулювання територіального розвитку в умовах жорстких бюджетних обмежень.

Стимулювання регіонального розвитку забезпечується з використанням

спеціальних інструментів, які можна класифікувати на: економічні ресурси, нормативно-правові ресурси та адміністративні. Крім того, ці інструменти можна кваліфікувати відповідно їх специфічних характеристик: стимулюючі і обмежуючі, прямі і непрямі, активні і пасивні. Наприклад, «до прямих заходів стимулювання належать: субсидії, пільгові позики, податкові пільги, в тому числі за рахунок використання прискореної амортизаційної політики. Основна особливість допомоги, що надається, полягає в тому, що вона надається одноразово, а не у вигляді постійної фінансової підтримки окремим підприємствам. Така допомога має сприяти структурній перебудові, а не консервації нежиттєздатних підприємств» [80, с. 21]. Непрямі заходи мають сприяти спільному поліпшенню інвестиційного клімату, що дозволяє скорочувати масштаби прямої фінансової допомоги. Їх основа – розвиток господарської інфраструктури, що широко розуміється: від доріг до підготовки робочої сили. Можна виділити такі заходи: створення і модернізація локальної інфраструктури, необхідної для функціонування різних галузей господарства, розвиток мережі державної інфраструктури (представництва міністерств, митні та прикордонні переходи тощо) безпосередньо у вибраному ареалі або поблизу нього, здійснення наукових досліджень і створення інформаційних систем тощо [80, с. 23]. Прямі інструменти територіального розвитку (нормативні акти) впливають лише на симптоми проблеми, тоді як непрямі – найчастіше стримують або вирішують саму проблему.

Заходи щодо стимулювання регіонального розвитку мають на меті поліпшення інвестиційного клімату - «регіональні органи влади повинні розглядати свої кроки щодо стимулювання ділової та інвестиційної активності, тобто систему пільг і преференцій, проекти розвитку інфраструктури, вдосконалення нормативно-правової бази, підвищення прозорості своєї діяльності (перш за все, в податково-бюджетній сфері та сфері суспільних фінансів у цілому), політику у сфері освіти і підготовки кадрів, охорону довкілля, боротьби із злочинністю тощо, з точки зору формування сприятливого інвестиційного клімату в регіоні» [81, с. 116]. Після забезпечення сприятливого клімату в регіоні створюються передумови для успішного регіонального розвитку, одним із напрямів якого може стати вирішення пріоритетних завдань.

Будь-яка стратегія соціально-економічного розвитку території включає стимулювання суб'єктів господарювання території, які реалізують пріоритетні стратегічні завдання. У зв'язку з цим необхідно розробити критерії ранжирування суб'єктів господарської діяльності залежно від їх участі в територіальному відтворювальному процесі. Основу пропонованого підходу становить принцип збалансованості споживання господарюючим суб'єктом послуг, що фінансуються з бюджету, і обсягу його фінансових вкладень у розвиток території [55, с. 128].

Таким чином, важливою складовою регіонального розвитку виступає його

стимулювання. Вибір конкретних форм і методів стимулювання розвитку регіонів повністю залежить від можливостей залучення необхідних інвестицій: якщо таких можливостей на регіональному рівні недостатньо, то вибираються відповідні заходи прямої та непрямой дії. При цьому вирішальна роль у виборі заходів відводиться державі як головному учаснику економічних відносин (особливо в умовах постійного дефіциту не лише інвестиційних ресурсів окремих суб'єктів господарювання, але і бюджетних ресурсів).

Досить важливим і не менш складним для забезпечення регіонального розвитку є його економічне регулювання. Багато в чому проблема економічного регулювання регіонального розвитку обумовлена прагненням держави надавати відповідну підтримку менш розвинутих в економічних відносинах регіонам, що знаходить втілення в так званій політиці вирівнювання. У світовій практиці вирівнювання є міжбюджетними відносинами, тобто фінансовою підтримкою регіональних і муніципальних бюджетів [82, с. 23]. При цьому «політика регіонального вирівнювання передбачає досягнення соціально-економічної рівноваги між регіонами лише як довготривалу тенденцію» [83, с. 80].

Світовий позитивний досвід свідчить про те, що «міжбюджетний розподіл фінансових ресурсів – це цивілізована форма надання фінансової допомоги нижчим рівням бюджетної системи, тим, які через економічні умови, що історично склалися, не забезпечені достатніми коштами для здійснення своїх повноважень. Крім того, ресурси вищих бюджетів можуть і мають використовуватися для того, щоб впливати на структуру витрат нижчих органів влади, що відображають пріоритети вищих рівнів» [84, с. 14]. Проте слід констатувати, що модель міжбюджетних відносин сьогодні переважно орієнтована на вирівнювання доходів бюджетів різних рівнів, а не на раціональне наповнення прибуткової частини і розподіл витратних функцій бюджетів.

Основними способами вирівнювання економічних і соціальних можливостей різних за своїм потенціалом регіонів виступають вертикальне і горизонтальне бюджетне вирівнювання. Метою вертикального бюджетного вирівнювання є забезпечення достатньої фінансової бази для реалізації бюджетних повноважень усіх рівнів влади. Основою механізму вертикального вирівнювання бюджетної системи є законодавче закріплення за кожним бюджетним рівнем фінансування конкретних сфер діяльності, відповідних розмежуванню предметів відання і повноважень між центром і регіонами, а також розмежування бюджетної відповідальності між центральними державними і регіональними органами влади й управління за ефективність використання бюджетних ресурсів [84, с. 24-25]. Мета горизонтального бюджетного вирівнювання полягає в забезпеченні єдиного стандартного рівня споживання державних послуг мешканцями різних регіонів країни шляхом вживання єдиних формалізованих методів розподілу державної фінансової

допомоги нижчим бюджетам. Механізм горизонтального бюджетного вирівнювання орієнтований на вирішення двоєдиного завдання з одного боку, це вирівнювання рівня споживання державних послуг із територій, а з іншого – вирівнювання вартості державних послуг для кожного рівня влади [84, с. 36].

Необхідність у вирівнюванні пояснюється різними фінансовими можливостями органів місцевого самоврядування. Незважаючи на те що «однією з важливіших передумов побудови демократичної держави є самостійність і незалежність органів місцевого самоврядування, Європейська хартія про місцеве самоврядування передбачає його відокремленість від державної влади, повну незалежність і самостійність у виконанні покладених на нього функцій у межах своєї компетенції. Проте фінансову незалежність місцевого самоврядування слід розглядати як межі можливостей економічної діяльності на основі економічної ефективності та раціональності, здатність місцевих органів влади до самостійного вирішення питань, що входять до їх компетенції, з метою забезпечення соціально-економічного розвитку території» [85, с. 65- 66].

Економічне регулювання покликане надавати допомогу органам державної влади і органам місцевого самоврядування в забезпеченні регіонального розвитку. Характерні особливості економічного регулювання полягають у такому:

система координації колективних дій регіональних економічних акторів після досягнення ними спільно поставлених цілей;

інтеграція трьох видів управлінської логіки ієрархічної (управління політико-адміністративними одиницями), ринкової (управління суб'єктами господарювання), соціоемоційної (управління соціальною і культурною сферами);

зміщення акцентів від регулятивного до кооперативного типу державного управління, від централізованого до децентралізованого управління, від адміністративно-територіальних до функціональних відносин усередині регіонального співтовариства.

До складових регіонального регулювання можна віднести партнерство, співпрацю регіональних, місцевих органів влади й управління, а також приватного сектору економіки для стимулювання розвитку економіки регіону [86, с. 54-55]: регіональні аспекти стійкого розвитку, що забезпечують збалансоване функціонування основних елементів просторової економіки (довкілля, населення, господарського комплексу, господарських зв'язків) без зменшення шансів майбутніх поколінь; регіональний маркетинг, орієнтований на потреби цільових груп покупців послуг території; електронний уряд, заснований на сучасних інформаційних технологіях, відносин регіональних органів державної влади й управління з фізичними і юридичними особами, що мають на меті досягнення максимальної прозорості, передбачуваності та

інформованості других про дії перших; стратегічне регіональне планування, у процесі якого визначаються найбільш важливі для території тенденції розвитку економіки і суспільства, аналізуються потенціал і зовнішні рамкові умови його підвищення, вибирається теоретична база, що пояснює закономірності регіонального розвитку і причини диспропорцій, визначаються стратегічні цілі, принципи і напрями територіальної економічної політики, а також необхідні інструменти, ресурси і форми контролю; регіональні системи, що є гетерархічною, децентралізованою формою управління й організації території, протилежною традиційним ієрархічним формам.

Регулювання процесів регіонального розвитку на практиці забезпечується і здійснюється за допомогою розробки та реалізації відповідних політик: однієї, що розробляється на рівні країни, та іншої, що розробляється безпосередньо на рівні регіону. На сучасному етапі розвитку регіонів усе частіше висловлюються думки відносно зміни парадигми регіональної політики: перехід від методів тимчасового ослаблення регіональної диференціації, що базуються переважно на територіальному перерозподілі ресурсів, до методів, орієнтованих на регіональний розвиток з опорою, перш за все, на власні сили. Ця концепція впливає з необхідності жити по достатках і їх примножувати, що стосується як держави в цілому, так і окремих регіонів [83, с. 80].

Серед основних інструментів реалізації такої політики можна назвати розробку стратегій і стратегічних планів економічного та соціального розвитку регіонів, підготовку й виконання програм (регіональних і міжрегіональних), а також підготовку прогнозів регіонального розвитку на найближчу і більш віддалену перспективу та ін.

Таким чином, економічне регулювання регіонального розвитку в даний час стає реальним інструментарієм, здатним забезпечувати тісну взаємодію всім учасникам суспільних відносин на певній території. Це зумовлює необхідність ретельнішого розуміння його суті, місця і ролі в системі економічних заходів, спрямованих на забезпечення поступального розвитку як окремого регіону, так і всієї їх сукупності в масштабах країни.

У систему методів забезпечення регіонального розвитку входить комплексне обстеження можливих результатів, засноване на аналізі й контролі реалізації запропонованих заходів. Економічний аналіз будь-якого регіону країни передбачає його вивчення з різних позицій: освоєності території, соціально-економічної ефективності його діяльності, обсягів виробництва і ролі регіону в економіці країни [87, с. 19]. Іншими словами, регіональний аналіз соціально-економічного розвитку здійснюється з метою вирішення двох основних завдань:

1) визначення рівня інтегральної оцінки розвитку регіонів для визначення провідних і тих, що «відстають»;

2) побудова сітки районування України за комплексом соціально-

економічних характеристик з метою виділення соціально-економічних районів як цілісних утворень, які можуть використовуватися як об'єкти державної регіональної політики [88, с. 51].

Необхідно підкреслити, що «в якісних методах аналізу важливе місце посідають інструменти, які дозволяють: оцінити точкові інвестиційні вливання в проблемні галузі й очікуваний результат; виявляти приховані потенційні точки зростання економіки; визначати стійкі міжгалузеві ланцюжки, які, можливо, виявляються «полюсами зростання» і «локомотивами» розвитку економіки окремих районів регіону [89, с. 15], що особливо актуально в умовах відсутності необхідних обсягів фінансових ресурсів.

Економічний контроль покликаний забезпечити перевірку функціонування і розвитку економіки регіону, а разом з нею і регіонального розвитку відносно вимог економічних законів, чинного законодавства, прийнятих управлінських рішень з метою їх виконання та забезпечення суспільного відтворення [69, с. 829]. Забезпечує зворотний зв'язок між прийняттям і реалізацією рішень. Контроль є найбільш дієвим інструментарієм у системі створення регіонального розвитку. У своїй єдності аналіз і контроль дозволяють досить ефективно здійснювати моніторинг перебігу економічних і соціальних процесів на відповідній території. Особливо це важливо в умовах постійно мінливого зовнішнього і внутрішнього середовища.

Розглянута сукупність сучасних інструментів, що забезпечують регіональний розвиток, свідчить про те, що на сьогодні існує досить широкий арсенал методів, засобів і форм, за допомогою яких можливі як прийняття та реалізація, так і відстеження проміжних результатів економічного й соціального розвитку, за якими можна встановити характер перебігу відповідних процесів і явищ.

1.3. Об'єктивні передумови необхідності економічного регулювання регіонального розвитку

Розгляд регіонального розвитку, або розвитку регіонів, через призму режиму функціонування регіональної економічної системи або через зміни економічних і соціальних її компонентів безпосередньо стикається з необхідністю встановлення можливих причин існуючої диференціації в умовах життєдіяльності регіональних соціумів. Обумовлено це наявністю так званих диспропорцій в основних показниках економічного і соціального розвитку або просторових неоднорідностей, присутніх при порівняльній оцінці окремих територій. Одні фахівці вважають, що територіальні диспропорції та асиметрія в економічному розвитку є проявом об'єктивних процесів, другі, - що це наслідок дії суб'єктивної складової, а треті стверджують, що вони є наслідком ринкових процесів, які передбачають поєднання обох цих складових.

До першої групи науковців можна віднести Н. Гоффе, який вважає, що «територіальні диспропорції в розміщенні продуктивних сил і нерівномірність соціально-економічного розвитку – природні ознаки, характерні як для окремих країн і регіонів, так і для всієї світової господарської системи. Спочатку виникнувши через відмінності в географічному розташуванні, природних і кліматичних умовах, з часом регіональні диспропорції загострилися в результаті історичних, економічних і соціокультурних особливостей розвитку тієї або іншої держави або регіону» [90, с. 53], або А. Клімова, який констатує, що «асиметрія – об'єктивно існуюча складова фактично всіх суспільних, у тому числі соціально-економічних, процесів; чим більш значними є їх масштабність й інтенсивність, тим за інших рівних умов вище асиметричність розвитку. Категорія «асиметрія» традиційно використовується і для позначення просторових неоднорідностей, відмінностей, що складаються між територіями. Щодо просторового (територіального) розвитку (його результатів), то можна говорити, зокрема, про такі прояви асиметрії:

а) відхилення соціально-економічних показників конкретних територій від деяких середніх величин;

б) відповідні відмінності периферійних ареалів від центральних;

в) нерівномірний розподіл економічного і соціального потенціалів (або найважливіших їх складових) на даній території» [91, с. 95].

У той же час існує альтернативна точка зору, прихильником якої є П. Мінакир. Він вважає, що «диференціація – не наслідок помилкової економічної політики, це неминучий результат ліберальної політики у сфері економіки. Для просторово протяжних економік це не може не обернутися зростанням диференціації. Відповідно, коли подібна диференціація стає політичною проблемою, а зараз саме таке її сприйняття, необхідно у сфері економічної політики перейти до централізованих впливів на регіональний розвиток» [92, с. 8]. Найбільш хворобливими диспропорціями, які хвилюють зараз і в перспективі будуть предметом дискусій, можна назвати такі: посилення міжрегіональної диференціації за показниками рівня життя населення, особливо за рівнем доходів населення; зростаюча міжрегіональна диференціація за рівнем загальноекономічного розвитку; прогресуюча депопуляція населення в більшості українських регіонів при концентрації у столиці, що посилюється; концентрація уявної економічної потужності в найбільш ефективних центрах, що посилює диспропорції між загальноекономічним зростанням і розвитком інфраструктури [92, с. 8]. Усе це призводить до того, що посилюється диференціація показників економічного і соціального розвитку різних регіонів і виникає безліч проблем [93, с. 56].

Також існує і третя точка зору, згідно з якою ознакою сучасного територіального розвитку виступає конкуренція територій. В її умовах вихідна нерівність останніх неминуче приводить до появи в країні «переможців» і

«переможених». «Подібного роду жорсткий, але в принципі адекватний ринковому економічному базису суспільства «відбір» територій є об'єктивно обумовленою альтернативою проголошеною нинішньою владою способу «призначення зверху» територій – «полюсів зростання» [94, с. 29]. Предметом конкуренції між регіонами можуть служити фінансові, матеріальні, інтелектуальні та трудові ресурси, що знаходяться в руках підприємців, а для них самих – ресурси даного регіону. Саме така ситуація «монополістичної конкуренції з позицій регіону-продавця для регіональної економіки є найбільш характерною. Це пов'язано з імовірністю природних ресурсів та інших компонентів регіонального відтворювального потенціалу, а також з якісними відмінностями складу регіональних господарських комплексів, що створюють у кожному з них своє унікальне середовище для здійснення виробництва» [95, с. 67; 96, с. 39]. При цьому основними чинниками, які найбільшою мірою впливають на конкуренцію між регіонами, є: по-перше, суб'єктна взаємозалежність (коли зміна становища одного регіону впливає на становище іншого або інших); по-друге, регуляторна діяльність держави (яка в особі окремих державних органів управління сприяє окремим регіонам, протиставляючи тим самим їм інші регіони); по-третє, природна обумовленість (коли на території окремого регіону може бути відкрите нове родовище або організоване нове виробництво, які приведуть до зміни існуючого «статус-кво» між регіонами) [29, с. 49].

Слід відзначити, що економічна нерівність регіонів існувала і за радянських часів. Однак тоді (в період централізованого планування) основу міжрегіональних відмінностей рівня життя населення становили або політичні пріоритети центральної влади, або нездатність останніх досягти підвищення життєвих стандартів у неблагополучних регіонах. Тепер на зміну цій традиційній міжрегіональній нерівності прийшло нове, породжене різкими дисбалансами в можливостях одержання ринкового доходу. «Фундамент нової нерівності утворюють структурні викривлення в розміщенні трудових ресурсів і виробничих потужностей, породжені неринковими принципами прийняття економічних рішень, що домінували протягом 70 років. Джерелом структурних зрушень, що відбувалися з початку ринкових реформ, стали три головних чинники – зменшений внутрішній попит і зростаюче значення експорту, низька конкурентоспроможність підприємств обробних галузей і колапс військово-промислового комплексу, що складав до недавніх пір основу економіки Росії» [97, с. 71].

Таким чином, посилення диференціації в умовах і результатах життєдіяльності регіонів, незалежно від причин, що викликали її, призводить до наростання деструктивних процесів в суспільстві. Це загострює проблему однорідності/неоднорідності економічного простору як регіонів окремо, так і країни в цілому, що виявляється в посиленні нерівномірності розвитку.

Наслідком посилення нерівномірності розвитку регіонів стає наростання протиріч по вертикалі владних відносин між центром і регіонами, а також по горизонталі владних відносин між сильними і слабкими регіонами. Як справедливо відзначає О. Гранберг, при здійсненні державної соціально-економічної політики наростають протиріччя між розвинутими (багатими) і відстаючими (бідними) регіонами. Коли центр усе більш нарощує підтримку відстаючих регіонів шляхом перерозподілу бюджетних коштів, це ущемляє інтереси населення і бізнесу регіонів-донорів. Відстаючі ж регіони, не задоволені своїм становищем, посилюють свої претензії не лише до держави, але і до більш успішних регіонів [98, с. 10]. У цих умовах виникає природне бажання терміново вжити адекватних заходів, здатних не лише зняти виникаючі протиріччя, але і змінити по можливості саму природу їх появи. Такі заходи можна представити як широке використання економічного регулювання розвитку регіонів.

Теоретичною основою економічного регулювання надмірних міжрегіональних економічних відмінностей має стати концепція єдиного економічного простору. Суть цієї концепції полягає в забезпеченні кожної людини в будь-якому регіоні певною сукупністю прав, включаючи мінімальний рівень і мінімальний розмір заробітної плати.

Проте існуючий світовий досвід регіонального розвитку свідчить про те, що до сьогодення часу на практиці застосовуються три моделі економічного регулювання розвитку регіонів:

першою моделлю, згідно з якою не надається жодного впливу на динаміку економічного розвитку регіонів (неінтервенціоністська модель);

другої моделі, відповідно до якої здійснюється інтенсивний вплив на економічний розвиток найбільш проблемних регіонів (модель радикальних перетворень);

третьої моделі, у рамках якої здійснюється незначне коригування розвитку територій шляхом прискорення природних процесів (адаптаційна модель) [99, с. 158].

Кожна з названих моделей стає затребуваною в реальних умовах тієї або іншої держави (на окремій території регіону ці моделі не можуть бути затребуваними через наявність тісних внутрішніх зв'язків між регіонами), де визначальним чинником стає відповідна державна політика.

Так, стосовно умов, що склалися в Україні, необхідність використання економічного регулювання територіального, в тому числі регіонального розвитку, пояснюється розумінням того, що пущені на самоплив процеси економічного розвитку призводять, як показує практика, не лише до посилення протиріч у відносинах окремих територіальних утворень, але і до появи паростків антагонізму, що для сучасного суспільства навряд чи можна вважати допустимим. Саме економічне регулювання розвитку територій, у тому числі в

масштабах регіонів, покликане зняти або зменшити можливе напруження. Під економічним регулюванням територіального розвитку слід розуміти спеціально організовані дії щодо забезпечення ефективного функціонування розташованих на цій території суб'єктів господарювання. У зв'язку з цим економічне регулювання розвитку регіонів може бути представлене в широкому і вузькому розумінні слова.

У широкому розумінні слова економічне регулювання територіального розвитку запропоновано трактувати як: по-перше, систему координації колективних дій регіональних економічних акторів після досягнення ними спільно поставлених цілей; по-друге, інтеграцію трьох видів управлінської логіки – ієрархічної (управління політико-адміністративними одиницями), ринкової (управління господарюючими суб'єктами), соціоемоційної (управління соціальною та культурною сферами); по-третє, зміщення акцентів від регулятивного до кооперативного типу державного управління, від централізованого до децентралізованого управління, від адміністративно-територіальних до функціональних відносин усередині регіонального співтовариства [86, с. 54]. У цьому випадку економічне регулювання в широкому розумінні слова означає вплив на процес, об'єкт, систему з метою приведення її у збалансований стан [100, с. 29], що дозволяє задіювати максимально можливу кількість учасників суспільних відносин, точніше суспільного виробництва на конкретній території.

У вузькому розумінні слова економічне регулювання розвитку регіонів визначається як приведення результатів їх функціонування до певного стану за допомогою використання конкретних методів, серед яких виділяються економічні, організаційні й адміністративні (правові). Економічними методами регулювання є методи, що впливають на поведінку суб'єкта господарювання при прийнятті рішень у сфері виробничої діяльності та надання послуг (регулювання підприємницької діяльності, регіональна цінова політика, дотримання антимонопольного законодавства тощо). Під організаційними методами розуміються партнерство, співпраця регіональних, місцевих органів влади й управління, а також приватного сектору економіки для стимулювання розвитку економіки регіону. Адміністративні (правові) методи передбачають впорядкування переліку і кількості управлінських процедур при реалізації того або іншого заходу суб'єктами регіонального регулювання.

Варто відзначити, що дуже часто економічне регулювання територіального розвитку замінюється державним регулюванням економіки. Відносно другого слід підкреслити, що під державним регулюванням економіки розуміється сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу державних установ і організацій на розвиток суспільного способу виробництва для його стабілізації та пристосування до мінливих умов [69, с. 322], що обумовлене нездатністю механізму ринкового саморегулювання забезпечувати вирішення

великого переліку проблем розвитку, що виникають як відповідь на виклики сучасності. Реалізується державне регулювання економіки через відповідну державну політику, що дещо відрізняється від економічного регулювання розвитку регіонів, який здійснюється через конкретні форми, такі як розробка і реалізація регіональних стратегій, програм, стратегічних планів та ін. Тому їх підміна дуже часто є не виправданою та лише вносить плутанину до сприйняття можливих форм і способів їх здійснення.

Більш того, державне регулювання економічного розвитку регіонів виступає складовою системи державного управління і є однією з найважливіших її функцій. У той час, коли економічне регулювання територіального розвитку є самостійною системою і включає власний комплекс функцій, серед яких можна виділити такі: планування, програмування і прогнозування. Крім того, основною метою державного регулювання економіки виступає забезпечення умов виникнення багатокладного господарства як передумови широкого розгортання підприємницької діяльності [101, с. 14], а головна мета економічного регулювання розвитку територій полягає у «формуванні таких пропорцій між різними елементами регіональної системи, які забезпечують її ефективний соціально-економічний розвиток. Пропорції і показники регіонального відтворювального процесу мають відображати зміст усіх зв'язків господарських одиниць усередині регіону і за його межами, вони мають дозволяти однозначно трактувати соціально-економічні явища і процеси, всесторонньо характеризувати участь кожної господарської одиниці в економічному обороті регіону і забезпечувати єдність внутрішньо- та міжрегіональних матеріально-речових, фінансово-кредитних і трудових зв'язків і пропорцій процесу розширеного відтворення» [7, с. 13]. Власне, відмінності у визначенні й виборі методів досягнення основних цілей регулювання і є тим мотивом, який вносить відмітні ознаки як до сутнісного їх розуміння, так і до змісту можливого механізму виконання.

Отже, економічне регулювання територіального розвитку покликане за допомогою формування найбільш раціональних пропорцій в економіці сприяти якнайповнішому використанню елементів наявних продуктивних сил у процесі здійснення стадій суспільного відтворення. Для цього необхідний відповідний механізм, що включає методи (інструменти), форми їх взаємодії (організацію) і способи (технологію) впливу на характер перебігу стадій суспільного відтворення.

Виходячи з того, що механізм економічного регулювання може бути представлений як складна багаторівнева система, його відмітною особливістю виступає те, що дуже часто економічні регулятори не позбавлені елементів адміністрування, а адміністративні регулятори, у свою чергу, можуть включати також певні економічні елементи [66], що робить такий механізм вельми гнучким й адекватним сформованим умовам. При цьому економічне

регулювання регіонального розвитку може бути представлене відповідною системою взаємопов'язаних важелів, інструментів, технологій, що забезпечують, спрямовують, координують, стимулюють вплив суспільства (в особі відповідних органів влади й управління) на учасників суспільного виробництва.

Досягнення стійкого регіонального розвитку може бути забезпечене за допомогою різних методів економічного регулювання. Залежно від можливого ступеня свободи суб'єкта господарювання (а саме він виступає основним об'єктом впливу) можна виділити такі методи регулювання:

«1) примусу, при якому суб'єкт примушує об'єкт сприяти досягненню мети суб'єкта, незважаючи на цілі й інтереси об'єкту;

2) спонукання, при якому суб'єкт створює об'єкту такі умови, що йому вигідно сприяти досягненню мети суб'єкта і невигідно зворотне;

3) переконання, при якому суб'єктно-об'єктна взаємодія організовується так, що об'єкт добровільно і зацікавлено прагне до досягнення мети спільно із суб'єктом управління, тобто їх відносини набувають суб'єктно-суб'єктного характеру» [102, с. 89].

Основу всіх цих методів становить власний критерій оптимальності. Для методу примусу, який має адміністративний (правовий) характер, вибір і вживання критерію оптимальності (наприклад, забезпечення мінімального рівня соціальних стандартів) спрямована на досягнення основної мети розвитку, що задовольняє всіх учасників; методу спонукання, який має економічний характер, властива спрямованість на стимулювання об'єкта шляхом впливу суб'єкта на його цільову функцію, щоб зробити її найбільш вигідною; для методу переконання, який має організаційний характер, передбачається добровільна кооперація і співпраця суб'єкта з об'єктами господарювання для максимізації сумарної цільової функції з подальшим розподілом між ними спільного (сумарного) доходу.

Основні методи економічного регулювання територіального, в тому числі регіонального, розвитку сьогодні можуть бути розділені на прямі та непрямі. Методи прямого впливу реалізуються через інструменти адміністративного (правового), організаційного й економічного регулювання суспільного виробництва, а методи непрямого регулювання реалізуються лише з використанням економічних інструментів. Адміністративні методи мають директивний характер, економічні засновані на врахуванні мотиваційних чинників, а організаційні передбачають урахування рівня суспільного розподілу праці, на цій території. За допомогою адміністративних методів регіональні органи влади здійснюють регулювання процесів приватизації, створення і розміщення нових підприємств на території області, залучення капіталу (в тому числі іноземного), використання природних ресурсів. Важливим методом адміністративного регулювання виступає законодавче забезпечення суспільних

процесів. Наприклад, чинність на території Донецької області протягом 5 років (1999-2004 рр.) Закону України «Про спеціальні економічні зони і спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області» від 24.12.1998 р.

На відміну від адміністративних, економічні методи спрямовані на створення спільних правил поведінки, вибір можливого варіанта економічного розвитку регіону і передбачають відносну свободу всіх суб'єктів економіки регіону. Організаційні методи сприяють формуванню такої структури економіки регіону, яка в найбільш повній відповідності забезпечувала б ефективне використання наявного економічного потенціалу і передбачала б свободу вибору різних форм власності. Вони включають реєстрацію, ліцензування, квотування та інші процедури щодо управління об'єктами власності.

Прямі методи економічного регулювання регіонального розвитку не пов'язані зі створенням додаткової матеріальної стимул-реакції або небезпекою фінансового збитку і мають законодавчу основу. При цьому використовуються такі заходи, як ліцензування, квотування, контроль за цінами, доходами тощо, які часто мають силу наказу. Прямі методи передбачають також введення обов'язкових патентів і стандартів (екологічних, санітарних та ін.), за невиконання яких влада застосовує відповідні санкції.

Методи непрямого економічного регулювання економіки в регіоні спираються в основному на товарно-грошові важелі, визначають «правила гри» в ринковому господарстві та впливають на економічні інтереси суб'єктів господарювання. До непрямих методів економічного впливу належать фінансування (цільове, предметно орієнтоване, проблемно спрямоване), кредитування, лізинг, планування і програмування, прогнозування, а також державне підприємництво і державні замовлення [103, с. 107].

Таким чином, розподіл методів економічного регулювання територіального розвитку на прямі та непрямі, економічні, організаційні й адміністративні (правові) дозволяє розглядати їх у межах можливого ступеня свободи (примусу, спонукання і переконання) як досить дієвий інструментарій, здатний забезпечувати зняття виникаючих протиріч у суспільному розвитку.

Економічне регулювання територіального розвитку покликане формувати такі умови, зі яких усі елементи продуктивних сил, розташовані на даній території, повною мірою і без втрат могли б брати участь у забезпеченні всіх стадій суспільного відтворення. Виходячи з того, що до сьогоденного часу такі умови не створені, а триває пошук можливих шляхів їх формування, економічне регулювання передбачає використання двох можливих схем впливу на основні економічні процеси: вертикальний, який також передбачає розмежування повноважень по вертикалі владної ієрархії між відповідними органами управління, і горизонтальний, такий, що враховує можливості координації діяльності на відповідному рівні ієрархії владних структур.

Вертикальне регулювання передбачає пошук оптимальних форм взаємодії

регіону з центральними органами влади, міністерствами і відомствами за умови збереження достатньої самостійності регіонів у вирішенні проблем економічного і соціального розвитку. Горизонтальне регулювання означає пошук взаємовигідних відносин з іншими регіонами, участь у реалізації загальнонаціональних і міжрегіональних соціально-економічних програм, взаємне узгодження діяльності представників органів регіонального управління при реалізації комплексних проектів. Використання прикметників «вертикальне» і «горизонтальне» має суто умовний характер, щоб якимось чином показати їх позиціонування в одному масиві суспільних відносин, оскільки і структури центру, і структури регіону призначаються для здійснення функцій, спрямованих на забезпечення керованості окремих секторів або сегментів економіки (в масштабах країни або регіону).

Більш того, децентралізація існуючої системи управління державою і демократизація засад суспільного життя зумовлюють необхідність посилення інтеграційних зв'язків саме по горизонталі. «Тим часом життя все наполегливіше вимагає розгортання інтеграції економічного і соціального простору країни «по горизонталі» за принципами прямої взаємодії регіонів. Причому йдеться не про звичайні для господарської практики відносини між окремими підприємствами різних регіонів, а про комплексну, масштабну і проектну взаємодію, що виходить за рамки цієї «рутини», з одночасною участю як органів влади суб'єктів Російської Федерації, так і бізнес-структур, що господарюють на їх територіях. Іншими словами, про міжрегіональне державно-приватне партнерство при реалізації проектів, що становлять особливий і спільний інтерес» [94, с. 27].

Вибір тієї або іншої схеми взаємодії визначається застосуванням домінуючої моделі управління регіональним розвитком. Сьогодні «можна виділити три типи моделей механізму управління регіональним розвитком: органи загальнодержавного управління підпорядковують органи регіонального управління при здійсненні державної регіональної політики; органи загальнодержавного управління безпосередньо взаємодіють зі всіма регіонами у вирішенні окремих проблем або з окремими регіонами у вирішенні конкретних проблем, у тому числі шляхом створення для цього визначених адміністративно-економічних передумов, які спонукають регіони до активнішої самостійної ролі; регіональна проблематика стає предметом рівноправної взаємодії органів управління загальнодержавного і регіонального рівнів» [59, с. 44]. У першій моделі регіональні проблеми вирішуються через реалізацію державних регіональних програм, що фінансуються з державного бюджету. У другій аналогічні проблеми вирішуються в рамках середньо- або довгострокових цільових програм за допомогою формування спеціальних економічних зон або укладання відповідних угод між центром і регіонами, але за допомогою коштів місцевих бюджетів. У третій регіональні проблеми

вирішуються за допомогою створення особливого державного органу управління, покликаного здійснювати координацію заходів між державними і місцевими органами управління за рахунок змішаного (державних і власних коштів) фінансування.

На форму прояву механізму управління регіональним розвитком впливають чинники як ендogenous, так і екзогенного характеру. Перші визначають поелементну структуру такого механізму і включають суб'єкти управління та їх повноваження, тип і характер їх взаємодії, форму правового й організаційно-фінансового забезпечення, склад і характер інструментів (методів) управління. Екзогенні чинники обумовлюють цільову спрямованість і конкретну форму функціонування. До основних з них можна віднести: рівень економічної сфери та об'єкт управління; тип макроекономічної системи, обумовлений співвідношеннями механізмів координації діяльності (стихійного й ієрархічного) суб'єктів господарювання; фазу господарського циклу функціонування економіки на відповідному рівні та в певному періоді [59, с. 44].

Таким чином, вертикальний і горизонтальний зрізи в забезпеченні економічного регулювання територіального розвитку дозволяють комплексно підійти до вирішення відповідних проблем, спрямованого на досягнення стійкого розвитку.

Терміни «вертикальний» і «горизонтальний» запозичені з практики міжбюджетних відносин. Наявна тривалий час диференціація в економічному розвитку регіонів змусила шукати такі форми співпраці між рівнями державного управління, які найбільшою мірою забезпечували б зняття виникаючих протиріч між ними. У світі існує декілька моделей міжбюджетних відносин, які ефективно функціонують у системі ринкової економіки. Їх об'єднує те, що всі вони впливають з уявлень про «регіональну справедливість», можливості забезпечення завдяки одноманітно здійснюваній бюджетно-податковій політиці певного мінімуму соціальних гарантій громадянам по всій території держав. «Найважливішим завданням державної влади є обґрунтований вибір оптимальної моделі міжбюджетних відносин у країні, здатній уловлювати виникаючі протиріччя, диспропорції, вузькі місця» [84, с. 21].

Слід зауважити, що в умовах розгортання ринкових відносин держава начебто неохоче почала вирушати від вирішення стратегічних і поточних завдань економічного та соціального розвитку, а зосередилася в основному на розв'язанні бюджетних проблем. Причому це характерно як для країн, де ринкові відносини вже мають відтінок зрілих, так і для країн, де ці відносини лише формуються. У таких умовах уся боротьба спрямована на подолання деякої незбалансованості бюджетної системи загалом. З урахуванням того, що така незбалансованість потенційно закладена в будь-якій моделі бюджетної

системи через відмінність не лише прав, але і обов'язків (які в сукупності називаються повноваженнями), що виконуються органами влади на різних рівнях, і вертикальна, і горизонтальна незбалансованість аргіогі властива будь-якому державному устрою, але, в першу чергу, в тих країнах, де держава свідомо пішла з сфери виробництва або підприємництва.

Природним у таких умовах є бажання забезпечувати деяке вирівнювання бюджетних можливостей для всіх суб'єктів таких відносин. При цьому метою вертикального бюджетного вирівнювання є забезпечення достатньої фінансової бази для реалізації бюджетних повноважень усіх рівнів влади, а горизонтального – забезпечення єдиного стандартного рівня споживання суспільних послуг мешканцями різних регіонів країни шляхом використання єдиних формалізованих методів розподілу державної фінансової допомоги нижчим бюджетам. У першому випадку основою механізму вертикального вирівнювання бюджетної системи є законодавче закріплення за кожним бюджетним рівнем фінансування конкретних сфер діяльності, відповідних розмежуванню предметів відання і повноважень між центром та регіонами, а також розмежування бюджетної відповідальності між центральними державними і регіональними органами влади й управління за ефективність використання бюджетних ресурсів [84, с. 24-25]; у другому механізмі горизонтального бюджетного вирівнювання орієнтований на вирішення двоєдиного завдання: з одного боку, це вирівнювання рівня споживання державних послуг по територіях, з іншого вирівнювання вартості державних послуг для кожного рівня влади [84, с. 36].

Між бюджетами різних рівнів витрати розподіляються відповідно до компетенції (прав та обов'язків) органами влади й органами місцевого самоврядування з урахуванням значущості заходів, що фінансуються, установ і організацій, відомчої приналежності підприємств, установ і організацій. Обсяг і напрямки витрат, здійснюваних різними рівнями бюджетної системи, залежать від бюджетних повноважень, що покладаються на центральні та регіональні органи влади й органи місцевого самоврядування. На сьогодні основними елементами механізму регулювання бюджетної забезпеченості є нормативи відрахувань від регулюючих податків, розмір і напрями міжбюджетних трансфертів, тобто кошт одного бюджету бюджетної системи, що перераховуються іншому бюджету бюджетної системи країни [104, с. 140]. Однак згідно із сучасною тенденцією бюджетної забезпеченості така, що головну роль інструменту вирівнювання відіграють переважно міжбюджетні трансферти, які, на жаль, не сприяють зменшенню діапазону відмінностей в економічному і соціальному розвитку регіонів.

У таких умовах «необхідний перехід від надцентралізованої системи з домінуванням інтересів, ресурсів і дій федерального рівня влади до нової, децентралізованої системи, в якій помітнішу роль міг би відігравати та зрештою

набути переважного значення самостійний пошук регіонами власних шляхів свого природного соціально-економічного розвитку в межах і з дотриманням необхідних і достатніх загальнодержавних установок й обмежень (конституційно-законодавчих, інституційних, економічних, соціальних). Якщо говорити коротко, то на зміну принципу «згори – вниз» усе більш наполегливо напрошується принцип «знизу – вгору». Домінування цього принципу – імператив і ознака нової регіональної політики» [48, с. 12]. Більш того, істотна децентралізація ресурсів і підвищення самостійності регіонів зможуть змінити їх ставлення до питань налагодження економічно обумовлених (а не лише політично забарвлених) горизонтальних зв'язків між собою, підштовхнути регіони до конструювання і використання нових механізмів взаємодії при вирішенні таких проблем або завдань, які викликають спільний інтерес і обіцяють вигоду кожному учаснику. І хоча усвідомлення імперативу інтеграції регіонів прийшло досить давно (достатньо пригадати асоціації міжрегіональної взаємодії 90-х років ХХ ст.), але повноцінних можливостей для реалізації цієї потреби як не було тоді, так немає і сьогодні. І цю обставину характеризує рівень зрілості нашої державності [48, с. 15].

Головна проблема, що виникає у зв'язку з вибором можливої моделі економічного регулювання, «концентрується в питанні про співвідношення централізації і децентралізації в забезпеченні регіонального розвитку. Баланс між цими складовими не є інваріантним, а встановлюється ситуативно в процесі складного політичного вибору під тиском об'єктивних потреб і з урахуванням можливостей конкретного періоду розвитку країни» [38, с. 7].

Саме баланс відносин між центром і регіонами, заснований на розумному компромісі сторін, визначає не лише нинішнє становище держави, але і перспективи її розвитку, а збереження субординації при найширшій економічній самостійності або автономії територіальних утворень дозволяє забезпечити не лише єдність, але і саме існування держави. У держави відпадає необхідність постійно втручатися в економічні та соціальні процеси на конкретних територіях. І держава, і регіони стають сильними суб'єктами і рівними партнерами у відносинах між собою [105, с. 70].

У світовій практиці відомо дві класичні моделі вертикального вирівнювання економічного потенціалу: одна, американська, забезпечує прибуткову частину всіх рівнів переважно за рахунок власних джерел, закріплених за місцевими і регіональними рівнями [106, с. 122-123], інша, німецька, формується переважно за рахунок законодавчих певних відрахувань від єдиних податків [107, с. 25]. Для України використовується своєрідний симбіоз американської та німецької моделей, що приводить до невиконання регіонами своїх зобов'язань, а центральні органи влади дуже часто і довільно змінюють відповідні пропорції, вносячи певне непорозуміння до прийняття управлінських рішень щодо економічних та соціальних питань.

Проблема оптимізації (раціоналізації) розподілу компетенції (повноважень) між центром і регіонами пов'язана не лише з тим, що не існує якоїсь уніфікованої організаційно-економічної та правової моделі такого розподілу, але і з тим, що існує багато предметів відання (функцій управління), які неможливо однозначно розділити між відповідними рівнями управління без знаходження якогось компромісу. Тому для того щоб така уніфікована модель розподілу компетенції між рівнями управління стала можливою, необхідний усвідомлений компроміс між органами державної влади, органами місцевого самоврядування (на регіональному і базовому рівнях). Такий компроміс має бути юридично оформлений або в конституційному порядку (шляхом внесення відповідних поправок до Конституції), або в нормативному (шляхом ухвалення одного або кількох відповідних законів), або в договірному (шляхом підписання певних договорів між рівнями влади). Якщо такий компроміс буде досягнутий, тоді можна буде розглядати конкретну (або конкретні) модель оптимізації розподілу компетенції (повноважень) між органами державної влади й органами місцевого самоврядування [105, с. 81].

Горизонтальна незбалансованість системи управління об'єктивно обумовлена різним становищем територіальних утворень. Це відмінності, спричинені історичними, географічними, економічними, природними, етнічними та іншими чинниками. Горизонтальна незбалансованість виявляється в різних потребах і різній вартості соціальних послуг, що надаються. Тому вирівнювання гострих горизонтальних відмінностей є вираженням вимог соціальної справедливості, а метою горизонтального вирівнювання виступає забезпечення єдиного стандартного рівня споживання соціальних послуг мешканцям різних регіонів. Основними інструментами подолання горизонтальної незбалансованості є міжбюджетні трансферти, субвенції та субсидії, що виділяються відповідним рівням місцевого бюджету для вирішення найбільш гострих економічних і соціальних проблем.

Таким чином, знаходження найбільш прийнятних співвідношень між вертикальним і горизонтальним економічним регулюванням територіального розвитку на сьогодні є тією медіанною, за допомогою якої може бути сконструйований дієвий механізм стійкого розвитку. Надмірне переважання однієї із складових цього механізму (вертикальної або горизонтальної), як свідчить досвід, не сприяє в суспільстві не лише тривалій згоді, але і можливому короткостроковому компромісу.

У зв'язку з цим досить цікавим і повчальним може бути зарубіжний досвід економічного регулювання територіального розвитку. Так, в американській моделі «всі органи влади мають власні податки, що не «перетинаються», і автономні податкові служби. Окрім того, для американської системи оподаткування характерне паралельне використання основних видів податків. Фінансова допомога розподіляється переважно у вигляді цільових субвенцій за

встановленими формулами. Цілі визначаються виходячи із загальнонаціональних пріоритетів. У результаті реалізації такої моделі досягається висока економічна ефективність, при цьому обсяг перерозподілу фінансових ресурсів відносно невеликий, а досить значні міжрегіональні контрасти частково усуваються за допомогою загальнофедеральних соціальних програм і завдяки високій мобільності населення» [108, с. 61].

Для канадської моделі, по-перше, характерний високий рівень децентралізації, по-друге, в ній важливу роль відіграють розподільчі механізми. Податки поділяються на загальні й такі, що не «перетинаються». Механізм розподілу податкових надходжень передбачає використання методу «добудови» ставок, відповідно до якого території мають право додавати свої ставки до базової федеральної. Крім того, використовуються різні методи вирівнювання бюджетної забезпеченості територій. У цілому досягається поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості [108, с. 64].

Німецька модель бюджетного федералізму будується на принципі забезпечення єдності стандартів життя на всій території країни, що призводить до високого ступеня одноманітності у сфері державної інфраструктури і надання державних послуг. Основу бюджетної системи становлять «загальні» податки, надходження від яких розподіляються між усіма її рівнями. При цьому здійснюється їх частковий перерозподіл (тобто має місце диференціація нормативів відрахувань) з метою скорочення розриву між «багатими» і «бідними» землями. Пряма фінансова допомога з вищих бюджетів відносно невелика, проте існують чисельні й досить широкі федеральні та загальні програми регіонального розвитку. Результатом реалізації даної моделі є забезпечення соціальної справедливості, хоча і частково за рахунок економічної ефективності. Податкові надходження розподіляються відповідно до завдань, покладених на три рівні державного управління. Податки з доходів (прибутковий податок, податок на прибуток) і з обороту є «загальними податками». Вони розподіляються між федерацією і землями за встановленими пропорціями. Наприклад, податок на прибуток розподіляється в таких співвідношеннях: по 42,5% – федерації та землям і 15% – общинам; податок із обороту (аналог нашого податку на додану вартість) – 52% федерації, 45,9% – землям, 2,1% – общинам; прибутковий податок – по 42,5% федерації та землям і 15% – общинам. При цьому за те, що частину прибуткового податку отримують общини, федерація і землі отримують від них частину промислового податку, який раніше був суто комунальним [109, с. 32].

У Російській Федерації мають місце істотні відмінності від країн, досвід яких був охарактеризовано вище. «По-перше, в Росії спостерігається значно більша дисперсія стосовно соціально-економічних показників розвитку муніципальних утворень, ніж у промислово розвинутих країнах. Отже, відмінності в проблемах мають не лише кількісний, але і якісний характер. По-

друге, в Росії тривають інтенсивні процеси зростання і розвитку великих і найбільших міст, масова міграція з депресивних поселень у великі міста і, нарешті, утворення фактично закритих елітних селищ, що виконують функції спально-рекреаційних оазисів. Рівень доходів бюджетів муніципальних утворень у Росії до перерозподілу в цілому не досягає 17% від загальних доходів консолідованого бюджету, а витрати складають близько чверті загальних витрат. Різниця покривається з федерального і регіональних бюджетів, але при цьому по більшості муніципальних утворень ця різниця досягає 70-80%» [108, с. 71].

Вибір тієї або іншої моделі багато в чому визначається історичним досвідом економічного розвитку, існуючим менталітетом територіального співтовариства, національними особливостями у здійсненні підприємницької (господарської) діяльності. Як свідчить історичний досвід, у різних країнах час від часу різко зростає активність політиків, чиновників і громадських діячів та організацій у сфері розробки довгострокових програм, що передбачають істотні зміни в існуючому порядку функціонування національної економіки. У процесі своєї реалізації одні програми сприяють поліпшенню суспільного добробуту, інші його не поліпшують (навіть погіршують), треті, не змінюючи загального рівня добробуту, призводять до значного перерозподілу багатства в суспільстві, поліпшуючи становище одних соціальних груп при одночасному погіршенні його в інших. Нарешті, є програми, реалізація яких знижує загальний рівень добробуту в країні, але помітно підвищує його для окремих соціальних груп. Крім того, нерідко розроблені програми розвитку виконуються селективно: деякі їх частини реалізуються досить повно, тоді як інші протягом визначеного програмою періоду навіть не починають здійснюватися. Зрозуміло, є і такі програми, які широко оголошуються, але, не зважаючи на докладені зусилля, взагалі не виконуються. Який саме з можливих варіантів реалізується на практиці – залежить від безлічі економічних, соціальних і політичних чинників, що виявляються як усередині, так і зовні країни. Один із них, який багато в чому визначає вплив інших чинників, – це якість самої програми розвитку, цілком обумовлена методологією її розробки (і, звичайно, кваліфікацією розробників) [110, с. 96].

Таким чином, найбільш успішне використання методів економічного регулювання територіального розвитку спостерігається там, де до їх вибору і відбору ставляться з високим ступенем відповідальності, заснованої на науковому підході, критичному аналізі й осмисленні існуючої практики.

Методологічні дослідження проблеми будуються виходячи з розподілу знань на позитивні та нормативні. До позитивних теорій можна віднести ті, які дозволяють виявляти і пояснювати об'єктивно існуючі закономірності та зв'язки дійсності, а до нормативних – ті, що створюють і теоретично обґрунтовують моделі майбутнього стану систем і механізми їх досягнення. Також необхідно

враховувати, що будь-яка теорія позитивного типу несе інформацію, яка може бути оброблена і використана у відповідній їй нормативній теорії. І, навпаки, нормативна теорія, що претендує на рекомендації для практики, не може не спиратися на систему позитивних знань. При цьому маються на увазі не лише факти і висновки за ними, але моделі та механізми, побудовані на їх основі [45, с. 25].

Позитивні знання, які випливають із теорії «полюсів зростання», можливо використовувати при розробці нормативних наукових положень, необхідних для вирішення такої проблеми. Стихійний розвиток економіки за допомогою «свідомого втручання» може бути обернений у впорядкований процес, коли регіони з прискореним розвитком сприяють створенню сприятливих умов для господарювання на територіях, що опинилися у важкому становищі. Роль держави при цьому полягає у використанні заходів щодо розвитку інфраструктури, комунікацій, соціального захисту, прискореному поширенні впливу «полюсів зростання» на території із сповільненим розвитком й одержанню тут відповідного економічного і соціального ефектів. Цілеспрямовані дії можуть реалізовуватися через стратегії поляризованого розвитку, коли бюджетні фінансові й адміністративні ресурси регіонів концентруються на розвитку інтегрованих «локомотивів зростання», заснованих на взаємодії всіх економічних одиниць [45, с. 28].

Стратегія соціально-економічного розвитку дозволяє узгоджувати діяльність органів державного управління, співтовариства ділових людей, громадських і політичних організацій, які впливають на розвиток регіону, для завдання єдиного вектора розвитку. Цей вектор формується з урахуванням територіальних особливостей, включаючи природні та трудові ресурси, виробничу і сервісну спеціалізацію, економіко-географічні, конкурентні та інші переваги. Слід зауважити, що довгострокова регіональна стратегія – це не «застиглий і недоторканий» документ. Навпаки, стратегія передбачає внесення до неї необхідних коригувань з урахуванням аналізу її проміжних результатів, а також розвитку країни в цілому, сусідніх регіонів, змін на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Стратегія соціально-економічного розвитку дозволяє сконцентрувати інвестиційні ресурси на пріоритетних напрямках, визначити «точки зростання», розвиток яких принесе найбільший ефект. У свою чергу, точки зростання дозволять створити в регіоні цілі кластери – групи взаємопов'язаних, територіально сконцентрованих організацій (виробників, постачальників комплектуючих, послуг, науково-дослідних установ та інших організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного). Розвиток ключових елементів кластера дозволяє стимулювати розвиток взаємопов'язаних секторів економіки, ефективно концентрувати обмежені ресурси регіонального бюджету, джерела федерального центру і приватних інвесторів на ключових

напрямах.

Довгострокова стратегія є базою для обґрунтованої розробки раціональної схеми територіального планування, тобто функціональних зон, зон планованого розміщення об'єктів капітального будівництва для суспільних потреб, зон з особливими умовами використання території тощо. Схема територіального планування служить основою раціонального використання території та її стійкого і збалансованого соціально-економічного розвитку [111, с. 116-117].

Вибір, розробка, обґрунтування і реалізація стратегій економічного та соціального розвитку регіонів передбачають наявність такої державної регіональної політики, в рамках якої ці стратегії виглядали б логічним продовженням панівних відносин стосовно досягнення економічних, соціальних, політичних, правових та інших цілей і завдань, що постають перед сучасним соціумом.

Щодо цілей і принципового змісту державної регіональної політики, та можна говорити про три основних її типи, які створюють каркас своєрідної типологічної шкали теоретично можливих і практично доступних варіантів цієї політики. На одному кінці цієї шкали слід помістити тип, який доречно було б назвати патерналістською регіональною політикою. Її відмітна риса – абсолютна домінанта цільової установки на підвищення однорідності соціально-економічного простору країни (або на зниження гостроти відмінностей в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів) шляхом надання державної підтримки менш розвинутим регіонам. Теоретично можливе різноманіття способів підтримки регіонів у поєднанні з об'єктивно існуючими відмінностями природних передумов і з «асиметричністю» просторового розвитку, що фактично склалися, в умовах значних ресурсних обмежень регіональної політики зумовлює принципову обов'язковість вирішення завдання оптимального (раціонального) багатокритеріального вибору. При цьому йдеться, з одного боку, про вибір певних (відповідних цілям, прийнятних за ресурсними обмеженнями і таких, що відповідають критеріям ефективності) механізмів (методів і форм) надання федеральної підтримки, а з іншого – про відбір конкретних (що мають порівняно гірші оцінки рівня розвитку) регіонів (їх груп) як об'єктів державної підтримки. Таким чином, найважливішим атрибутом цього виду державної регіональної політики є принцип селективності [112, с. 57-58].

На протилежному кінці зазначеної типологічної шкали слід було б розмістити тип так званої конкурентної регіональної політики. На відміну від патерналістської її варіації, для даного типу характерна націленість не на пряме сприяння держави розвитку будь-якої конкретної групи регіонів, а на застосування механізмів саморозвитку кожного з регіонів у загальних і рівних для них умовах конкуренції (як за утримання вже наявних у регіонах ресурсів, так і за залучення нових). Найважливішим атрибутом цього виду державної

регіональної політики є принцип універсальності.

У рамках такої політики головною діючою силою регіонального розвитку стають самі регіони. При цьому важливою передумовою неруйнівного впливу регіональної конкуренції на стійкість розвитку держави як цілого є відсутність надмірно високої соціально-економічної диференціації регіонів країни. Інша об'єктивно необхідна умова ефективності регіональної політики конкурентного типу – такий ступінь децентралізації повноважень і ресурсів, при якому «центр» визначає лише спільні «правила гри», а влада регіонів перетворюється на незалежних і конкуруючих між собою «гравців», повністю самостійних у прийнятті та реалізації рішень щодо регіонального розвитку і цілком відповідальних за їх результати. Регіональна політика цього типу будується за принципом «знизу – вгору».

Між двома крайніми типами державної регіональної політики (патерналістським і конкурентним) на умовній типологічній шкалі розташовуються варіанти змішаної регіональної політики, що різняться пропорціями, в яких поєднуються ознаки, характерні для кожного з вказаних типів. Загалом таких варіантів може бути безліч [112, с. 59].

Визначальним моментом при формуванні такої державної регіональної політики виступає можлива конфігурація учасників цих відносин, де провідні ролі відводяться власне інститутам влади (органам державної влади, державним органам управління, органам місцевого самоврядування та ін.), підприємницьким структурам (бізнес - структурам, асоціаціям, об'єднанням та ін.) і безпосередньо населенню (у формі його самоорганізації) [50].

Взаємодія інститутів влади і суб'єктів господарювання в системі регіональної економіки може бути розглянута у двох взаємозалежних аспектах. По-перше, як деяке концептуальне уявлення про систему співпраці держави і бізнесу в регіоні, що базується на універсальних принципах і формах та набуває специфічних структурних і динамічних особливостей під впливом регіонального економічного середовища. По-друге, як розробка безпосередньо алгоритму взаємодії, який у конкретних просторово локалізованих умовах може бути покладено в основу процесу співпраці приватних і державних інститутів. Це дозволяє вибрати на кожному етапі найбільш раціональні форми партнерських відносин, що забезпечують ефективне здійснення спільної діяльності в певних сферах з урахуванням розмежування ролей, повноважень, предметів відання і обов'язків суб'єктів взаємодії [113, с. 77].

При цьому важливим імперативом модернізації країни є збереження провідної ролі держави в економіці, що розуміється далеко не всіма, більш того, тривають спроби подальшого роздержавлення. Але досвід, перш за все нашої країни, свідчить, що без держави багато завдань модернізації не можуть бути вирішені, більш того, відсутність скріплюючого впливу держави ставить під загрозу цілісність країни, відсутність централізованих зусиль, політики, права

веде до дезінтеграційних процесів. Держава повинна здійснювати політику реіндустріалізації, підтримку високотехнологічних галузей, стимулювання інновацій в основних галузях виробництва, розвивати інфраструктуру, тобто визначати провідні вектори модернізаційного розвитку. Держава покликана також створювати умови для розвитку переробних виробництв, у тому числі податкові пільги і, навпаки, високі, загороджувальні мита на вивіз необробленої сировини, здійснювати націлену на вирішення завдань модернізації вивірену промислово, зовнішньоекономічну політику [32, с. 63].

Імперативом також є все більше залучення до процесу модернізації, перетворень в економіці сучасного бізнесу: великого, середнього і малого. Важливо подолати становище, коли, як у 1990-х роках, і сьогодні відбувається те саме, підприємці прагнуть заробити, перш за все, на експорті сировини й імпорті продукції та не проявляють турботи про розвиток виробництва всередині країни, багато операцій великі компанії здійснюють через офшори. Також має ефективно розвиватися державно-приватне партнерство. Необхідна умова перетворень, що здійснюються в країні, полягає у поступовій зміні характеру, якості розвитку економіки. Доцільно подолати її сировинну спрямованість, яка не лише не зменшилася в передкризові роки стабільного розвитку, але, навпаки, посилилася [32, с. 64].

Таким чином, державна регіональна політика виступає однією з основних форм, у структурі якої економічне регулювання регіонального розвитку стає важливим інструментом впливу на прояв різних протиріч, що стосуються суспільних відносин в міжтериторіальному вимірі.

Отже, об'єктивними передумовами, що викликають необхідність економічного регулювання регіонального розвитку на сьогодні виступають:

просторова неоднорідність у розвитку регіонів, що проявляється в різній щільності та зв'язаності відповідного економічного простору;

прояв і посилення асиметрії в просторовому розвитку регіонів (збереженні та посиленні відхилень економічних і соціальних показників конкретних територій від деяких середньодержавних величин та ін.);

економічна нерівність розвитку регіонів, що проявляється в різному складі та обсягах продуктивних сил на окремих територіях;

диспропорції в розміщенні продуктивних сил;

розуміння необхідності консолідації зусиль декількох територій щодо подолання існуючих протиріч у регіональному розвитку.

Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

2.1. Концептуалізація об'єктної моделі сучасного регіонального розвитку

Виходячи з теоретичних тлумачень сутності розвитку регіону, під яким розуміється, по-перше, деякий режим функціонування регіональної економічної системи, що проявляється через обмін чинниками виробництва та результатами (проміжними і кінцевими) їх трансформації між учасниками економічних відносин, по-друге, зміни параметрів економічних і соціальних компонентів цієї системи, що проявляються через їх якісну детермінованість. Виникає необхідність у позиціонуванні можливого нового знання (відносно природи і можливих наслідків – напряду, способів досягнення встановлених орієнтирів) в існуючій системі координат теорії та практики регіоналістики. Пов'язано це з тим, що останнім часом, принаймні, останні роки двадцять, посилюються тенденції, якщо не до реальної, то до пошуку можливої в певній перспективі регіоналізації. Особливо в унітарних державах, незалежно від історичного досвіду державного будівництва, і в країнах Європейського Союзу, і в країнах колишнього СРСР. У зв'язку з цим простежується певна аналогія між регіоналізмом як течією у суспільному житті сучасного світу, так і районуванням, яке мало місце в період розквіту Радянського Союзу. Хоча при цьому регіоналізм як течія є складнішою категорією суспільного пізнання, ніж районування. Про це можуть свідчити результати нескладного морфологічного аналізу їх визначень.

Так, під регіоналізмом розуміється «система доказових уявлень про сутність сучасних територіально опосередкованих процесів суспільного буття, їх генезис і трансформації. Він формує наукову картину регіональних ситуацій і проблем, максимально адекватну фактичній структурі політичних, економічних і соціальних процесів на території країни, в кожній його територіальній одиниці та в інших можливих ареалах. Регіоналізм розгортає реалістичну характеристику розстановки сил і співвідношення інтересів суб'єктів будь-яких територіально опосередкованих відносин, що базуються на чіткому знанні правових і неформальних дій усіх учасників цих відносин – влади різних рівнів, населення та його окремих груп, незалежних суб'єктів ринку, регіонально і місцево орієнтованих організацій, установ і підприємств соціальної та інженерної інфраструктури, найбільших корпорацій і природних монополій» [114, с.6]. У той же час «економічне районування – це процес, у результаті якого на території будь-якої країни створюються потужні осередки господарств із прилеглими територіями, що просторово тяжіють до них. Такі просторові об'єднання умовно названі «економічними районами». Тобто економічний район – це умовно однорідна територія всередині великої за площею країни, яка: а) має відносну самобутність різних економічних показників, що характеризують її; б) має певний набір галузей, що розвиваються при взаємодії

законів територіального розподілу праці та розвитку технологій; в) відрізняється індивідуальною територіальною структурою» [115, с. 11].

Отже, регіоналізм як категорія відображає систему відносин, що стосуються політичних, економічних і соціальних процесів на території країн, опосередкованих через розмежування владних повноважень між відповідними рівнями й органами влади. Результатом цього розмежування стає реальне розширення меж самостійності відповідних органів влади, які забезпечують перспективне й оперативне управління території. У той же час районування є системою відносин, за допомогою якої забезпечується умовна локалізація суспільного виробництва на окремій частині території країни, при якій ступінь децентралізації управління не змінюється. Тобто основу видимих відмінностей між цими категоріями становлять ознаки централізації та децентралізації: чим більше ознак децентралізації, тим вище ступінь регіоналізації території країни; чим менше таких ознак, тим необхіднішим стає можливе районування економіки країни. При цьому слід підкреслити, що регіоналізація і районування мають об'єктивний характер і великою мірою залежать від сукупності зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на політичний, економічний та соціальний ландшафти як країни в цілому, так і окремих територій.

Можливі процеси регіоналізації та районування мають передбачати вибір таких напрямів у регіональному розвитку, дотримання або забезпечення відповідності, яка може цьому сприяти. На даний момент у практиці регіонального розвитку склалося декілька таких напрямів, які можуть бути кваліфіковані як базові, а саме:

«просторовий» розвиток, заснований на пошуку кращого варіанта розміщення виробництва і підприємств відносно джерел сировини, енергії, один одного, а також споживачів у рамках окремих територій;

«структуротвірний» розвиток, який, будучи логічним продовженням першого, ґрунтується на підході, при якому регіональне управління спрямована на оптимізацію структури і розмірів виробництва в окремому суб'єкті;

«комплексний» розвиток, який базується на формуванні системного підходу до управління територіями на різному рівні господарського розвитку і функціонального стану бізнесу в рамках територіальних утворень [116, с.61];

«точковий» розвиток, суть якого полягає в розгляді вузькопросторової організації виробництва як сукупності чинників просторового і загальнорегіонального напрямів [116, с. 62].

Вибір можливого напрямку регіонального розвитку залежить від тієї ситуації, яка складається в межах певної території. На жаль, доводиться констатувати, що до останнього часу в Україні відсутні умови, за яких перші з трьох названих напрямів могли б реально виступати можливим азимутом розвитку окремих територій. Наслідком трансформаційних перетворень у національній економіці стало домінування «точкового» розвитку, що пов'язано з появою, точніше навіть із збереженням, окремих «осередків» суспільного виробництва, які дозволяють ще зберігатися «на плаву» деяким підприємствам. Ця ситуація в регіоналістиці знайшла відображення в так званих «полюсах

зростання» і «центрах зростання», які вселяють надію на можливе відродження економічного потенціалу окремих регіонів, що поступово втрачається. «Виділення в регіонах полюсів зростання і пропульсивних галузей сприяє створенню «поштовху» для розвитку економічних процесів: збільшення зайнятості трудових ресурсів, функціонування взаємопов'язаних галузей. Першопричинами необхідності формування економічного ядра є обмеженість ресурсів і можливостей, кількість і гострота невирішених соціальних й економічних проблем» [117, с.158]. У свою чергу, під центрами зростання розуміється територіальна приналежність полюсів зростання. Тобто основні відмінності полюса зростання та центру зростання лежать у площині функціонального і територіального (точніше навіть географічного) сприйняття ефективно функціонуючих окремих видів економічної діяльності, підприємства яких є лідерами.

Незважаючи на позитивний ефект від присутності на окремій території полюсів зростання, дана ситуація посилює асиметричність в економічному розвитку порівняно з іншими територіями. Наслідком цього стає диференціація основних економічних і соціальних показників, що посилюються, боротьба з якою вже тривалий час ведеться із змінним успіхом. У свій час цільовою установкою в цій боротьбі була політика вирівнювання, потім здійснювалися спроби переходу до політики стимулювання економічного розвитку. Проте бажаних результатів це не принесло, у зв'язку з чим виникла ідея переходу до політики поляризованого розвитку регіонів. Суть цієї політики може бути зведена до вибору сильного регіону, який міг би виступити «локомотивом» по відношенню до слабших. «Регіон можна вважати «локомотивом», якщо він відповідає таким параметрам:

- 1) у цьому регіоні спостерігається стійка тенденція до зростання пасажиро- і вантажопотоку;
- 2) наявність у регіоні науково-освітнього центру світового або федерального значення;
- 3) у цьому регіоні (міській агломерації) сформована стратегічна ініціатива, що має значення для всієї країни;
- 4) цей регіон повинен мати високий науково-технічний, інтелектуальний, кадровий і соціально-економічний потенціал;
- 5) регіон уже здійснює вагомий внесок у приріст ВВП країни;
- 6) у цьому регіоні існує або може скластися стратегічне партнерство влади, громадського суспільства і бізнесу;
- 7) у перспективі 10-12 років даний регіон може стати «девелопером» для сусідніх територій» [118, с. 186].

В Україні таким кваліфікаційним ознакам можуть відповідати, швидше за все, декілька сучасних областей, в основному розташованих на південному сході країни (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька і Харківська області), на території яких перебуває більша частина всього економічного потенціалу країни.

Реальні та гіпотетичні перспективи регіоналізації або районування (у

цьому випадку йдеться про перспективи регіонального або територіального розвитку) будь-якої країни стають сприятливим середовищем для продукування різних гіпотез відносно можливих шляхів, механізмів і способів їх досягнення. Останнім часом значно збільшилася кількість спроб, спрямованих на більш поглиблене проникнення в сутність можливих перспектив регіонального або територіального розвитку. Причому рівною мірою ці спроби можуть застосовані до країн з різним державним устроєм – як з федеральним, так і з унітарним. Якщо спробувати класифікувати результати цих спроб і подати їх у вигляді деякої теоретичної схеми (яка об'єднає за ознакою співвідношення в категоріальному апараті, тобто з використанням прийомів діалектики одиничного, особливого і загального) то її логічний взаємозв'язок може мати такий вигляд: підхід – модель – концепція – парадигма – теорія. Тоді цю теоретичну схему можна подати у вигляді декількох поверхів. На першому з них розміщуватиметься практика, як діяльність людини, яка спрямована на освоєння та перетворення навколишнього середовища (природних і соціальних об'єктів) під свої потреби й інтереси і створює необхідність осмислення або зробленого, або того, що буде зроблено відносно територіального розвитку (як через призму вже виниклих проблем, так і через призму можливої їх появи). На наступних поверхах різні підходи до можливостей реалізації або встановлення основ регіонального або територіального розвитку; на верхньому поверсі – сформована теорія, щодо даного комплексу питань.

Поєднання між собою цих складових категоріального апарату відбувається за принципом роботи ліфта: знизу вгору подаються менш складні елементи для їх узагальнення і розвитку, а зверху вниз спускається готова теорія для перевірки її на обґрунтованість, доведеність, безперечність й істинність. Графічно це зображено на рис. 2.1.

Вибір даного логічного ланцюжка можна пояснити тією обставиною, що для впорядкування одержаного будь-якого знання завжди виникає необхідність як його систематизації, так і перевірки на істинність. У цьому випадку для можливої наукової систематизації знань щодо сутності регіонального й територіального розвитку використано те, як ці наукові категорії співвідносяться між собою. Саме у відмінностях їх тлумачення закладена та різниця, яка і була застосована для формування логічної послідовності.

Під науковим підходом необхідно розуміти філософську, теоретичну позицію дослідника, його стратегію вивчення того або іншого процесу і проникнення в його глибину. Саме науковий підхід виступає тією точкою відліку, яка детермінує надалі одержання бажаного результату, а саме положень теорії. Поява того або іншого підходу до вирішення завдань регіонального розвитку обумовлюється або появою загострення прикладних зрізів проблемних ситуацій, які раніше не зустрічалися, або прагненням удосконалити вже раніше адаптовані до реальності знання.

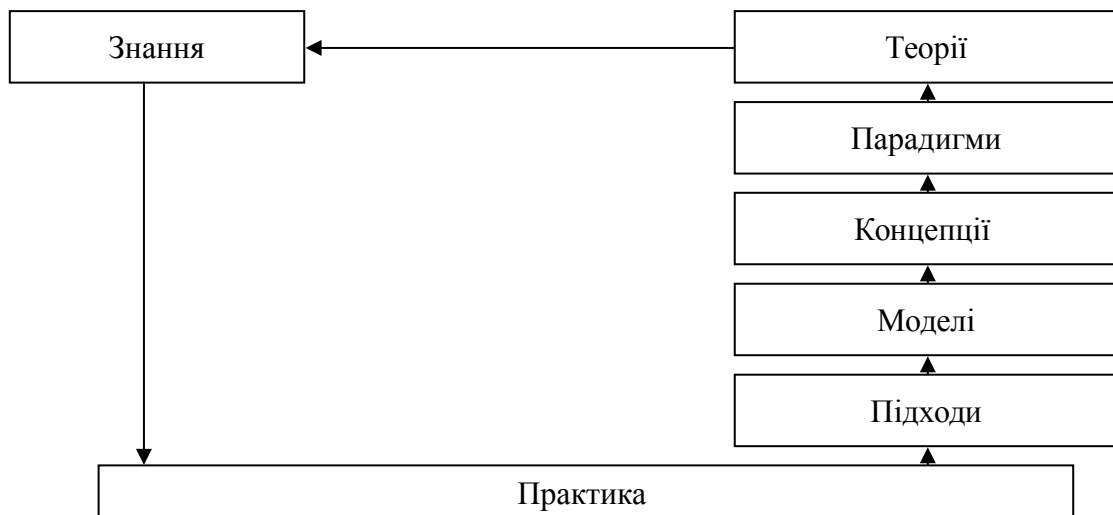

Рис. 2.1. Зв'язки між елементами категоріального апарату наукового дослідження

Модель може бути представлена як аналог, опис схеми, структури, знакової системи, що визначає деякий фрагмент реальності [119, с. 382; 120, с. 535]. В економіці така модель завжди має віртуальний і розумовий характер, бо в чистому вигляді всі економічні процеси приховані під невідомим об'єктом. А для того щоб якимось чином відображати їх як реальний зміст, людство не придумало нічого кращого, як використовувати для цього свої здібності в інтерпретації подій, що відбуваються, або явищ, у яких прямо, чи опосередковано відображаються економічні процеси. Усі економічні моделі є продуктом людського осмислення реальності й у чистому вигляді їх неможливо побачити. Це той випадок, коли проявляється в житті народна приказка: скільки голів, стільки і думок.

Наступною за своєю ієрархією в категоріальному апараті може бути представлена концепція. Її можна подати у двох зрізах: як «спосіб розуміння, трактування будь-якого явища, процесу або основна точка зору на явище, провідну ідею» [119, с. 278]; як «система поглядів на те або інше явище, провідну ідею для їх висвітлення або як основна думка або провідний задум, конструктивний принцип видів діяльності» [120, с. 433]. Основною відмінністю концепції від моделі в регіоналістиці можна назвати те, що друга завжди стає підпорядкованою першій і виступає окремим її фрагментом (елементом). Якщо теоретична модель дуже часто може бути представлена у формалізованому вигляді (у вигляді схеми, формули або числовому вираженні), то концепція передбачає досить глибоке розкриття змісту й опису можливих зв'язків і відносин, що виникають між компонентним й елементним складом учасників. Концепція тісно пов'язана з науковою парадигмою.

У цьому випадку під науковою парадигмою розуміється «вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і їх вирішення, панівними в науці методами дослідження» [120, с. 604]. Стосовно предмета цього

дослідження сьогодні в регіоналістиці налічується чимало наукових парадигм, у рамках яких інтерпретуються проблеми регіонального і територіального розвитку. Останнім часом широкого поширення набули і стали затребуваними парадигми, в рамках яких регіональний і територіальний розвиток досліджується з точки зору регіону як території, регіону як економічної системи і регіону як економічного простору [121; 122]. Такий набір парадигм дозволяє виявляти і вирішувати регіональні проблеми, використовуючи для цього системний підхід і досконаліші методи дослідження.

На верхньому поверсі умовної ієрархії співвідношень елементів категоріального апарату розташовується теорія. Під науковою теорією прийнято розуміти, з одного боку, «комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення будь-якого явища» [119, с.676], а з іншого – «логічне узагальнення досвіду, суспільної практики або системи провідних ідей» [120, с. 791]. За своєю сутністю будь-яка теорія покликана узагальнити і перетворити наявні знання щодо будь-якого процесу або явища на систему наукових положень. У регіоналістиці такі теорії містять систему специфічних знань про природу появи і можливе вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних із регіональним і територіальним розвитком.

Таким чином, одержані знання щодо особливостей регіонального розвитку набувають завершеного вигляду, і для їх перевірки на істинність з'являється потреба у застосуванні на практиці. Використання категоріального апарату дає змогу побачити переваги та можливі недоліки окремих його елементів. Вибрана логічна послідовність дозволяє систематизувати відповідні положення наукового апарату та виявити саме ті особливості регіонального і територіального розвитку, які зумовлюють можливість застосування методів економічного регулювання перебігу суспільних процесів у територіальному та просторовому вимірі.

Загалом такий логічний ланцюжок може бути зведений у певний дискурс, у рамках якого він набуде обґрунтовано завершеного вигляду. «Дискурс – це особливий спосіб взаємодії, взаємозв'язку, комунікацій в інтелектуальному співтоваристві. Метою такої взаємодії є формування нормативно-ціннісного простору як результату раціоналізації суспільного життя» [123, с. 123]. У цьому випадку дискурс дозволяє забезпечувати діалого-аргументовану перевірку значущості позитивних і нормативних виражень (а також дій), які претендують на адекватність та універсальність. Завданням такої перевірки є досягнення певного консенсусу у трактуванні об'єктивної дійсності та її теоретичного відображення [123, с.124]. Саме за допомогою дискурсу, тобто використання цілеспрямованих висловів відносно вибраного об'єкта дослідження, забезпечується обмін точок зору на ту або іншу подію (процес), на те або інше явище. Таким чином відбувається адаптація одержаного знання до потреб практики.

Для кожної галузі науки вищезазначений логічний ланцюжок співвідношень у категоріальному апараті набуває власного тлумачення через використання спеціальних термінів і понять. Представлений елементний склад

даного логічного ланцюжка може бути кваліфікований як теоретичні імперативи або безумовні вимоги, дотримання яких дозволяє більш повно розглядати можливі проблеми сучасного регіонального розвитку. Першим елементом або ланкою в цьому ланцюжку виступає підхід, який показує можливий пошук вирішення виявлених регіональних проблем. Із цього приводу існують різні думки, одні фахівці обмежуються одним або двома чітко вираженими підходами, інші – великою їх кількістю. Так, наприклад, існує думка, що в даний час «в літературі можна відшукати, принаймні, п'ять підходів до проблеми комплексного розвитку регіонів:

1) підхід до розвитку регіону як замкнутого само забезпеченого господарства;

2) технологічний підхід, який випливає з тісних виробничих зв'язків між галузями і підприємствами;

3) концепція розвитку на основі гармонійної взаємодії всіх елементів галузевої структури господарства регіонів, цілісності та раціонального поєднання галузей;

4) відтворювальний підхід, що відображає соціальні пріоритети;

5) економіко-географічний підхід, що обґрунтовує формування територіальних соціально-економічних систем (комплексів)» [124, с. 99].

За своєю сутністю всі ці підходи можуть бути зведені до основних двох, а саме до відтворювального і функціонального. Причому платформа, на якій вони формуються, перебуває у площині бажаного співвідношення між споживанням і накопиченням. Саме дане співвідношення, на думку дослідників, є відправною точкою для вибору тієї або іншої позиції, що стосується можливих перспектив розвитку економіки регіонів. Дотепер домінуючими теоріями відносно співвідношень між споживанням і накопиченням залишаються марксистська і кейнсіанська. «В економічній науці та практиці представлені різні переконання дослідників щодо оптимального кількісного співвідношення між споживанням і накопиченням. Так, на думку К. Маркса, це співвідношення має становити 0,395:0,605. У свою чергу, Дж. Кейнс схилився до пропорції 60:40, оскільки вважав, що рушійною силою економіки має бути саме споживання, яке згодом дає можливість для накопичення» [125, с. 21]. Саме від того, яких позицій дотримується дослідник, вибір даних пропорцій і визначає аргументацію відносно доцільності побудови системи відносин між учасниками суспільного виробництва.

Сутність відтворювального підходу може бути зведена до виділення економічних і соціальних процесів, на основі яких виявляються відтворювальні цикли, встановлюються можливості використання регіональних ресурсів, особливо невідновлюваних, визначаються меж та масштаби диверсифікації виробництва. Власне характеристики цих процесів повністю залежать від регіону. Через це вони між собою і розрізняються. З точки зору регіонального відтворення головна розбіжність між регіонами різного типу полягає в тому, що для цих регіонів характерні специфічні сукупності регіональних пропорцій. Регіон є не лише підсистемою соціально-економічного комплексу країни, але і

відносно самостійною його частиною із завершеним циклом відтворення, особливими формами прояву стадій відтворення та специфічними особливостями перебігу соціальних й економічних процесів [126, с. 34-35].

Одним із результатів економічного розвитку регіонів стає поява на їх території різних ринків. Власне виокремлення ринкової складової (за видами) в сучасних умовах і є однією з площин відтворювального підходу. При цьому головна мета функціонування цих ринків має полягати в ефективному розвитку економіки регіону, який залежить від передбачуваного співвідношення споживання і накопичення. Для регіонів із розвинутою ринковою інфраструктурою більше підходить кейнсіанська модель, оскільки вони можуть собі дозволити велику інтенсивність в інтеграційних процесах і залучення за рахунок цього чинників виробництва (елементів продуктивних сил), який бракує. Для регіонів із менш розвинутою ринковою інфраструктурою більше застосовна марксистська модель, оскільки їм більшою мірою доводиться покладатися на власні ресурси і можливості. «При цьому ринкова інфраструктура регіону розглядається з позицій відтворення, в якому переплітаються численні взаємодії суб'єктів регіональної економіки, що виступають як виробники і споживачі різних видів товарів і послуг» [127, с. 31].

Отже, відтворювальний підхід до розвитку регіонів може бути виражений як підхід до регіону через його системну відтворювальну цілісність, аналогічно живому організму, що розвивається за своїми внутрішніми законами. Відмітною особливістю цього підходу є те, що він тяжіє до використання діалектичної логіки і діалектично-системного методу або, щонайменше, включає елементи діалектики та націлений на виявлення суті таких явищ, пошук засад і рушійних сил господарства. Функціонуванню господарства також приділяється увага, проте, наголошується на взаємозв'язку функціонування і розвитку, підкреслюється нерівномірний характер господарських процесів [128, с. 151; 58].

Функціональний підхід передбачає розгляд господарства з позиції оптимального використання обмежених ресурсів для досягнення цілей, що постають перед регіоном. Тим самим, регіон розглядається не просто з функціональної точки зору, коли функціональні залежності між його елементами мають місце як при використанні відтворювального підходу, але і підкреслюється його економічна складова, яка полягає в максимізації корисності, прибутку і тому тощо та мінімізації можливих витрат тощо. У цьому разі прихильники функціонального підходу розглядають розвиток регіону через призму його розуміння як функціонуючої машини. «Функціонування регіону в цілому розглядається за аналогією з роботою складно побудованої машини. Щодо питання про ступінь стійкості функціонування ринкової «машини» серед прихильників функціонально-економічного підходу існують розбіжності: одні (наприклад, монетаристи, «нові класики») доводять досконалість ринкової економіки, якій «зовнішнє» втручання (з боку держави) завдає лише шкоди, інші (наприклад, кейнсіанці) підкреслюють обмеженість ринкового механізму, не здатного вирішувати

найважливіші завдання життєзабезпечення суспільства без втручання держави» [128, с. 152].

Отже, функціональний підхід до розвитку регіонів може бути виражений через ідею рівноважного стану. При цьому, на відміну від відтворювального, у першу чергу на виявлення функціональних, кількісних залежностей між явищами господарського життя, а змістовний, якісний аналіз їх природи не виходить за межі побудови «коротких дедуктивних ланцюжків». Крім того, ще одна відмінна риса між відтворювальним і функціональним підходами до розвитку регіонів стосується розуміння періодичності перебігу економічних процесів.

Для відтворювального підходу характерне уявлення про економічні процеси, як такі що періодично повторюються, створюючи певний відтворювальний цикл. При цьому різні цикли (довгі, середні та короткі) начебто накладаються один на одного, утворюючи в результаті складну динаміку суспільного відтворення. Довгі хвилі цивілізаційного розвитку М. Кондратьєва, але перекладені на масштаби окремого регіону. У той же час для функціонального підходу не існує потреби в особливому акценті на життєвих циклах розвитку регіонів, хоча циклічні процеси, безумовно, теж ураховується. Економічний час у функціональному підході пов'язав із розмежуваннями короткого, середнього і тривалого періодів, які, проте, не мають внутрішнього ступеня своєї тривалості та взаємного переходу. Кожен період характеризується за результатами рівноважних станів економічної системи – для короткого періоду характерні одні параметри рівноваги, для середнього – другі, для тривалого – треті [128, с. 154].

Обидва вказані підходи розглядають регіон з позиції території [129] і регіональної системи [130]. Проте останніми роками значно активізувалися пошуки вирішення регіональних проблем у просторовому вимірі. Хоча даний підхід використовувався і раніше, але він розглядався на стику економіки і географії. Історично склалися три різних підходи, які згодом у наукових роботах постійно змішувалися. Перший підхід зобов'язаний своєю появою кризі географії, коли після епохи Великих відкриттів вона вимушена була втручатися в такі сфери, як економіка і політика. Пошук «законів» просторового розвитку господарства і розселення населення привів до виникнення просторової теорії, ядром якої було поняття ідеального простору. Інший напрям досліджень йшов від макроекономіки, де сформувалося уявлення про регіон як про квазідержаву – частину національної економіки з особливими умовами і власною системою управління. Третій напрям з'явився завдяки мікроекономічному (більш того, проектному) підходу і концентрував увагу дослідника не стільки на вивченні закономірностей або тенденцій, скільки на перетворенні економічного простору [131, с. 57].

Похідним результатом використання просторового уявлення про можливість дослідження проблем регіонального розвитку стала так звана інтеграційна складова. Суть даного підходу полягає в тому, що органи влади на різних рівнях ієрархії намагаються знаходити спільні точки дотику у вирішенні

регіональних проблем. Причому інтегруючим початком є розуміння того, що всі учасники суспільних відносин виступають у двох іпостасях: з одного боку, виробниками суспільних послуг, а з іншого – їх споживачами. Основу цієї складової «становить уявлення про державу як про виробника конкретного виду продукції, тобто державних послуг. При цьому регіональне співтовариство й окремі його групи виступають споживачами цих послуг, яких можна умовно розподілити на три групи: управлінські (регулюючі), охоронні та продуктивні» [51, с. 46]

Таким чином, поштовхом до появи того або іншого підходу при пошуку можливих методів вирішення виникаючих завдань є необхідність розуміння сутності економічних процесів, які обумовлюють регіональний розвиток, і нагальна необхідність приведення наукового інструментарію у відповідність до вимог часу. Пов'язано це з безперервним ускладненням як самого об'єкта дослідження, так і відповідного інструментарію, покликаного забезпечити ефективне вирішення висунутих на порядок денний питань.

Наступним елементом, або ланкою, в логічному ланцюжку співвідношень категоріального апарату є модель. Як теоретичний імператив регіонального розвитку модель покликана забезпечити заміну собою об'єкта-оригінала. Об'єктом-оригіналом у цьому випадку виступає сукупність економічних процесів, що втілюють у собі структуру і ступінь надійності елементного складу при їх взаємодії між собою. Вибір умовної моделі регіонального розвитку повною мірою залежить від того, яка модель використовується в державі. На сьогодні розрізняють три моделі економіки, заснованої на ринкових відносинах: соціально орієнтована, ліберальна, повна монополія держави або диктатура.

Під соціально орієнтованою моделлю економіки розуміється економіка, «заснована на пануванні колективних й індивідуальних форм капіталістичної власності (трудової та нетрудової), в якій органічно поєднані державне регулювання макро- та мікроекономічних процесів із ринковими важелями саморегулювання з перевагою перших, узгодження соціального з ринковим» [69, с. 404; 132]. Суть цієї моделі полягає в тому, що «держава, як хороший менеджер, уміло спрямовує і координує діяльність усіх суб'єктів території, органічно поєднуючи монологічні та діалогічні функції в просторі взаємодії людей і організацій. При цьому вона зберігає значний ступінь впливу на розподіл природних монополій» [62, с. 38]. У цій моделі роль держави залишається вирішальною. Статус державних органів виступає єдиним наповнювачем у зв'язках як між членами суспільства, так і між господарюючими суб'єктами та є основним каркасом власне держави.

Під ліберальною економікою прийнято розуміти «необмежене розширення свободи економічної діяльності господарюючих суб'єктів (створення умов, аналогічних тим, що існували в минулих століттях)» [133, с. 176]. Власне від того, якої моделі дотримуються в державі, залежить і набір елементів економічного регулювання регіонального розвитку. У цьому випадку «держава повністю йде з економічного життя суспільства, залишаючи на відкуп

приватному капіталу і механізмам ринкового обміну процесу самоорганізації суспільства» [62, с. 38]. При такій моделі основним принципом існування будь-якого економічного об'єкта є виживання, оскільки модель передбачає посилення конкурентної боротьби всіх зі всіма. На практиці, особливо в країнах із перехідною економікою, дана модель зустрічається рідко. Пов'язано це, швидше за все, з прагненням не нашкодити, не зруйнувати ті економічні відносини, які склалися в минулому.

Під диктатурою розуміється така економіка, при якій має місце «система політичного панування будь-якого класу, яка становить зміст будь-якої форми політичної влади в суспільстві з антагоністичними класами» [119, с. 165] або «високий ступінь централізації управління економікою» [134, с. 325]. Така модель, як правило, застосовується в країнах, де встановлюється військовий режим, і використовується впродовж певного (кінцевого) часу, після чого здійснюється перехід до однієї з двох моделей, що залишилися.

Основним критерієм виділення вказаних моделей є ступінь внутрісистемної автономії; наскільки кожен з учасників здатен самостійно приймати рішення відносно своєї участі в суспільних відносинах і при цьому залишатися незалежним від інших, визначається тією моделлю, яка домінує в економіці.

У даний час як на державному, так і на регіональному рівнях можна виділити декілька моделей, в яких відображаються всі спектри можливих відносин учасників між собою, особливо це стосується відносин бізнесу і влади. Перша модель – модель патронажу, що передбачає адміністративний диктат влади над бізнесом. Друга – модель партнерства, в рамках якої представники бізнесу і влади ефективно взаємодіють. Третя модель – «боротьба всіх проти всіх». Четверта – приватизація влади, коли влада контролюється або формується економічною елітою [78, с. 250].

Модель патронажу передбачає вплив владних структур на учасників договірних відносин, вона набуває досить жорстких форм через небажання розставатися з командними методами управління. Модель партнерства припускає пошук компромісних рішень у взаємодії учасників економічних процесів, за рахунок чого влада досягає досить великих масштабів розвитку підприємництва. Модель «проти всіх» може виникати в тих регіонах, де місцева влада не має необхідного авторитету, а у владній команді відсутні консолідовані начала та розуміння основних цілей, до яких має прагнути регіональний соціум. Остання модель пов'язана з політикою приватизації влади на регіональному рівні та може виникати в тих регіонах, де сама влада і структури бізнесу встановили повний контроль за наявними ресурсами регіону. Наявність тієї або іншої моделі зумовлює можливості економічного регулювання регіонального розвитку.

Таким чином, віртуальне моделювання можливих процесів економічного розвитку регіонів здебільшого залежить від тієї наукової бази, що склалася до сьогодення часу в даній державі, від продуктивності зв'язків і відносин із зовнішніми джерелами і носіями знань, перспективних і поточних цілей та

завдань територіального розвитку, сприйнятливості озвучуваних ідей співтовариством. Інакше будь-яка модель набуває фіктивного характеру і може перетворитися на інструмент боротьби з «вітряками».

На наступному рівні ієрархії в логічному ланцюжку співвідношень категоріального апарату перебуває концепція. Як теоретичний імператив будь-яка наукова концепція покликана відображати не лише можливий спосіб розуміння і тлумачення досліджуваних процесів або явищ, але і дати можливий ключ до вирішення виявлених проблем, пропонувати свого роду компас, за яким можна буде звіряти вибраний напрям розвитку. У будь-якій науковій концепції, як правило, знаходять своє відображення найбільш важливі положення, покликані впорядкувати наявне теоретичне знання і практичний досвід відносно вибраного об'єкта дослідження, які за своїм призначенням є своєрідним зведенням можливих інструментів і технологій вирішення, наприклад, тих же проблем регіонального розвитку. У цьому випадку концепція виступає лакмусовим папірцем ідеї, покладеної в основу пропозицій щодо розв'язання поставлених перед дослідником завдань.

Стосовно сучасних умов регіонального розвитку в концепціях відображаються не лише можливі моделі економічного і соціального розвитку, але і різні підходи до його забезпечення. Як правило, всі концепції, які розробляються в країні, мають утворювати своєрідний масив, в якому мирно б уживалися як концепції розвитку окремого населеного пункту, так і концепції розвитку країни в цілому або її окремих складових (областей, галузей або великих корпоративних структур, задіяних на декількох адміністративно-територіальних одиницях).

Останніми роками дуже популярними стають концепції підвищення конкурентоспроможності регіонів, пов'язані з пошуком можливих заходів, які б сприяли істотному просуванню ідеї більшої їх самостійності. Витоки концепції підвищення конкурентоспроможності регіонів лежать у площині так званого конкурентного федералізму, коли «завдання концепції конкурентного федералізму полягає в тому, щоб розробити систему правил конкуренції між органами влади на відміну від стандартного підходу, орієнтованого на пошук оптимальної, а отже, статичної системи оподаткування і функцій різних органів державного управління. У рамках такого конкурентного порядку субфедеральні органи виступають корпоративними гравцями, які змагаються між собою у створенні оптимальних для кожної території «правил гри» [135, с.28; 136].

У цих умовах у рамках окремої держави різні органи влади повинні конкурувати між собою, при цьому не лише по горизонталі, але і по вертикалі. «Предметом конкуренції між регіонами можуть служити фінансові, матеріальні, інтелектуальні та трудові ресурси, зосереджені в руках підприємців, а для них самих – ресурси самого даного регіону. Саме така ситуація «монополістичної конкуренції з позицій регіону-продавця» для регіональної економіки є найбільш характерною. Це пов'язано з імовірністю природних ресурсів та інших компонентів регіонального відтворювального потенціалу, а також з якісними відмінностями складу регіональних господарських комплексів, що створюють у

кожному з них своє унікальне середовище для ведення виробництва» [137, с. 67].

Нижчі органи влади, в тому числі органи місцевого самоврядування, повинні мати більшу самостійність, ніж прийнято вважати згідно з відповідними теоретичними уявленнями про будь-яку державу як із федеральним, так і з унітарним устроєм, особливо в системі державних фінансів. Це розширює можливості регіональним і місцевим органам влади виступати з економічними і політичними ініціативами, що певною мірою дозволяє безпосередньо брати участь у формуванні правил гри, які влаштовують всіх. Така концепція загострює необхідність розуміння позитивних і негативних сторін конкуренції. Як стверджується в роботах [30; 31], до позитивних наслідків суперництва територій можна віднести виявлення і розвиток своїх конкурентних переваг, максимально ефективного використання ресурсів території, підвищення рівня задоволення очікувань приватних осіб і бізнесу від проживання та здійснення діяльності на території та інші тенденції. У свою чергу, до негативних наслідків суперництва територій можна віднести: «розтаскування» єдиного економічного простору країни на окремі території, які протиставляють свої інтереси одна одній; прагнення досягти короткострокових цілей у боротьбі з іншою територією «за будь-яку ціну», можлива змова декількох територій при здійсненні певних дій проти іншої території; домінування (через об'єктивні причини) окремих територій і ряд інших тенденцій.

Для того щоб конкурентоспроможність окремих територій відповідала певним вимогам, необхідне їх забезпечення як конкурентними перевагами, так і конкурентними позиціями. Якщо конкурентні переваги безпосередньо пов'язані з наявністю природних, соціально-економічних, науково-освітніх, технічних, інформаційних, культурних й інституційних умов, що склалися в регіоні, відрізняють його від інших регіонів і визначають довгострокові перспективи виробництва в ньому товарів і послуг, то конкурентні позиції пов'язані із становленням конкурентних виробництв товарів і послуг у регіоні. При цьому для виділення конкурентних позицій на рівні регіонів пропонується використання таких принципів [139, с. 6-7]:

конкурентні позиції регіону є динамічними і змінюються під впливом: структурної політики, оновлення ресурсного, виробничого, науково-освітнього потенціалів, розвитку виробничої та ринкової інфраструктури;

конкурентні позиції в різних країнах розвивалися неоднаково, що було обумовлено впливом багатолітньої регіональної економічної політики на систему господарювання;

кожна регіональна конкурентна позиція, створюючи надійні умови для посилення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання на зовнішньому і внутрішньому ринках, сприяє формуванню регіональних ринків у двох аспектах – як місця виробництва і як місця продажу (найбільш переважним є їх збіг);

конкурентні позиції є взаємопов'язаними (не зважаючи на різний рівень їх зрілості й активності в кожному регіоні), що обумовлює економічну

зацікавленість суб'єктів ринку у взаємодоповненні конкурентних переваг регіону і приводить до того, що процеси інтеграції відбуваються в тих районах, де є надійні та стійкі конкурентні позиції (об'єднання яких дає стійкий довготривалий ефект для всіх учасників).

Таким чином, концептуалізація наукових положень стає важливим інструментом упорядкування одержаного знання відносно окремих елементів об'єктивної реальності для відтворення в людській уяві схожих ознак регіонального розвитку. Через це в науковому співтоваристві виникає деякий синтез різних підходів і моделей, що за своєю природою дозволяє розширити розуміння того, як і за допомогою чого можуть бути вирішені або мають вирішуватися проблеми регіонального розвитку.

На наступному рівні в логічному ланцюжку співвідношень категоріального апарату перебуває наукова парадигма. Будь-яка наукова парадигма включає основоположні передумови, методи дослідження, а також способи вирішення виявлених проблем. За своєю сутністю наукова парадигма означає «науковий метод дослідження (в органічній єдності комплексу методологічних принципів, законів, засобів тощо) та отриману на їх основі цілісну теорію (тобто сукупність знань, поглядів, ідей тощо), які сповідують члени наукового співтовариства з притаманними їм світоглядними цінностями, ідеалами і переконаннями упродовж певного часу» [140, с. 368]. Тому наукова парадигма, в тому числі економічна, може бути представлена як цілісна система, теоретичним відображенням якої виступає сукупність економічних законів і категорій, одержаних на основі використання методів пізнання, у першу чергу діалектики.

Щодо сучасного регіонального розвитку, то сьогодні склалася досить усталена система поглядів на його особливості. З одного боку, це конфліктно-сіткова парадигма, яка дозволяє системно підходити до осмислення суті власне регіону як суб'єкта відносин, з другого – це парадигма стійкого розвитку, що розглядає регіон як цілісність економічних, соціальних й екологічних елементів, і з третього – це парадигма ефективного соціально-економічного розвитку регіонів.

Конфліктно-сіткова парадигма [141, с. 124-126; 86] успадковує, асимілює, розвиває і застосовує для аналізу ситуацій, вирішення проблем, побудови сценаріїв, прийняття стратегічних рішень щодо динаміки геостратегічних просторів світу в цілому, окремих країн і регіонів категорії, схеми, зразки (патерни), способи і прийоми аналізу концепцій:

полюсів зростання (Ф. Перру, В. Алонсо) – орієнтує регіони на активний саморозвиток за допомогою стимулювання й ущільнення міжгалузевих зв'язків на основі інфраструктурних проектів (60-ті роки);

світосистемно-економічна просторово-часового розвитку глобального капіталізму (І. Валлерстайн, Ф. Бродель) – політичні й економічні імперії («світ-імперії») і «світ-економіки» з мегаполісом у центрі) протягом останніх 500 років накопичили досвід інтенсивної експлуатації своїх периферійних регіонів-колоній та усвідомили їх негативні наслідки. Периферійні регіони-колонії або

виснажувалися мегаполісом і ставали депресивними, або набували політичної та економічної незалежності (70-ті роки);

світсистемно-геополітичної зміни просторової влади держав (Р. Коллінз, Дж. Модальські, Т. Ськочпол, Дж. Абу-Луход та ін.) – з її використанням Р. Коллінз у 1980 р. передбачив колапс Радянського Союзу (80-90-ті роки);

регіону-квазікорпорації (П. Айкан, С. Буасьє, Ф. Кук, С. Кветковський, А. Кзілінський та ін.) – надає регіону економічної суб'єктності, подібно до транснаціональної корпорації. Ця концепція витісняє в умовах посилення глобальної конкуренції класичну теорію регіонального розвитку (що розглядає регіон як квазідержаву), орієнтовану на зменшення територіальних відмінностей відповідно до теорії Дж. М. Кейнса про побудову держави загального благоденствування (80-ті роки);

еволюційна економічна (Р. Нельсон, С. Вінтер, В.Макаров, В.Маєвський, В.Полків та ін.) – породжена безкомпромісною глобальною конкуренцією останніх десятиліть. Дана концепція постулює граничну жорсткість конфліктів глобальної ринкової конкуренції з приводу ресурсів і ринків збуту і в цьому зводиться до переконань Т. Мальтуса, основоположника економічного мальтузіанства, а за агресивністю суб'єктів економічної еволюції – до концепції І. Шумпетера про непримиренну боротьбу технолого-організованих новаторів і консерваторів (середина 90-х років);

глобальних міст-регіонів (Дж. Фрідман, Р. Вольф, С. Сасен, А. Дж. Скотт та ін.) – обґрунтовує лідируючу роль 300 світових мегаполісів-регіонів (із чисельністю населення від 1 до 10 млн чол.) у глобалізації світової економіки (80-ті – кінець 90-х років).

У результаті конфліктно-сіткова парадигма дозволяє дослідникам використовувати сучасний інструментарій, спрямований на здійснення оцінки й аналізу комплексу взаємопов'язаних проблем динаміки і розвитку будь-якого економічного простору та способів їх вирішення в умовах регіональної конкуренції.

Відштовхуючись від розуміння сучасних парадигм регіону, розпочався пошук досконаліших парадигм його розвитку, серед яких найбільш використовуваною є парадигма стійкого розвитку [142-144]. Початкова постановка завдання можливого переходу до стійкого розвитку як окремих держав, так і окремих регіонів пов'язана з доповіддю «Наше спільне майбутнє», підготовленою в 1987 р. Всесвітньою комісією з довкілля і розвитку. У цій доповіді було відзначено, що основними умовами, які викликали необхідність постановки проблеми стійкого розвитку, стали: ресурсопоглинаюча економіка; поступове ослаблення механізмів самовідновлення якості довкілля в результаті перевищення темпів використання природних ресурсів; неконтрольоване зростання нерозчинних відходів; надмірне споживання в економічно розвинених країнах на тлі зростання бідності в більшості країн «третього світу»; стрімке збільшення чисельності населення [23, с. 46–47].

Власне таке трактування парадигми стійкого розвитку (стійкий розвиток характеризується систематичним приростом результату не нижче за допустимий

мінімум і не вище за об'єктивно детермінований максимум) дозволяє сформулювати загальні положення стратегії стійкого розвитку регіону: стійкий розвиток, швидше, пов'язаний із поступальним прогресом на вищих етапах регіонального розвитку, ніж із подоланням соціально-економічної депресії регіональної системи; підвищення стійкості територіальної системи означає підвищення ступеня активного подолання нею несприятливих, у тому числі випадкових, варіацій чинників зовнішнього середовища; вищою формою стійкої організації регіональної системи є така, при якій система здатна стійко розвиватися, саморегулюватися, самоуправлятися, самовдосконалюватися, максимально використовуючи внутрішні та зовнішні ресурси [23, с. 50-51].

З появою розуміння того, що в парадигмі стійкого розвитку відсутні основоположні моменти, які враховують характер суспільного виробництва, особливо в умовах глобалізації світової економіки, з'явилася необхідність розширення ареалу пошуку більш прийнятних для цих умов нових парадигм регіонального розвитку [145]. Підсумком таких пошуків стала поява парадигми ефективного соціально-економічного розвитку [146].

Сучасна парадигма ефективного соціально-економічного розвитку регіону виходить з того, що суспільні відносини мають бути орієнтовані на ефективну організацію сукупності процесів і дій, які ведуть до утворення й удосконалення взаємовигідних ендогенних і екзогенних регіональних зв'язків, взаємозв'язків між елементами інфраструктури регіону, а також їх внутрішньої впорядкованості. Процес організації соціально-економічного розвитку регіону спочатку має здійснюватися з урахуванням структурно-функціонального підходу до адміністративно-територіальної освіти, що передбачає систематизацію процесу інтеграції територіальних господарюючих суб'єктів на основі розвитку структурних складових найбільш важливих функціональних взаємозв'язків [147, с. 55-56]. Такі дії передбачають істотне розширення арсеналу економічного регулювання розвитку регіонів, у першу чергу, за рахунок використання методів стратегічного планування, прогнозування, організації, стимулювання, координації та контролю, що дозволяють оптимально впливати на напрям розвитку – забезпечення необхідної траєкторії зміни основних показників. При цьому траєкторія розвитку регіону має передбачати послідовність рішень, що розглядаються як деякі точки в безлічі його соціально-економічних станів [147, с. 59-60].

Таким чином, парадигматика є більш складною конструкцією порівняно з концептуалізацією. Наповнюваність парадигм побудована за зразком експериментальних і природних наук, які у своєму розвитку просунулися значно далі за науки суспільні. Тим самим досягається певна об'єктивна основа, яка в науковому відношенні забезпечує необхідну точність й аргументованість, характерні для природних та експериментальних наук, які положення, що висувуються в суспільних науках, мали таку саму аргументованість, що і в точних науках. Концепції сучасного економічного регіонального розвитку дозволяють розглядати можливості вирішення регіональних проблем з точки зору наявності існуючих досягнень нормативних і позитивних складових.

На верхньому поверсі ієрархії в логічному ланцюжку співвідношень категоріального апарату перебуває теорія. Наукова теорія є деякою системою, яка може бути представлена в такому вигляді: «а) економічне явище = б) семантична форма (термін) – в) економічний зміст (поняття) – г) наукова сутність (категорія), використання якої дозволяє побудувати достовірну аргументацію при забезпеченні відповідного наукового пізнання» [148, с.21-22]. Керуючись цим ланцюжком, можна забезпечити системний характер наукового дослідження будь-якого економічного явища, в тому числі і такого як регіон й особливості його розвитку. Метою наукової теорії виступає побудова власної логічної структури як можливого предмета дослідження. Для цього створюються спеціальні засоби (формулювання) з метою адекватного вираження предмета дослідження. Після цього наукова теорія набуває вигляду деякої формалізації, де за допомогою використання термінологічного апарату дається опис основних її положень.

Для опису сучасного розвитку регіонів останніми роками склалося декілька теорій, що дозволяють у динаміці розглядати виявлені проблеми. Серед таких теорій можна виділити: еволюційну, стабілізації економіки і теорію поляризованого розвитку. Кожна з названих теорій описує різні динаміки регіонального розвитку і можливі способи вирішення виявлених проблем.

Так, наприклад, еволюційна теорія регіонального розвитку [149] передбачає вирішення таких основоположних проблем: зміна суті регіонального розвитку і концептуальних моделей розуміння регіонів в умовах глобальної кризи та кризової економіки; обґрунтованість переходу від соціально до глобально орієнтованої регіональної політики; адекватність теорії зменшення міжрегіональних відмінностей при існуючій міжрегіональній диспропорції; пошук нових парадигм регіональної інтеграції та співпраці [149, с. 37]. Ця теорія базується на позитивістських началах, оскільки передбачає постановку питань про те, що треба робити.

У свою чергу, теорія стабілізації економіки пропонує нормативні методи контролю коливань рівня економічної активності, згідно з якими потрібно мінімізувати відхилення найважливіших економічних параметрів від встановлених нормативів, використовуючи при цьому відповідний політико-економічний інструментарій. Звертаючись до засновників сучасної теорії економічної політики (Я. Тінберген і Г. Тейл), можна стверджувати, що метою політики є функція добробуту або соціальних втрат. Виходячи з параметрів цих функцій можуть бути точно визначені стратегія і тактика управління на макрорівні господарської системи, тобто вказані конкретні рішення, що дозволяють оптимізувати названі функції. При цьому кількість інструментів економічної політики має бути не менше кількості цілей цієї політики – лише в такому випадку можливе ефективне управління на макрорівні. Під цілями розуміються певні кількісні показники, на досягнення яких має бути спрямована економічна політика, причому інструменти політики потрібно включити у функцію, яка підлягає оптимізації, – інакше не будуть враховані витрати використання самих інструментів, що різко ускладнить визначення

доцільності їх застосування на різних етапах розвитку економіки [63, с. 28].

Теорія поляризованого розвитку обґрунтовує закономірності територіальної концентрації населення і господарств у певних вузлових елементах, здатних впливати на оточуючі райони і стимулювати їх розвиток. Прихильники теорії поляризованого розвитку доводили переваги концентрації виробництва, особливо «динамічних», пропульсивних галузей, у декількох центрах, що, за їх оцінками, дає чималий економічний ефект [117, с. 160; 150]. Проте, як показала сучасна практика регіонального розвитку, поляризація економічного розвитку посилює нерівномірність економічного зростання різних за своїми можливостями регіонів. Нерівномірність економічного зростання і процес просторової поляризації неминуче породжують диспропорції між центром і периферією. Як наслідок, посилюється конфлікт інтересів, а розмежування владних повноважень стає практично єдиним способом його залагоджування.

За своєю сутністю будь-яка наукова теорія ґрунтується на ідеї, породженій об'єктивною практикою, завдяки якій відбувається пояснення змісту явищ або процесів (дуже часто без проміжної аргументації, десь інтуїтивно, без усвідомлення і розуміння всієї сукупності зв'язків, на яких робиться певний висновок). У цей же час поруч знаходиться теорія стара, вже досить глибоко апробована і перевірена досвідом, така, що дозволила розтлумачити і пояснити деякі сторони економічних явищ і процесів, які були використані для висунення нової теорії. При цьому нова теорія може стати затребуваною в суспільстві лише тоді, коли на практиці відбуватимуться реальні позитивні зміни, інакше вона перетвориться на прожект, цінність якого відповідатиме цінності того паперу, який був витрачений для її обґрунтування.

Таким чином, теоретизація об'єктивної реальності, а разом з цим і деяких її віртуальних складових дозволяє сформувати певний набір абстрактних пізнавальних образів або уявлень, спрямованих на нове тлумачення і можливе пояснення деяких сторін економічних явищ або процесів. Даний набір абстрактних пізнавальних образів або уявлень, як правило, відрізняється не лише за своїм складом, але і якісними характеристиками, спричиненими досягненнями науки в інших сферах людського життя.

Отже, запропонована концептуалізація (основні вимоги) об'єктної моделі сучасного регіонального розвитку дозволяє реально забезпечити по-перше не лише теоретичну модель вибраного об'єкта дослідження, але і по-друге системний характер досліджень регіональних проблем і можливого вибору методів їх вирішення. Розгляд у запропонованому логічному ланцюжку через семантичний та етимологічний аналіз термінологічного апарату, що описує особливості регіонального розвитку, дає змогу досить глибоко проникати як у сутність економічних явищ або процесів, так і в природу виникнення проблемних ситуацій. Для виходу з проблемних ситуацій у регіональному розвитку реальним стає застосування регулюючих начал, що дозволяють не лише знижувати або прискорювати швидкість перебігу економічних процесів,

але і скорочувати або збільшувати можливу дистанцію у виявлених відмінностях.

2.2. Інституційне середовище економічного регулювання регіонального розвитку

Відмітною рисою сучасного етапу економічного розвитку як окремих держав, так і їх територій виступає асиметрія. Причому асиметричність в економічному розвитку рівною мірою стосується як країн із усталеними ринковими відносинами, так і країн, де ці відносини з різним ступенем успішності запроваджуються. Особливо рельєфно асиметричність спостерігається на території колишнього Радянського Союзу, де впродовж тривалого часу мають місце процеси диференціації економічного розвитку регіонів. Як справедливо відзначає Н. Максимець, «з початком ринкових реформ посилилася диференціація регіонів. Це пояснюється в основному двома групами причин: по-перше, дією ринкової конкуренції, неоднаковою адаптацією до ринку регіонів із різною структурою економіки; по-друге, значним ослабленням регулюючої ролі держави (скороченням державної фінансової підтримки, скасуванням більшості регіональних економічних і соціальних компенсацій) та асиметрією відносин суб'єктів федерації з федеральним центром. Міжрегіональна диференціація є просторовим відображенням зростаючої економічної (за секторами економіки) і соціальної (за групами населення) диференціації» [151, с. 80]. І хоча це сказано відносно ситуації в Російській Федерації, яка є федеральною державою, але рівною мірою це може бути застосовне і до ситуації в унітарній державі, якою є Україна [152; 153].

Пов'язано це в основному з тим, що характер здійснених економічних реформ дуже слабо враховує історичні особливості територіальної організації продуктивних сил, а також історичний досвід формування суспільних відносин території. Особливо з урахуванням того, що попередня організація суспільного виробництва ґрунтувалася на суспільній власності на засоби виробництва і директивно-планових методах управління оперативним і перспективним розвитком, результатом чого були вельми міцні територіальні та галузеві пропорції. Але з відмовою від названих методів управління «головними чинниками зміни територіальних пропорцій і посилення диференціації соціально-економічних показників регіонів країни на першому етапі ринкових реформ стали перш за все такі два: 1) зміна відносних цін і їх відрив від вітчизняних витрат на виробництво; 2) зміна галузевої структури доданої вартості, що проявилася у значному збільшенні розриву між ціною виробника і ціною кінцевого споживання. Ці формально галузеві чинники відіграли головну роль і в територіальному перерозподілі доходів» [154, с. 44; 155]. Це, зрештою, і призвело до тієї ситуації, яка зараз спостерігається в характері економічного і соціального розвитку всіх без виключення регіонів.

Якщо в минулі роки (до початку 90-х років ХХ ст.) проблеми асиметрії в розвитку окремих територій вирішувала держава, то з переходом до ринкових

відносин цей тягар ліг на плечі самих регіонів. Слід відзначити, що проблема диференціації в економічному і соціальному розвитку є іманентною у всі часи. Як відзначає Р. Балаян, «історія людства показує, що в розвитку суспільства постійно взаємодіють дві тенденції – диференціація та інтеграція соціальних процесів. Будучи рівнозначними з точки зору соціального прогресу, ці тенденції в той же час виконують специфічну роль і мають цілком певні наслідки. Інтеграція детермінує цілісність суспільних явищ, виступає основою їх якісної визначеності, робить явища адекватними самим собі. Диференціація, як розчленування, розділення, розшарування цілого на багатообразні та різні форми і рівні, поступове ускладнення організму при розвитку, є неодмінною умовою адекватності процесу зовнішнім чинникам дії, вплив яких постійно змінюється» [156, с. 67-68; 157]. Отже, вказані тенденції властиві будь-якому історичному періоду, з тією лише різницею, що залежно від домінуючих умов життєдіяльності переважає то одна, то інша.

Важливою передумовою зменшення реальної асиметрії в економічному розвитку окремих територій є існуюче інституційне середовище, яке має формувати відповідні правила (норми) суспільства, покликані впорядковувати перебіг суспільних процесів у їх межах. Основними суб'єктами суспільних відносин, які не лише зацікавлені, але і повинні брати безпосередню участь у формуванні прийняттого інституційного середовища, виступають держава (в особі своїх представників – органів державної влади) і суспільство (в особі представників своїх органів місцевого самоврядування). Від того, в яких співвідношеннях перебувають їх відповідні владні повноваження, повною мірою залежить і стан інституційного середовища.

Тим самим асиметрія економічного розвитку, проявляючись у диференціації економічних і соціальних процесів, багато в чому стає наслідком непропорційного співвідношення владних повноважень між органами державної влади й органами місцевого самоврядування. Причому ці співвідношення формуються під впливом не лише зовнішніх обставин, таких, наприклад, як глобалізація, що посилюється, викликана значним зростанням впливу транснаціональних корпорацій, але і під впливом внутрішніх умов, що формувалися впродовж великого історичного періоду, під час якого відбувалася еволюція суспільних інститутів.

Таким чином, важливою умовою забезпечення необхідних передумов нейтралізації появи можливої асиметрії є інституційне середовище регіонального розвитку. «Під інституційним середовищем прийнято розуміти «правила гри в суспільстві, або створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємини між людьми, а також систему заходів, що забезпечує їх виконання» [134, с. 27]. Основними суб'єктами, які формують інституційне середовище, є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які уповноважуються суспільством для здійснення владних функцій. Органи державної влади формуються по вертикалі, починаючи з верхнього рівня (державного) і закінчуючи рівнями (регіональним і місцевим), розташованими нижче, а органи місцевого самоврядування створюються на базовому

(нижньому) рівні. Кожен з учасників владних відносин прагне при реалізації своїх повноважень створити такі умови економічного і соціального життя, які б повною мірою забезпечували поступальний розвиток територіальним співтовариствам. Знаходження і встановлення компромісу між інтересами відповідних учасників суспільних відносин є сутністю формування інституційного середовища економічного розвитку будь-яких за своїми розмірами територій.

Останніми роками фахівці виділяють три типи організації місцевого самоврядування: англосакський, французький і змішаний. «Англосакський тип відрізняється глибшою автономією місцевих органів і відсутністю підпорядкування їх центру, французький – розвинутою системою адміністративного контролю центральної влади за місцевими органами, змішаний – поєднанням елементів того й іншого» [158, с. 81]. Англосакська система зародилася у Великобританії. Її найважливіша ознака – відсутність на місцях повноважних представників уряду, що опікають виборні органи. Тут місце має двоступінчаста система місцевого управління – країна поділена на графства, а графства – на округи. Основу системи складають графства, їм передані всі найважливіші функції, які згідно із законом могли здійснювати місцеві виборні органи. Округи, за винятком метрополій, наділені другорядними функціями [158, с. 81]. У Франції статус місцевих органів мають департаменти і комуни, причому основні адміністративно-територіальні структури є одночасно і місцевими утвореннями, і органами державного управління. На сьогодні в країні налічується 95 департаментів і понад 36 тис. комун. Окрім, них державними одиницями управління виступають також адміністративні округи і регіональні органи. Змішаний тип місцевого самоврядування найбільш характерний для Німеччини та Японії. У Японії місцеве самоврядування дволанкове: вища ланка – префектура, нижча – міста, селища, села [158, с. 82]. У Німеччині виділяють п'ять рівнів територіального управління: федерація, землі, округи, райони і міста в ранзі районів, общини. Базові одиниці комунального управління – общини, райони і міста [109].

Внутрішня структура організації місцевого самоврядування не залишається непорушною, а перебуває в постійному розвитку. Наприклад, аналіз досвіду муніципального реформування у світі виявляє такий головний вектор еволюції структурно-просторової організації місцевого самоврядування під впливом гостроти економічних проблем, що постають перед муніципалітетами: кількість муніципальних утворень зменшується, а їх розміри зростають. Ця тенденція простежується в багатьох країнах, причому і з федеральним (Канада, Німеччина і ін.), і з унітарним (Франція, Великобританія, Данія та ін.) державним устроєм [159, с. 50]. Із виникненням різних проблем економічного, соціального й екологічного характеру з'являється необхідність зміни внутрішньої структури організації місцевого самоврядування і приведення його у відповідність до вимог сьогодення.

Аналогічна ситуація складається і в Україні. Так, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» був ухвалений Верховною Радою України і

підписаний Президентом України 21 травня 1997 р. [160]. Згідно із цим законом місцеве самоврядування в Україні має три рівні: базовий (на рівні територіальної громади), міський, районний і обласний. Складовими органів місцевого самоврядування виступають: представницька ланка (сільські, селищні, міські, районні та обласні ради), виконавча ланка (виконавчі органи місцевого самоврядування – виконкоми, управління, департаменти та інші виконавчі органи – на чолі із сільським, селищним або міським головою), а на рівні районів і областей – державні адміністрації [161]. У розділі 2 цього закону наведено основні повноваження органів сільських, селищних і міських рад із забезпеченням територіального розвитку, а в ст. 27 – повноваження виконавчих органів безпосередньо у сфері економічного, соціального і культурного розвитку, планування й обліку. Після ухвалення цього закону, до нього вносилися численні зміни і доповнення, спрямовані на поліпшення його змісту. Проте, незважаючи на ці спроби, як і раніше, основною проблемою для органів місцевого самоврядування залишається брак фінансових ресурсів, що пов'язано із застосуванням на практиці досить жорсткої системи бюджетних відносин.

Отже, прихильність до певного типу організації місцевого самоврядування дозволяє, ґрунтуючись на великому історичному досвіді побудови територіального співтовариства, знаходити найбільш прийнятні для даної спільності людей заходи, спрямовані на подолання протиріч, що виникають у перманентному режимі. Ці протиріччя за своєю сутністю є одним із джерел поступального розвитку територіальних соціумів, оскільки змушують безперервно шукати досконаліші методи і способи знаходження компромісу між різними владними структурами.

Важливою складовою інституційного середовища регіонального розвитку є співвідношення між тенденціями централізації та децентралізації владних повноважень за ієрархією управління. Централізація передбачає зосередження в одному місці (в одних руках, в одному органі) не лише адміністративних, але й економічних важелів впливу на учасників суспільних відносин. У свою чергу, децентралізація передбачає ослаблення або скасування одноосібних повноважень і передачу їх іншим організаційним структурам, що наділяються для цього певною самостійністю. Історично склалося, що у владних відносин домінуючою є централізована влада. Але на певному етапі державного будівництва надмірно централізована влада стає деяким гальмом в розвитку стосунків по вертикалі влади. У цих умовах загострюється проблема децентралізації влади. Причому вона властива державам як з унітарним, так і з федеральним устроєм. Децентралізація влади в сучасних державах здійснюється за такими напрямками:

- 1) реалізація принципу розділення влади;
- 2) розподіл функцій держави між спеціалізованими органами влади;
- 3) розмежування предметів відання, повноважень і ресурсів між органами влади окремих рівнів державно-територіального устрою;
- 4) передача частини повноважень державних органів недержавним структурам [75, с. 57].

Однією з форм такої децентралізації виступає так званий бюджетний федералізм. Основне його призначення полягає у пошуку можливого компромісу як у сфері збору податків, так і у сфері їх розподілу та використання.

У світі існує декілька моделей бюджетного федералізму, що ефективно функціонують у системі ринкової економіки. Їх об'єднує те, що всі вони виходять з уявлень про «регіональну справедливість», про можливість забезпечення завдяки одноманітно здійснюваній бюджетно-податковій політиці певного мінімуму соціальних гарантій громадянам по всій території країни [84, с. 5]. При цьому під бюджетним федералізмом розуміється «сукупність механізмів, що діють у країні, і методів організації податкових та бюджетних потоків за рівнями її територіальної ієрархії, що базуються на децентралізації управління фінансовими (бюджетними) ресурсами держави, яка передбачає розподіл бюджетних ресурсів і повноважень між рівнями влади і управління» [162, с. 134]. Зрозуміло, вибір тієї або іншої моделі бюджетного федералізму багато в чому залежить від цілей, які постоють перед державою в поточному періоді і можливостей вирішення завдань, що сприяють їх досягненню [163].

В умовах перехідної економіки, коли лише закладаються основи цивілізованих ринкових відносин, цільовою орієнтацією при виборі моделі бюджетного федералізму мають ставати не завдання фінансової стабілізації, як такої, а зростання обсягів виробництва країни як у цілому, так і в територіальному розрізі. Передумови такого зростання мають полягати у структурних змінах пропорцій накопичення і споживання у ВВП, підвищенні реальних доходів населення [84, с. 25]. Тобто зростання обсягів суспільного виробництва (як матеріального, так і нематеріального) має служити розширенню податкової бази через збільшення масштабів основних ресурсів, що залучаються до відтворювального циклу (елементів продуктивних сил).

Таким чином, одним із суб'єктів складових інституційного середовища регулювання територіального (у тому числі і регіонального) розвитку виступає місцеве самоврядування. Від того, наскільки самостійними є органи місцевого самоврядування у прийнятті рішень щодо реалізації можливостей поступального розвитку, повною мірою залежить характер перебігу економічних і соціальних процесів на відповідній території. Важливою обставиною такої самостійності виступає співвідношення в повноваженнях вищих і нижчих органів влади. Саме повнота таких повноважень є організаційною, економічною та адміністративною основою забезпечення ефективного розвитку відповідної території.

Важливим сегментом інституційного середовища регіонального розвитку є співвідношення (пропорції), що складаються між владними повноваженнями відповідних владних структур. Проблема розмежування повноважень за рівнями владної ієрархії властива всім без виключення країнам, де тією чи іншою мірою питання поступального розвитку територій не знаходять адекватного вирішення, де так званий «центр» прагне зосередити у своїх руках по можливості максимальну кількість управлінських функцій, залишаючи для

владних структур нижчого рівня підпорядковані функції. У зв'язку з цим розмежування предметів відання має принципово важливе значення, оскільки від нього визначаються витратні повноваження або відповідальність щодо формування і витрачання відповідного бюджету. У таких умовах «основою розподілу компетенції мають стати принципи розмежування повноважень. Більш повно охарактеризувати державний устрій і тип федералізму, втіленого в ньому, є можливо на основі комбінації різних повноважень, характерних для тієї або іншої держави. Застосовані в конкретній державі види повноважень і принципи їх розмежування безпосередньо впливають на його бюджетно-податкову систему» [164, с. 133; 165]. Дана теза стосується в основному розмежування повноважень по вертикалі, в той час коли аналогічна проблема існує і по горизонталі владних відносин. Особливо ця проблема актуальна для сучасної України, адже на регіональному рівні (в тому числі сільських районів) існує два типи владних структур: обласних рад і обласних державних адміністрацій, районних рад і районних державних адміністрацій.

Власне «паралельне існування двох владних структур на регіональному рівні, їх діяльність породила проблему розмежування (чіткого, конкретного, гнучкого і законодавчого) функцій і повноважень кожної з них. Такої проблеми могло б не бути за умови, що представницькі органи самі керували б своїми територіями (регіонами), а місцеві органи державної виконавчої влади лише здійснювали контроль-наглядові та деякі інші спеціальні функції, як це робиться, наприклад, в Італії та Франції» [166, с. 53]. При цьому названі органи влади покликані вирішувати питання забезпечення комплексного розвитку відповідних територій, розробки та реалізації індикативних планів і прогнозів, участі в реалізації регіональних і загальнодержавних (в тому числі галузевих) програм, сприяння розвитку соціальної і виробничої інфраструктури, створення нових робочих місць і боротьби з безробіттям, розробки й реалізації програм ефективного використання природних ресурсів і збереження довкілля тощо.

Тому перелічені питання не залишалися просто декларацією і не нагадували про втрачені можливості, покликана сприяти передача владних повноважень із верхнього рівня на нижчий, яка кваліфікується як децентралізація. Як правило, така децентралізація має супроводжуватися ще вертикальною і горизонтальною деконцентрацією. «У межах вертикальної деконцентрації всі повноваження щодо представництва інтересів центральної влади на місцевому рівні передаються одному державному чиновнику (префекту, комісару тощо), а горизонтальна деконцентрація пов'язана з розподілом обов'язків між кількома центрами влади на місцевому рівні за галузевим принципом» [166, с. 56]. При цьому така децентралізація стосується великої кількості повноважень, серед яких можна виділити політичну й адміністративну.

Основні відмінності між названою децентралізацією лежать у площині вирішуваних питань. Так, політична децентралізація передбачає, що регіональні органи влади мають одноосібну владу в будь-якій сфері (економічній) політики і формуються в регіоні незалежно від волі центру (наприклад, за підсумками

виборів або на основі боротьби регіональних еліт). Адміністративна децентралізація означає, що економічна політика реалізується регіональними органами влади (і, відповідно, може диференціюватися для різних регіонів країни), але визначається центром [167, с. 104]. Власне пошук співвідношень у повноваженнях, що влаштовують усіх, забезпечується реальним їх розмежуванням.

Отже, в інституційному середовищі децентралізація і деконцентрація владних повноважень реально втілюються через їх розмежування й адекватне використання. Дотримання пропорційності в розмежуванні основних повноважень виступає вирішальною обставиною пошуку компромісу як у відносинах по вертикалі (між центром і регіонами, між регіоном і базовим рівнем місцевого самоврядування), так і по горизонталі (між регіонами або між базовими рівнями місцевого самоврядування). При цьому важлива роль відводиться державі як основному гравцю, що забезпечує цілісність і стійкість розвитку як окремих територій, так і всієї країни в цілому.

В інституційному середовищі при розмежуванні владних повноважень особлива роль відводиться державі як стороні, яка найбільшою мірою зацікавлена не лише у збереженні миру і згоди в суспільстві, але і в прагненні максимально задовольняти нагальні потреби населення на відповідних територіях. Держава зацікавлена в тому, щоб, з одного боку, забезпечувалася справедливість у досягненні бажаного добробуту населення, а з іншого – дотримувалася ефективність у використанні накопиченого економічного потенціалу кожного регіону. Під справедливістю розуміється таке розміщення (просторова організація) економічної діяльності, при якому мешканці будь-яких регіонів мають більш-менш рівні можливості досягти бажаного добробуту, в той же час ефективність потребує раціонального використання виробничого потенціалу кожного регіону для загальнонаціонального добробуту. Однак обидві ці цілі дуже часто можуть бути і сумісними, і конфліктними. Як правило, в період економічного зростання переважає перша, в період економічних криз – друга [72, с. 7; 168]. «У регіональній політиці конфліктність цілей «справедливість» і «ефективність» обумовлені тим, що реалізація обох здійснюється шляхом перерозподілу одних і тих самих бюджетних коштів. У цьому контексті мета регіональної політики зачіпає інтереси різних груп населення. В реалізації цілі «справедливість» більше за всіх зацікавлене населення відсталих, кризових регіонів, у яких без підтримки держави не можна чекати поживлення економічної активності. У процесі реалізації другої мети підтримку отримують, як правило, підприємці регіонів із відносно сприятливими умовами підприємницької діяльності. Тому питання про те, якій меті віддати перевагу, вирішується з урахуванням думки населення, яку доводять до уряду депутати законодавчих органів влади, голосуючи за ту або іншу схему перерозподілу доходу при ухваленні бюджету на черговий рік» [72, с. 7].

Слід підкреслити, що «економічна історія післявоєнного розвитку більшості розвинутих країн і особливо нових індустріальних свідчить про те,

що чим більш розвинуті ринкові відносини, тим сильніше державний вплив на формування і розвиток ринкових механізмів і регуляторів. У сучасному ринковому господарстві держава стала фактично основним мозковим центром, який регулює формування ринкового середовища і тим самим забезпечує динамізм і стійкість економічного зростання. При цьому політика державного втручання пройшла тривалий шлях еволюції – від жорсткого дирижизму до ліберального монетаризму, створення механізмів саморегуляції економіки. У саморегульованій економічній системі принципово змінюються роль держави, яка перетворюється на головний координуючий орган усієї господарської системи» [169, с. 5].

У той же час регіональна влада, навіть діючи в рамках історично обумовлених і створених центром обмежень, здатна значною мірою впливати на темпи і спрямованість економічних процесів на підвідомчій території. Особливо помітна роль регіональної влади в періоди радикальних перетворень, коли можливості маневру істотно розширюються, а її економічна поведінка може помітно прискорити темпи необхідних реформ або, навпаки, серйозно їх загальмувати [170, с. 68].

Тим самим держава бере на себе основні функції щодо формування інституційного середовища, призначення якого полягає в забезпеченні єдиних правил поведінки учасників економічних, політичних і соціальних відносин на всій території, а також відстеження практики використання цих правил.

При розгляді інституційного середовища через призму владних відносин, виникає необхідність його декомпозиції, тобто фокусування уваги на об'єктах, задіяних у предметній сфері цих відносин. Розрізняють алгоритмічну декомпозицію, коли увага концентрується на порядку подій, що відбуваються, і об'єктно-орієнтовану декомпозицію, коли особливе значення надається агентам, які є або об'єктами, або суб'єктами дій [171, с. 34]. Знання про окремі складові інституційного середовища дозволяють із високим ступенем достовірності представляти і все середовище в цілому. Інституційне середовище може бути представлене як деяка система, що складається з певного набору елементів. Відносно об'єкта дослідження (регіонального розвитку) «можна ввести деякі групи параметрів, які характеризують стан і динаміку будь-якої системи як інституційного продукту – сукупності правил, що стійко функціонують у результаті їх інституціоналізації. У цьому разі система характеризується такими основними параметрами:

- 1) мета існування (призначення даних правил);
- 2) сфера докладання зусиль (поле діяльності або потреби, що реалізуються, в функціональному наборі цієї системи);
- 3) функціональне наповнення;
- 4) період часу до зміни (в тому числі функціонального набору);
- 5) витрати функціонування;
- 6) ступінь відхилення або прийняття норми, що вводиться (функції);
- 7) стійкістю до мутації (ступінь стійкості системи до її перетворення на будь-яку іншу форму)» [63, с. 31].

Використання зазначеного набору параметрів дозволяє формувати абстрактні моделі інституційного середовища, кількість яких багато в чому залежить від можливої їх комбінації. Щодо вирішення проблем економічного і соціального розвитку регіонів, то сьогодні виділяють три основних інститути: центральні та регіональні органи влади й управління; наукові установи; організації, що здійснюють збір і обробку відповідної статистичної бази. «По суті, кожен із цих інститутів, діючи у власній системі координат, створює свій портрет регіону (образ, знімок) або розвиненіші уявлення про нього – модель регіону як систему впорядкованої та структурованої інформації про суб'єктів регіональної економіки і їх взаємозв'язки, здатну давати оцінки можливому розвитку подій» [172, с. 4-5; 173]. Тобто йдеться про своєрідні моделі регіону, наповнення яких відповідною інформацією дозволяє отримувати своєрідний зріз суспільних відносин, що складаються за певний період часу.

Так, модель «регіон – влада» найбільш близька до свого оригіналу (як приклад достатньо розглянути організаційну структуру адміністрації будь-якого суб'єкта). Їх сильна сторона – знання оперативної ситуації. Основна особливість – необхідність роботи в реальному часі, що формує головну вимогу до якості моделі: «хороше рішення – своєчасне рішення» [172, с. 6]. При цьому в рамках даної моделі може використовуватися в автономному режимі наявна оперативна інформація яка дещо випереджає в часі офіційну статистичну. Модель «регіон – наука» покликана виявляти закономірності регіонального розвитку, а тому повинна абстрагуватися від непотрібних подробиць. Нерідко вона будується на основі нормативних теорій. Емпірична модель, як правило, базується на моделі «регіон – статистика». Сильна сторона такої моделі полягає в її системності, а слабка, як продовження цієї якості, - в зайвій абстрактності, недоврахування обмежених можливостей статистики, неповному розумінні й урахування у практичних рекомендаціях реальної технології управління регіональним розвитком [172, с. 6]. А ось модель «регіон – статистика» в ідеалі повинна мати найбільш об'єктивний характер, узагальнюючи і систематизуючи дані про економічні та соціальні процеси в регіоні. Як якийсь образ ця модель лише приблизно описує оригінал, ряд його істотних характеристик, при цьому часто вислизає з поля зору (тіньовий сектор, диференціація грошових доходів населення та ін.) [172, с. 5].

Взаємодія названих моделей (а їх кількість може бути різною) дуже часто приводить до того, що одна з них або декілька (але, як правило, менше половини тих, що застосовуються на практиці) стає переважаючою. У результаті в інституційному середовищі виникають деякі перекося, тобто воно стає неврівноваженим. Неврівноваженість інституційного середовища виникає в разі невідповідності потреб способу і ступеню їх задоволення. При перевищенні оптимального рівня задоволення потреби певним продуктом виникає стан неврівноваженості надлишку, а при низькому рівні – неврівновага браку [36, с. 34].

Отже, використання тієї або іншої моделі регіону обумовлює необхідність знаходження в них найбільш спільних ознак, які можуть і повинні

враховуватися при формуванні інституційного середовища з тим, щоб максимально задовольняти потреби в стандартному наборі правил поведінки, що влаштовують усіх учасників економічних, політичних і соціальних відносин.

Міцність інституційного середовища регіонального розвитку багато в чому залежить від того, наскільки узгодженими є спільні кроки всіх учасників суспільних відносин щодо досягнення встановлених цілей. Основними суб'єктами таких відносин на будь-якому рівні, але в першу чергу на регіональному, виступають держава (в особі своїх органів влади на місцях), бізнес (в особі об'єднань, які представляють його інтереси, наприклад, працедавців) і населення (в особі своїх представників). Останніми роками такі відносини дістали назву партнерських, коли між усіма учасниками складаються рівні взаємини, які нікого не ущемляють. Ці відносини можуть зачіпати як економічну (підприємницьку) діяльність або вирішення соціальних питань, так і сферу збереження навколишнього середовища.

Сучасна практика взаємодії держави і бізнесу переконливо свідчить про те, що технології та інструменти, що забезпечують і підтримують результативність такої співпраці, перебувають у постійному розвитку. Звичайно, йдеться не лише і не стільки про регулювання тарифів, податків, інших відомих інструментів, скільки про захист інтелектуальних активів, спільне здійснення стратегічних, масштабних НДДКР, виконання інших проектів, націлених на підтримку і підвищення національної, регіональної конкурентоспроможності. При цьому в рамках партнерства (в тому числі за контрактними та концесійними договорами) приватному сектору почало передаватися фінансування будівництва ряду державних об'єктів, а також виконання частини економічних, організаційних й управлінських функцій щодо державних об'єктів, які залишаються в державній власності, а органи місцевого самоврядування, наприклад, почали отримувати правове забезпечення своєї діяльності як корпорації, колективні підприємці [174, с. 34].

Особливий інтерес бізнесових структур останніми роками почав проявлятися в участі у фінансуванні масштабних інвестицій, що ініціювалися владою, в релігійні, медичні, спортивні, культурні об'єкти; утриманні об'єктів житлово-комунального господарства (в першу чергу містоутворюючими підприємствами); підтримці діяльності й оновленні матеріальної бази медичних, освітніх, культурних установ; допомозі в організації культурно-досугової діяльності (свят, фестивалів, «Днів міста» та ін.); проведенні освітніх проектів для населення і співробітників адміністрацій різного рівня; підтримці інноваційних проектів, спрямованих на розвиток місцевого співтовариства; підтримці незахищених верств населення [175, с. 106]. Серед правил, які регулюють неформальні угоди влади і бізнесу, виділяються такі: необхідність виконання досягнутих неформальних домовленостей обома учасниками угоди; право на висунення зустрічних вимог, пошук компромісних рішень, що враховують інтереси один одного; вимога зустрічної відкритої або прихованої лояльності з боку влади по відношенню до тих представників бізнесу, які йдуть на взаємодію з владою, надання їм у першу чергу відповідних преференцій;

можливість використання вкладень бізнесу як інструменту врегулювання виникаючих конфліктів між владою і бізнесом; вимога ієрархічної відповідності при взаємодії бізнесу і влади; право запізненого інформування або не інформування своїх рядових працівників про проекти, що реалізуються на прохання влади [175, с. 129].

У партнерських відносинах між владою і бізнесом більшою мірою превалюють моральні інтереси, оскільки кожен з учасників є більшою мірою самодостатнім суб'єктом, для якого важливим стає зміцнення особистого іміджу. Підвищення іміджу фірм досягається також за допомогою особистих контактів, соціальної реклами, виділення майданчиків під презентації, надання пільг на землю і нерухомість, фінансування проектів, гарантованих підрядів тощо.

Основними інституційними формами відносин між владою і бізнесом є, перш за все, тристоронні угоди між обласними державними адміністраціями, Радою промисловців і підприємців і обласною радою профспілок. У цих угодах бере участь саме великий бізнес. Такі угоди, як правило, мають включати участь у зовнішніх проектах, питаннях зростання та прозорості виплати зарплати працівникам підприємств, що, у свою чергу, впливає на повноту сплати податків до бюджету. Зміст угод має координуватися із стратегічними планами економічного і соціального розвитку області, що дозволяє великому бізнесу орієнтувати свої стратегії у сфері регіональної політики на перспективу [175, с. 124].

Зрозуміло, при цьому настає певна відповідальність учасників цих відносин. За своєю природою така відповідальність може мати характер формальної, тобто такої, що відповідає вимогам укладених домовленостей (у рамках того ж законодавства) і неформальної, такої, що відповідає вимогам сформованої традиції (правилам поведінки в даному співтоваристві). Формальна соціальна відповідальність ґрунтується на тому, що метою бізнесу є одержання прибутку в рамках чинного законодавства. Зобов'язання бізнесу перед суспільством полягають у дотриманні законодавства (трудового, природоохоронного, фіскального тощо) в процесі здійснення підприємницької діяльності, спрямованої на виробництво конкурентоспроможних товарів і послуг. Неформальна соціальна відповідальність заснована на громадській та етичній позиції підприємця і добровільному відволіканні ресурсів бізнесу на соціальні програми у вигляді добродійності, меценатства, спонсорства. Крім того, широко практикується добровільно-примусова неформальна соціальна відповідальність, що базується на відволіканні ресурсів бізнесу на інфраструктурні й соціальні програми, що ініціюються владою. Подібні витрати за своєю сутністю є вкладеннями фірм у стабілізацію зовнішнього середовища бізнесу: в поліпшення інфраструктури, відносин із місцевим співтовариством і владою [176, с. 60-61].

Формування партнерських відносин між державою, бізнесом і населенням є тією конструкцією сучасного суспільства, яка покликана сприяти збереженню і зміцненню між ними миру та згоди. Лише таким чином можна з мінімальними

втратами забезпечити розвиток регіонів, який би повною мірою влаштував усіх.

Із набуттям незалежності сучасна Україна зіткнулася з необхідністю розробки адекватної системи нормативно-правових документів, у яких були б закладені основоположні вимоги до поступального розвитку як окремих територіальних утворень, так і всієї країни в цілому. Через відсутність вітчизняної практики економічного регулювання регіонального розвитку до вирішення багатьох питань почали підходити з позиції світового досвіду, особливо країн Європи. Основоположними документами, які почали використовуватися при розробці власних нормативно-правових актів, стали «Європейська хартія місцевого самоврядування» [177] і «Декларація з регіоналізму в Європі» [1].

Європейська хартія місцевого самоврядування була підписана в Страсбурзі країнами-учасницями Ради Європи 15 жовтня 1985 р.; Україною вона була підписана 6 листопада 1996 року і ратифікована Верховною Радою України 15 липня 1997 р. У Європейській хартії місцевого самоврядування викладені основні положення щодо організації місцевого самоврядування, сфери його компетенції, умов реалізації повноважень на місцевому рівні, джерел фінансування, прав місцевих органів самоврядування на об'єднання. Крім того, тут виписані особливі положення, в яких викладені вимоги до дотримання даної Хартії.

Декларація з регіоналізму в Європі була підписана 4 грудня 1996 р. у Базелі на Асамблеї Регіонів Європи. Здебільшого цей документ має політичний характер. У Європейській декларації з регіоналізму викладені основні вимоги, відповідно до яких регіон є територіальним утворенням державного законодавства, який має рівень, наступний за рівнем держави і такий, що має політичне самоврядування. Особливу частину в цьому документі становлять статті, що регламентують відносини між державою і регіонами, регіонами і місцевою владою, та звертають увагу на юридичну його обов'язковість, спрямовану на сприяння деяким регіонам у визначенні цілей і підходів до регіоналізації.

Європейська хартія місцевого самоврядування, і Декларація з регіоналізму в Європі є рамковими документами, що регламентують правовідносини в економічній, політичній і соціальній сферах на регіональному та місцевому рівнях. Тим самим вимоги окремих положень даних документів стають обов'язковими для застосування в разі їх ратифікації третіми сторонами, як це сталося з Європейською хартією місцевого самоврядування в Україні. Отже, формування інституційного середовища економічного регулювання регіонального розвитку в нашій країні відбувалося не з «чистого аркуша», а з урахуванням того, існуючого на той час позитивного зарубіжного досвіду.

Нормативно-правові документи, які регулюють важливі сфери регіонального (територіального) розвитку умовно можна розділити на чотири групи. Перша група – це закони України, що визначають рамкові умови регіональної політики. Друга група охоплює Укази Президента України, в яких

встановлюються умови територіального розвитку за напрямками економічної і соціальної політики, що мають істотні регіональні складові. Третю групу нормативно-правових актів складають Постанови Кабінету Міністрів України, в яких йдеться про особливі умови регулювання розвитку територій. Четверта група документів включає підзаконні акти Міністерства економіки України, що встановлюють диференційовані за регіонами показники, які є цільовими орієнтирами регіонального розвитку.

Одним з основних законів, у якому встановлюються норми права щодо регулювання економічних відносин, пов'язаних з економічним розвитком територій, є Закон України «Про місцеве самоврядування». У цьому законі в розділі 2 «Організаційно-правова основа місцевого самоврядування» у ст. 26 п. 22 передбачено, що однією з компетенцій сільських, селищних і міських рад є «затвердження програм соціально-економічного і культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування» [178]. У подальших пунктах цієї статті (23–29) визначені компетенції відносно формування і витрачання місцевого бюджету й утворення позабюджетних цільових коштів. Іншими компетенціями у сфері економічного регулювання територіального розвитку для сільських, селищних і міських рад цим законом визначено: затвердження за встановленими порядками місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів, іншої містобудівної документації; встановлення відповідно до законодавства правил з питань благоустрою території населеного пункту; ухвалення рішень, пов'язаних із створенням спеціальних вільних та інших зон, змін у статусі цих зон.

Ст. 27 цього закону встановлені повноваження виконавчих органів сільських, селищних і міських рад у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування й обліку, серед яких необхідно зазначити: підготовку програм соціально-економічного і культурного розвитку; забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів; надання районним, обласним радам необхідних показників і внесення пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно районів і областей.

Іншим законом, у якому визначені повноваження місцевих органів влади щодо економічного регулювання територіального розвитку, є Закон України «Про місцеві державні адміністрації». У розділі 1 «Повноваження місцевих державних адміністрацій» ст. 13 визначено перелік питань, які вирішуються місцевими державними адміністраціями, а саме [179]: соціально-економічний розвиток відповідних територій; питання промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку, науки, освіти, культури охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх. Основними повноваженнями у сфері соціально-економічного розвитку ст. 17 визначено: розробку проектів програм соціально-економічного розвитку, складання необхідних для управління соціально-економічним розвитком відповідної

території балансів трудових, матеріально-фінансових та інших ресурсів, місцевих будівельних матеріалів; внесення й узгодження з відповідними органами місцевого самоврядування пропозицій щодо створення спеціальних (вільних) економічних зон; розробку і внесення пропозицій до проектів державних цільових програм, а також довгострокових прогнозів і проектів індикативних планів розвитку відповідних галузей господарського комплексу.

Таким чином, у розглянутих законах встановлено основні повноваження органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної влади щодо здійснення оперативного і перспективного управління територіальним розвитком. Ці повноваження заклали базу подальших кроків для визначення можливого інструментарію економічного регулювання територіального, в тому числі регіонального, розвитку.

Після набуття чинності вказаного закону і напрацювання практичного досвіду управління економічним та соціальним розвитком територій почала з'являтися необхідність у застосуванні й інших методів забезпечення їх розвитку. Як результат, наступним законом, у якому встановлені вимоги до здійснення діяльності, спрямованої на забезпечення поступального розвитку на будь-яких за масштабами територіями, став Закон України «Про державне прогнозування і розробку програм економічного та соціального розвитку України». У цьому законі визначено правові, економічні й організаційні основи формування цілісної системи прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку України, окремих галузей економіки й окремих адміністративно-територіальних одиниць як складової загальної системи державного регулювання економічного і соціального розвитку країни [180]. Основні повноваження щодо підготовки прогнозів і програм у цьому законі виписані для Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань економічної політики, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування. Основний акцент зроблено на розробку середньо- і короткострокових прогнозів із виокремленням у них цілей і пріоритетів соціально-економічного розвитку.

Наступним у ланцюжку нормативно-правових актів, покликаних упорядкувати суспільні відносини у сфері забезпечення територіального розвитку, став Закон України «Про планування і забудову територій», який встановлює правові й організаційні основи планування, забудови та іншого використання територій і спрямований на забезпечення стійкого розвитку населених пунктів з урахуванням суспільних й особистих інтересів [181]. Серед основних завдань планування і забудови територій (ст. 2) можна виділити обґрунтування майбутніх потреб і визначення переважних напрямів використання територій, забезпечення раціонального розселення і встановлення напрямів стійкого розвитку населених пунктів, регулювання забудови населених пунктів та інших територій. Разом з тим планування територій диференційоване за загальнодержавним, регіональним і місцевим рівнями. Для цього передбачається використання схем планування (на державному рівні –

Генеральної схеми) відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також їх окремих частин і генеральних планів населених пунктів. Регулювання планування, забудови та іншого використання територій передбачено за допомогою прийняття нормативно-правових актів, зокрема державних будівельних норм, відомчих нормативних документів, регіональних і місцевих правил забудови, і застосування регіональних і місцевих правил забудови.

Продовженням упорядкування практики забудови територій стало ухвалення Закону України «Про Генеральну схему планування території України». Цим законом були визначені пріоритети і концептуальні вирішення планування та використання території країни, вдосконалення систем розселення і забезпечення стійкого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі [182]. У цьому законі визначено території, розвиток яких потребує державної підтримки: території з критичним рівнем виробничо-містобудівельного освоєння та природно-техногенної небезпеки, низьким рівнем забезпеченості природними ресурсами; території із значним природоохоронним, рекреаційним, оздоровчим, історико-культурним потенціалом, високим рівнем виробничо-містобудівельної освоєності і природно-техногенної небезпеки; території із значним природоохоронним, рекреаційним, оздоровчим, історико-культурним потенціалом, низьким рівнем розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, природно-техногенної небезпеки; території з високим рівнем радіаційного забруднення. При цьому в законі вказано механізм забезпечення реалізації Генеральної схеми планування територій.

Як подальший розвиток практики регулювання розвитку територій був ухвалений Закон України «Про державні цільові програми», в якому визначено основи розробки, затвердження і виконання державних цільових програм [183]. Усі цільові програми було розділено на: загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, з охорони навколишнього середовища з довгостроковим періодом реалізації (реалізацією яких займаються центральні та місцеві органи виконавчої влади); інші програми, метою яких є вирішення окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки й адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки.

Накопичення проблем у територіальному розвитку України активізувало необхідність прийняття спеціального нормативно-правового акта, в якому були б визначені заходи законодавчого характеру щодо стимулювання розвитку окремих територій. Із цією метою був розроблений та ухвалений Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», у якому встановлено правові, економічні й організаційні основи реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання розвитку регіонів і подолання депресивності територій [2]. У цьому законі викладено конкретні параметри, орієнтація на які дозволяє визнавати території депресивними: це стосується регіонів, промислових

районів, сільських районів, міст обласного значення. При цьому депресивними визнаються відповідні території, де показники розвитку відповідають одночасно всім критеріям. Крім того, в законі зроблено акцент на необхідність укладання Договору з регіонального розвитку між Кабінетом Міністрів України і Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними радами, в якому мають знайти своє втілення спільні заходи щодо реалізації в регіоні державної стратегії регіонального розвитку, а також розробка програми подолання стану депресивності території.

Таким чином, закони склали своєрідний «каркас» нормативно-правової бази, що визначає правовідносини у сфері регулювання регіонального розвитку, що не виключало подальших кроків з вдосконалення і доповнення цієї бази іншими нормативними документами.

Наступними за рівнем ієрархії нормативно-правових документів є Укази Президента України щодо забезпечення умов економічного розвитку окремих територій. Перший у цьому переліку - Указ Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» [17], в якому визначено головну мету державної регіональної політики - створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України і її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення дотримання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від того, де він мешкає. Серед вирішення основних завдань передбачено поетапне зниження рівня територіальної диференціації економічного розвитку регіонів і соціального забезпечення громадян, зміцнення економічної інтеграції регіонів із використанням переваг територіального розподілу та кооперації праці тощо. При цьому одним із пріоритетних напрямів вирішення названих завдань визнано регулювання у сфері соціально-економічного розвитку регіонів: державне стратегічне регіональне планування, державна підтримка розвитку регіонів, стимулювання розвитку міжрегіональних економічних зв'язків, стимулювання розвитку регіонів та ін.

Таким чином, прийнята концепція державної регіональної політики була черговою спробою систематизувати розрізнені кроки щодо забезпечення цивілізованих умов розвитку регіонів.

Із часом з'являється необхідність певної формалізації дій, спрямованих на забезпечення поступального розвитку регіонів. Одним із дієвих кроків, спрямованих на надання процесу розвитку регіонів цивілізованого характеру, стала розробка порядку підготовки, підписання і виконання угоди з регіональному розвитку [184], в якій були визначені основні процедури його ініціації, підготовки і підписання, а також проведення моніторингу його виконання. У цьому документі відображено його мету - узгодження діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування у сфері державного стимулювання розвитку регіонів. Для проведення моніторингу стану виконання угод центральними і місцевими органами виконавчої влади, відповідальними за виконання спільних заходів, запропоновано аналізувати відповідну інформацію для подальшого її

узагальнення і висвітлення в засобах масової інформації.

Наступним кроком в упорядкуванні заходів щодо регулювання регіонального розвитку стала розробка і прийняття методики між- і внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів. У цьому документі [185] визначено механізм здійснення оцінки і порівняльного аналізу економічного стану та якості життя населення регіонів, районів, міст з метою прийняття відповідних управлінських рішень на державному, регіональному і місцевому рівнях, спрямованих на вирішення проблем між- і внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів, районів, міст і запобігання поглибленню диференціації. В основу можливої оцінки між- і внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку покладено методи, що визначають, по-перше, відмінності між найбільш сприятливими і найбільш проблемними регіонами, районами, містами; по-друге, діапазон відхилень значень відповідних показників. Ступінь між- і внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів, районів і міст поставлено в залежність від значення коефіцієнта варіації – чим вище значення цього коефіцієнта, тим більшим є ступінь диференціації. Такий підхід дозволяє виконувати оцінку між- і внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів, районів і міст шляхом порівняння значень по одному показнику за декілька років або за декількома показниками за один рік.

У міру накопичення практичного досвіду регулювання регіонального розвитку з'явилася потреба в уточненні параметрів, які мають відповідати територіям, що претендують на одержання статусу депресивних. З цією метою було вдосконалено порядок проведення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів і міст. У відповідному документі [186] визначено механізм проведення моніторингу, здійснюваного за допомогою використання граничних рівнів відхилень соціально-економічних показників від середніх показників розвитку територій відповідної групи, що встановлюються як коефіцієнти. Як такі групи вказано: регіон, промисловий регіон, сільський регіон, місто республіканського значення в Автономній Республіці Крим і обласного. Період дослідження встановлений диференційовано від одного року до п'яти – залежно від площі відповідної території: чим більше територія, тим більший період часу.

Таким чином, уповноважена центральним органом державного управління структура безпосередньо почала здійснювати спроби щодо рішення проблем регіонального розвитку, у першу чергу, щодо подолання міжрегіональних економічних нерівностей, заклавши в основу цієї політики територіальний підхід, спрямований на вирівнювання відповідних умов розвитку.

Одним з інструментів регулювання регіонального розвитку на віддалену перспективу стали регіональні стратегії розвитку. З метою визначення єдиного порядку і методичних основ розробки таких стратегій підготовлено відповідні методичні рекомендації [187], в яких знайшли відображення ключові принципи

розробки, період дії (середньостроковий на 4-6 років і довгостроковий на 10-15 років). З урахуванням загальнодержавних пріоритетів, оцінок конкурентних переваг, обмежень, загроз і проблем розвитку кожного регіону визначаються пріоритетні завдання його розвитку, скоординовані дії центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямовані на реалізацію певних завдань, і критерії їх вирішення. При цьому стратегії регіонального розвитку є основою для розробки середньострокових та щорічних програм економічного та соціального розвитку регіонів, угод між Кабінетом Міністрів України і Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими радами з регіонального розвитку, а також встановлення депресивних територій. Механізм і процедури реалізації регіональних стратегій розвитку визначено виходячи з того, що їх склад і зміст обґрунтовуються завданнями створення економічних, організаційних, нормативно-правових й інших передумов для реалізації основних принципів стійкого збалансованого розвитку регіону. При цьому головним інструментарієм такої реалізації визначено послідовну розробку програм і угод регіонального розвитку.

Наступним кроком у розширенні набору інструментів регулювання регіонального розвитку стало впорядкування розробки регіональних цільових програм, моніторингу та звітності щодо їх реалізації. З цією метою було розроблено відповідні методичні рекомендації [188], в яких встановлений єдиний порядок їх розробки. Підставою для розробки цільових програм визначено: наявність проблеми на рівні регіону, вирішення якої потребує залучення бюджетних коштів, координації спільних дій місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також наявність у місцевому бюджеті реальної можливості ресурсного забезпечення виконання заходів програми і відповідність мети програми пріоритетним напрямкам розвитку регіону. У процесі моніторингу програми щорічно здійснюється обґрунтована оцінка результатів її виконання і в разі потреби розробляються пропозиції щодо доцільності продовження тих або інших заходів, включення додаткових заходів і завдань, уточнення показників, обсягів і джерел фінансування, переліку виконавців, термінів виконання програми й окремих заходів і завдань. Встановлено, що дострокове припинення виконання програми може мати місце в разі втрати актуальності основної її мети за спільним поданням відповідального виконавця програми, структурних підрозділів з питань економіки і питань фінансів місцевого органу виконавчої влади.

Таким чином, підзаконні акти, якими встановлювався певний порядок регулювання регіонального розвитку, так би мовити, завершують можливий масив нормативних документів, необхідність яких була викликана самим життям.

Виходячи з вищевикладеного можна стверджувати, що на сьогодні у країні існує два рівні економічного регулювання регіонального розвитку - регіональний і міжрегіональний. На регіональному рівні економічне

регулювання територіального розвитку здійснюється по вертикалі владної ієрархії, в тому числі між центром і регіонами, регіонами і територіальними співтовариствами, та спрямоване на дію чинників і зв'язків, що впливають на економічний і соціальний стан регіонів.

На міжрегіональному рівні основними предметами економічного регулювання регіонального розвитку виступає просторова організація продуктивних сил, що передбачає більш горизонтальний зріз взаємодій. Основний наголос має робитися, наприклад, на поліпшення транспортної доступності, забезпечення всіх поселень продовольством і енергією, подолання депресивного стану малих міст тощо. Предметом діяльності має виступати координація економічного і соціального розвитку окремих суб'єктів цих відносин.

Отже, інституційне середовище економічного регулювання регіонального розвитку може бути представлено як ієрархічна система, що складається з окремих рівнів, на яких розташовуються відповідні нормативно-правові документи, що своїм змістом визначають основні вимоги до учасників суспільних відносин у частині забезпечення поступального розвитку регіонів. На верхньому рівні - нормативно-правові акти законодавчого органу держави – Верховної Ради України (закони України), на нижньому рівні – нормативні документи виконавчої гілки влади – Президента України (укази) і Кабінету Міністрів України (постанови), ще нижче – центрального органу виконавчої влади з економічної політики – Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (Методичні рекомендації) тощо. При цьому кожен із названих рівнів виконує лише йому властиві функції (повноваження) і несе відповідальність за виконання рішень, що приймаються.

2.3. Сучасний інструментарій економічного регулювання регіонального розвитку

Виходячи з того, що під регулюванням економіки розуміється «вплив на економіку з боку органів управління з метою підтримки процесів на певному рівні, які відбуваються в ній, або запобігання тиску несприятливих тенденцій» [189, с. 604], а під економічним регулюванням розвитку регіонів - пошук компромісів між учасниками суспільних відносин, система координації колективних дій, децентралізація владних повноважень [86], актуальним стає питання про інструментарій, за допомогою якого може здійснюватися це регулювання. У зв'язку з цим можна виділити три рівні такого регулювання:

системний, на якому забезпечується організованість регіонального розвитку виходячи із спільних тенденцій розвитку економічних систем різних країн світу (рухи чинників виробництва, товарів і фінансових коштів);

макроекономічний, на якому забезпечується визначення і досягнення мети державної регіональної політики;

регіональний, на якому забезпечується певна координація взаємодії учасників економічних відносин, а саме переключення економічної політики з

одного пріоритету на іншій [60].

Кінцевим результатом економічного регулювання розвитку регіонів виступає підвищення ефективності відповідних процесів. При цьому основне завдання економічного регулювання – «знижувати вірогідність несприятливого перебігу подій, обминаючи суспільні катастрофи. Саме тому потрібне концептуальне стратегічне мислення, що дає усвідомлення глибинної багатоваріантності й альтернативності суспільного розвитку і доводить можливість людини знаходити та реалізовувати оптимальні для себе сценарії» [190, с. 32]. Власне на необхідність підвищення ефективності регулювання звертається увага всією світовою спільнотою. XII нарада експертів, присвячена Програмі ООН у сфері державного управління і фінансування, запропонувала використовувати при розробці державних програм «Стратегію синергетичного виборчого модульного вдосконалення державного потенціалу». Йдеться, по суті, про стратегію комплексного (системного) довгострокового планування суспільного розвитку (до 50 років) з розподілом на 5-10-літні цикли. Експерти пропонують робити акцент саме на довгостроковому плануванні, мислити категоріями «великих стратегій і великих починів». Перехід від переважно оперативного державного регулювання (1-2 роки) до довгострокового (50 років) – новий момент для західного менеджменту [190, с. 31].

Слід підкреслити, що ефективна регуляторна політика, а економічні методи регулювання регіонального розвитку є складовими цієї політики є запорукою успішного перебігу економічних процесів, спрямованих на забезпечення стабільного економічного розвитку як окремого регіону, так і держави в цілому [191, с. 158]. Тому «під економічними методами регулювання розуміємо ті, що впливають на поведінку суб'єкта господарювання при прийнятті ним рішень у сфері виробничої діяльності та сфері надання послуг (регулювання підприємницької діяльності, регіональна цінова політика, дотримання антимонопольного законодавства тощо)» [191, с. 159-160]. Крім того, як доповнення економічних методів регулювання регіонального розвитку можуть використовуватися організаційні й адміністративні (правові) методи.

Сутність організаційних методів регулювання полягає у виділенні пріоритетів при виборі цілей розвитку, раціоналізації структури організації, взаємодії та взаємопроникненні учасників суспільних відносин. Будучи організаційними за основними характеристиками впливу, ці методи мають одночасно риси економічних і проявляються у програмно-цільовому плануванні, технічному регулюванні, стандартизації та сертифікації [192, с. 30]. Як організаційні методи регулювання регіонального розвитку можуть використовуватися заходи, щодо створення різних міжтериторіальних структур, таких, наприклад, як міжміські асоціації або міські агломерації. Останніми роками міжрегіональні асоціації створюються повсюдно. Вони здійснюють координацію діяльності в регіонах, розробляють єдину політику, регіональні плани тощо. Тим самим створюються досить великі територіальні системи, які об'єднані спільністю інтересів і поновлюють на новій основі єдиний економічний простір [193, с. 49].

У свою чергу, сутність адміністративних методів регулювання регіонального розвитку полягає в упорядкуванні правовідносин між учасниками як по вертикалі (між відповідними рівнями владних структур), так і по горизонталі (між рівнозначними суб'єктами) за допомогою формування відповідної системи правових норм. При цьому адміністративне регулювання може кваліфікуватися як таке, «що визначає порядок, перелік та кількість управлінських процедур під час реалізації того чи іншого заходу, який здійснюється суб'єктами регіонального соціально-економічного регулювання» [191, с. 160]. Найчастіше адміністративні методи регулювання регіонального розвитку застосовуються документи, в яких знаходять своє відображення заходи, спрямовані на забезпечення протидії негативним процесам або явищам. До таких документів можуть бути віднесені угоди або договірні зобов'язання між різними суб'єктами територіальних або міжтериторіальних відносин як у межах окремої країни, так і між суб'єктами суміжних територій сусідніх країн. Крім того, як адміністративні заходи використовуються заборони на розміщення нових і розширення діючих підприємств в перенасичених містах і агломераціях або, навпаки, заохочення передислокації підприємств у менш розвинуті регіони (полегшена реєстрація, надання промислових майданчиків, інформаційна підтримка). Проте і в цій сфері ефективнішим є поєднання прямого адміністрування з економічними регуляторами [193, с. 19].

Таким чином, основний інструментарій регулювання регіонального розвитку може бути зведений до трьох видів:

економічні методи, призначення яких полягає в розробці найбільш прийнятних заходів щодо впорядкування перебігу відтворювальних процесів на певній території;

організаційні методи, покликані забезпечувати перебування найбільш прийнятних організаційних структур на територіальному і міжтериторіальному рівнях для вирішення найбільш важливих для даної території проблем;

адміністративні методи, призначення яких полягає в пошуку і здійсненні найбільш прийнятних правових формул вирішення виявлених протиріч у взаєминах різних суб'єктів не лише влади, але і господарювання.

При цьому основними виступають економічні методи регулювання регіонального розвитку.

Використовуваний на практиці інструментарій регулювання регіонального розвитку умовно може бути класифікований, з одного боку, на макро- і мікроінструменти, а з іншого – на прямі та непрямі методи. У першому випадку основною ознакою класифікації є ступінь універсальності та широта впливу інструментарію на відповідні економічні процеси або явища, а в другому – характер впливу на відтворювальні процеси.

Макроінструментами регіональної економічної політики є диференційовані за регіонами параметри й умови загальнодержавної податкової, кредитної, інвестиційної та соціальної політики. Так, для стимулювання економічного зростання і підприємницької активності з метою підтримки регіонів встановлюються знижені ставки податків на

підприємництво, пільгові кредитні ставки, нормативи прискореної амортизації, пільгові транспортні тарифи [4, с. 18; 194].

Мікроінструменти регіональної політики застосовуються для безпосереднього впливу на поведінку господарюючих суб'єктів. З метою досягнення повнішої і ефективнішої зайнятості в певному регіоні на державні кошти організовується перепідготовка кадрів, конкретним підприємцям на конкурсній основі виділяються субсидії та цільові кредити для створення нових робочих місць. Основні мікроінструменти впливу на капітал – це інвестиційні гранти на конкретні об'єкти, що сприяють економічний розвиток регіону [194, с. 103; 8].

У свою чергу, прямі методи пов'язані з виділенням коштів на підтримку життєвого рівня населення (соціальні трансферти), поповнення доходів регіональних бюджетів (бюджетні трансферти), підтримку галузей економіки і соціальної сфери. Кожен із цих напрямів може бути представлений двома складовими – витратами на поточне споживання та функціонування і витратами на інвестиції [195, с. 58]. Також до прямих методів регулювання регіонального розвитку належать розробка стратегій, програмування і стратегічне планування територіального розвитку, програмування та проектування розвитку окремих видів економічної діяльності на даній території, індикативне планування як окремо взятих суб'єктів, так і всього територіального утворення тощо.

Непрямі важелі державного впливу пов'язані зі зміною порядку формування і розподілу державних доходів, управлінням пільгових умов оподаткування та формування регіональних фінансових ресурсів, ексклюзивного, за необхідності, порядку залучення позикових коштів тощо [195, с. 57-58]. До непрямих інструментів регулювання регіонального розвитку можуть бути віднесені заходи щодо встановлення умов спеціального режиму інвестиційної діяльності (господарювання): спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку [196].

Вирішальною умовою успішного використання регуляторів регіонального розвитку в даний час стають такі відносини, за яких усі учасники виступають рівноправними партнерами у здійсненні або реалізації взятих на себе зобов'язань. Тим самим партнерські відносини стають важливою складовою регулювання регіонального розвитку [86, с. 55].

Природним в умовах договірних відносин стає питання про визначення можливої ефективності регулювання регіонального розвитку. Річ у тому, що система економічних регуляторів покликана стимулювати процес виникнення багатокладного господарства як передумови широкого розгортання підприємницької діяльності. Спільна правова основа механізму економічної взаємодії на ринкові процеси створюється на державному рівні з наданням можливості територіально-адміністративним утворенням з урахуванням місцевих особливостей приводити у відповідність реалії і положення концепції механізму господарювання в умовах ринку [101, с. 14]. Тому в умовах ринкової економіки і посилення економічної самостійності регіонів набуває особливого значення вивчення регіональної ефективності їх господарської діяльності.

Зростає зацікавленість регіонів у найбільш раціональному використанні трудових, матеріально-технічних, фінансових і природних ресурсів, підвищенні їх віддачі. Економічна ефективність суспільного виробництва є комплексною економічною категорією, вона відображає одержання максимальних у цих умовах кінцевих результатів економічної діяльності на одиницю витрат або ресурсів економічного потенціалу. Статистичне вивчення ефективності суспільного виробництва пов'язане з використанням системи показників, що обчислюються як співвідношення результатів і витрат, пов'язаних із їх досягненням. При побудові системи показників для характеристики регіональної ефективності слід розрізняти два основних аспекти її кількісного вираження: витратний і ресурсний [197, с. 11].

Таким чином, інструменти регулювання регіонального розвитку покликані забезпечувати не лише узгодження інтересів і конструктивні взаємодії між різними учасниками суспільних відносин (органами державної та місцевої влади, населенням і структурами бізнесу), але і згладжувати міжрегіональні відмінності, що мають місце в економічному розвитку.

Основними складовими економічного регулювання регіонального розвитку виступають (у міру їх просторово-часового зрізу реалізації) стратегії територіального розвитку, прогнозування і стратегічне планування розвитку територій, програмування та перспективне (індикативне) планування територіального розвитку, а також механізм реалізації відповідних заходів.

Під стратегією прийнято розуміти «мистецтво здійснення будь-якої діяльності, засноване на точних і довгострокових прогнозах» [120, с. 767]. У той же час стратегія передбачає спільний задум того, як можна досягти головної мети вирішення певних проблем, що постають перед тією або іншою структурою (суспільством, організацією, окремим суб'єктом тощо). Розробка і реалізація стратегії регіону – це процес не одноразовий, це не кампанія, яка може бути проведена від початку до кінця в якісь заздалегідь встановлені терміни. Стратегічне управління за своєю сутністю і призначенням є процесом безперервним, який передбачає не лише етапність його виконання, але і взаємодію між етапами по лінії прямого і зворотного зв'язку. А це викликає необхідність своєчасних коригувань рішень, що приймаються, для адаптації до зміни як зовнішнього середовища, так і внутрішніх умов розвитку [193, с. 52].

За своєю структурою будь-яка стратегія є досить складною конструкцією. Елементами стратегії є: система цілей, пріоритети розподілу ресурсів, правила здійснення управлінських дій [198]. У цьому разі структура стратегії представлена стосовно основ менеджменту науки, яка покликана забезпечувати управління трудовими колективами.

Стосовно регіонального розвитку структура відповідної стратегії може бути представлена через такі її складові: задум, концепція, місія, цілі, способи реалізації. Якщо задум стратегії розвитку має містити основні (ключові) напрями розвитку: характер і перебіг перетворення, джерела фінансування стратегічних ініціатив, виділення точок зростання [199, с. 53], то концепція (від лат. – розуміння) передбачає певний спосіб розуміння і трактування явища,

процесу, включає відображення основної точки зору на предмет. Власне концепція є деякою сукупністю поглядів, способів розуміння, тлумачення окремого предмета дослідження відносно вирішальних його характеристик [133, с. 51].

Місія стратегії регіонального розвитку може бути представлена у вузькому і широкому її розумінні [199, с. 53]. У широкому вона включає філософію регіонального розвитку, його організаційну складову (влада, бізнес, населення). Названі складові обумовлюють призначення регіонального розвитку, цінності, традиції, звичаї, а також відносини з відповідними структурами. Місія у вузькому розумінні характеризує призначення можливого розвитку окремих секторів економіки регіону, встановлює можливі потреби жителів регіону або суб'єктів підприємницької діяльності, можливе технологічне і функціональне призначення окремих підприємств у загальній структурі господарського комплексу.

Цілі в широкому розумінні означають деякий кінцевий стан, до якого прагне система, у вузькому – це ідеальне становище, майбутній результат, бажаний людиною або колективом. Цілі можуть поділятися на монетарні та немонетарні. На рівні регіону до немонетарних цілей належать показники поліпшення якості життя й екологічного благополуччя, розвитку галузей рекреації, туризму, відпочинку тощо, до монетарних - підвищення рівня економічного розвитку, вимірюваного питомою вагою валового регіонального продукту на душу населення, рівня споживання благ на душу населення, рівня продуктивності праці тощо [199, с. 53].

Крім того, за змістовим призначенням цілі поділяються на економічні, соціальні, політичні. За горизонтом (періодом дії) – на коротко-, середньо- і довгострокові цілі, а також ті, що досягаються на певний момент (точкові) і діють протягом конкретного періоду (траєкторні). За масштабністю - на екстремальні (ті що максимального або мінімального значення) і рівневі (що змінюються на деяку величину). За значимістю для системи і ступенем деталізації (або, навпаки, узагальнення) - на стратегічні, тактичні й оперативні. Індикативний характер регіональних стратегій обумовлює формування й регулювання цілей підприємств та організацій як корпоративного, так і приватного секторів [199].

Способами реалізації стратегії регіонального розвитку виступають безпосередньо прогнозування і стратегічне планування розвитку територій, програмування та перспективне (індикативне) планування територіального розвитку.

Стратегія розвитку регіону є складною динамічною системою, ефективність якої залежить як від внутрішніх механізмів формування і реалізації стратегії, так і від способів взаємодії із середовищем на різних стадіях життєвого циклу [200, с. 28]. При цьому вона є своєрідною програмою реалізації комплексу стратегічних пріоритетів, кожен з яких розвивається за своїми законами. Тому стратегія розвитку в цілому, як і її окремі компоненти, можуть бути описані категоріями теорії життєвого циклу, їх можна представити

як товари, які просуваються на ринок, що потребують відповідного маркетингового забезпечення. Даний підхід передбачає ефективне використання інструментарію маркетингу як при розробці, впровадженні та реалізації стратегії розвитку регіону, так і при управлінні даним процесом [200, с. 29]

Розробка стратегії довгострокового розвитку будь-якої території (у тому числі регіону) потребує особливої уваги до таких важливих чинників економічного розвитку, як виробничий потенціал, ресурсні й інфраструктурні обмеження, просторовий розвиток економіки тощо. Це дозволяє сформувати необхідну ресурсну базу для вирішення відповідних питань, що забезпечують економічне зростання, проблем подолання інфраструктурних обмежень стійкого розвитку, врахувати регіональну компоненту прогнозу, забезпечити необхідний рівень узгодженості результатів [201, с. 31].

Стратегія економічного розвитку дає можливість визначити загальні та секторальні орієнтири внутрішнього розвитку регіону, врахувати і «примирити» інтереси та стратегічні плани окремих суб'єктів господарювання, точно зважити й використовувати ресурсний, інфраструктурний і гео економічний потенціал, отримавши таким чином синергетичний ефект для розвитку регіону на тривалий період часу [111, с. 115].

Стратегія розвитку - це плановий документ. Він формується у процесі стратегічного розвитку, суть якого полягає в науковій постановці цілей, виборі головних пріоритетів (напрямів) розвитку регіону, визначенні шляхів, якими належить рухатися, відборі потрібних технологій та інститутів, встановленні необхідної секторної структури економіки, а також способів вирішення соціальних питань. Метою стратегічного розвитку є забезпечення достатнього потенціалу для успішного розвитку регіонального соціуму [203, с. 76].

Проте, як свідчить практика сьогодення, територіальний розріз регіональних стратегій – велика рідкість, а там, де він все ж таки присутній, його якість, м'яко кажучи, залишає бажати кращого. Річ у тому, що за своїми цілями, оцінками ситуації, підходами до перспективного розвитку нинішні регіональні стратегії суть цілком і повністю документи регіональної виконавчої влади, інтереси й устремління, що відображають її. Відповідно у відносинах із «громадами» органи цієї влади однозначно виступають у ролі вищої розпорядчої інстанції, визначаючи орієнтири і джерела розвитку районів, міст тощо. Як правило, не йдеться про рівноправну, систематичну і гармонійну взаємодію регіонального та місцевого рівнів у постановці перспективних завдань і виборі способів їх вирішення [203, с. 32].

У зв'язку з цим дуже гостро постає питання про можливий горизонт стратегій регіонального розвитку, що розробляються. Багато хто вважає, що періодом для розробки стратегій регіонального розвитку має бути часовий відрізок від 10 до 15 років, інші – що такий період має складати 20-25 років, треті – до 50 років. Вибір того або іншого періоду часу багато в чому має визначатися тим, наскільки він забезпечує бажаний рівень ефективності реалізації відповідної стратегії. Для цих цілей може використовуватися, наприклад, розрахунок економічної ефективності реалізації стратегії

регіонального розвитку, заснований на співвідношенні реалізованої за цей період часу сукупності змін на суму витрат і втрат, пов'язаних із формуванням і реалізацією стратегії. Виходячи з цього визначення, ефективність стратегії можна прорахувати в процесі її розробки, реалізації або на дату завершення за будь-якою складовою стратегії або в комплексі [200].

Таким чином, стратегія як інструмент економічного регулювання регіонального розвитку є не лише концептуальним задумом досягнення будь-якої мети, але і певним набором регулюючих заходів, спрямованих у першу чергу на узгодженість спільних дій у визначенні можливих позитивних перспектив просторово-часових змін у найважливіших параметрах (характеристиках) регіону.

Одним із способів не лише реалізації стратегій регіонального розвитку, але і економічного його регулювання виступає прогнозування. Під прогнозуванням регіонального розвитку розуміється розробка і складання прогнозів, тобто науково обґрунтованої гіпотези про вірогідний стан регіональної економічної системи і відповідні показники, що характеризують це стан [204, с. 91]. Як правило, прогнози кваліфікуються на: коротко- (поточні), середньо- і довгострокові. Короткострокові прогнози складаються на 1-2 роки (а останнім часом до 3-х років), середньострокові – на 3-5 і довгострокові – на 5-15 і більше років. При цьому основною метою будь-якого прогнозу «є прогнозування структурних зрушень у господарстві регіонів і пов'язаних із цим якісних змін соціально-економічної ситуації на регіональному і макроекономічному рівнях» [205, с. 73].

Прогноз розвитку регіону – це науково обґрунтована думка про можливий стан регіону в майбутньому, альтернативні шляхи, терміни і методи досягнення цілей регіонального розвитку [88, с. 53]. Важливою умовою розробки прогнозів регіонального розвитку є дотримання так званого цілісного підходу до врахування об'єктивної єдності та взаємозв'язку всіх елементів і аспектів відтворювального процесу. Але, як встановлено в даний час практикою, регіональне прогнозування в перехідній економіці пов'язане з цілою низкою методологічних проблем.

Практичний досвід свідчить, що використання в цих умовах методів прогнозування, заснованих на екстраполяції ретроспективи, є коректними лише на короткострокових горизонтах. Природно-ресурсна орієнтація регіональної економіки ще більше посилює ситуацію, оскільки залучення до господарського обігу великих об'єктів природокористування – потужний дестабілізатор процесу формування внутрішньорегіональних пропорцій, що ускладнює застосування багатьох відомих методів, таких, наприклад, як схема міжгалузевого балансу [206, с. 63]. Цей метод історично виник як результат розвитку економічної теорії, з одного боку, і потреб практики управління економікою – з іншого [207, с. 17].

Прогнозування територіальних пропорцій і оцінка ролі кожного великого регіону в економіці країни традиційно здійснювалися переважно на основі врахування, по-перше, наявних чинників виробництва – природних і трудових

ресурсів, виробничих потужностей, по-друге, специфіки технологій, визначеної регіональною капітало-, трудо- і матеріаломісткістю виробництва в кожній із галузей. Головним критерієм в обґрунтуванні регіональних структур виробництва і темпів економічного зростання був народногосподарський прогноз, відповідно до якого найкращим варіантом розвитку визнавався такий, що забезпечував у перспективі максимальні (в цілому по країні) темпи зростання кінцевого продукту. Територіальна і галузева структури кінцевого продукту частково оптимізувалися за головним критерієм (валові виробничі інвестиції), але в основному (в частині невиробничого споживання) задавалися за допоміжним критерієм, що потребує «справедливого» розподілу кінцевого продукту з урахуванням чисельності населення, чисельності зайнятих і умов життя та діяльності [208, с. 123].

При розробці прогнозів економічного і соціального розвитку провідна роль відводиться органам влади на регіональному і місцевому рівнях. Так, найважливішою функцією органів виконавчої влади є розробка науково - обґрунтованого довгострокового прогнозу. Успішне виконання цієї функції багато в чому залежить від технології прогнозування соціально-економічної діяльності регіону. Результати аналізу практичного досвіду свідчать, що традиційні технології прогнозування регіонального розвитку мають такі недоліки: прогнозування здійснюється за розрізненими групами показників (населення і трудові ресурси, промисловість, сільське господарство, інвестиції, доходи і витрати бюджету, фінансові ресурси і витрати, валовий регіональний продукт тощо); застосовуються в основному статистичні (трендові) методи прогнозування; використовується статистична інформація неповна і непослідовна. У підсумку результати прогнозування, особливо на довгостроковий період, виявляються суперечливими. Це породжує необхідність їх узгодження, що виконується найчастіше лише по відношенню до верхнього рівня показників шляхом більш-менш механічної підгонки [209, с. 64].

При цьому можливий і інший підхід, заснований на складанні загального списку прогнозованих параметрів, виписуванні відносин і причинно-наслідкових зв'язків між ними. Задавши сценарні траєкторії екзогенних параметрів отриманої моделі, можна розрахувати еволюцію ендегенних параметрів шляхом відтворення встановлених причинно-наслідкових зв'язків. Головна перевага такого підходу до прогнозування полягає в тому, що основна увага приділяється не аналізу трендів ключових показників, що характеризують стан регіону, а оцінці параметрів стратегій поведінки його суб'єктів, що привели до цього стану [209, с. 64].

Із переходом до ринкових відносин інші методи не знаходять свого застосування через те, що превалюють різні інтереси учасників суспільних відносин - у першу чергу бажання максимізувати обсяги прибутку як основного показника господарської діяльності. У таких умовах досить проблематично знайти компромісне рішення, яке б улаштувало абсолютну більшість господарюючих суб'єктів. Так, наприклад, основу балансового методу становлять жорсткі технологічні зв'язки (особливо між окремими галузями

реального сектору економіки) між окремими видами економічної діяльності (але лише не у сфері надання послуг), які в сучасних умовах практично неможливо забезпечувати.

Останніми роками найбільш затребуваними методами прогнозування стають моделі. Як справедливо відзначає О. Швецов, «головна перевага прогнозування за допомогою моделей, що виявляють причинно-наслідкові зв'язки всіх основних показників соціально-економічної діяльності регіону, полягає в апріорній збалансованості отримуваних прогнозів – на відміну від статистичного трендового прогнозування за окремими показниками або їх групами. Розроблена технологія дозволяє, варіюючи параметрами сценарної карти, автоматично отримувати багатоваріантні збалансовані прогнози на задану перспективу, відповідаючи на питання «що буде, якщо...». Результати прогнозування за розділами, відповідними наведеним вище напрямам, можуть існувати у вигляді текстів, графіків, діаграм, а також у формі звітних документів встановленого зразка, які можна зберігати в електронному вигляді або передавати споживачам електронною поштою» [203, с. 36].

Система прогнозних розрахунків регіонального розвитку включає набір системно організованих прогнозно-аналітичних завдань, процедур і методик використання інформаційного поля, що акумулюється в ній, для виявлення тенденцій розвитку регіонів, порівняльного їх становища, оцінки помірно припустимих регіональних соціально-економічних відмінностей і об'єктивної диференціації цільових орієнтирів розвитку регіонів, що впливають із загальних настанов соціально-економічного розвитку країни в цілому на довгостроковий період [210, с. 45]. У такому вигляді прогнозні розрахунки стають більш сприйнятими як фахівцями, так і представниками владних структур, оскільки дозволяють певною мірою візуалізувати основні процеси, що вирішальним чином впливають на характер регіонального розвитку у віддаленій перспективі.

Таким чином, прогнозування як інструмент економічного регулювання регіонального розвитку є деякою функцією, покликаною забезпечувати обґрунтований вибір основної гіпотези (через перегляд можливих варіантів) можливого стану регіону, що описується за допомогою певного набору показників.

Наступним інструментом економічного регулювання регіонального розвитку виступає стратегічне планування. Під стратегічним плануванням розуміється процес прийняття управлінського рішення, яке орієнтоване на тривалу перспективу і визначає основні напрями економічного та соціального розвитку регіону [211, с. 93]. За своєю сутністю стратегічне планування може бути представлене як вибір головних пріоритетів розвитку регіону, визначення шляхів, якими має піти регіональне співтовариство з тим, щоб зберегти або примножити наявний економічний потенціал. Це особливо стає актуальним в умовах невизначеності зовнішнього економічного середовища. У зв'язку з цим «суть стратегічного планування полягає в тому, що вже не «прорахунки і недоліки» ринку, а ключові, довготривалі інтереси розвитку ринкової системи

господарювання спонукають до відновлення достатніх важелів державного впливу на довготривалі пріоритети й цілі соціально-економічного розвитку, а також на ресурси (джерела) та інструменти їх досягнення. Стратегічне планування формується як відповідь на «інстинкт самозбереження» ринкової системи через постановку йому таких завдань: підтримка економічної безпеки; цілісність усього «поля» господарювання і соціального розвитку; забезпечення достатнього рівня національної конкурентоспроможності та ін.» [212, с. 62].

Основна мета стратегічного планування регіонального розвитку закладена в його суті, а саме у збереженні та примноженні економічного потенціалу регіону: виробничого, природного, трудового, організаційного, наукового, інформаційного та ін. Стратегічне планування регіонального розвитку базується на певній методології, яка відрізняється достатньою реалістичністю і навіть прагматичністю [213]. Проявляється це в тому, що, приймаючи ряд цінних настанов, які відповідають довгостроковим інтересам, необхідно жорстко їх дотримуватися; при зміні їх на якомусь етапі з'являється необхідність у їх зміні. Тим самим забезпечується наступність у виборі головних орієнтирів в економічному розвитку. Дані цінності через довгострокові інтереси у стратегічному плануванні трансформуються у відповідні цілі: «виходячи з цінностей, ми формуємо довго-, середньо- і короткострокові цілі, ставимо завдання й аналізуємо їх виконання. Тоді як довго- і середньострокові цілі належать до найбільш значимих характеристик існуючої ситуації, короткострокові цілі – елемент механізму реагування поточної ситуації» [213, с. 37].

При стратегічному плануванні регіонального розвитку важливе місце відводиться так званим детермінантам. Пов'язано це з тим, що взаємодія декількох рівнів відносин, представниками яких виступають держава, регіональні органи влади, населення і бізнес, викликає необхідність встановлення деяких вузлових моментів, здатних об'єднувати розрізнені групові інтереси в єдину систему інтересів. Результати аналізу практики відносин дозволяють виділити такі детермінанти регіонального стратегічного планування: держава, регіональні органи управління, регіональний соціум, наукове співтовариство і бізнес [214]. Це дає змогу найповнішою мірою враховувати відповідні інтереси при формуванні стратегічних планів розвитку тієї або іншої території. Кожен з учасників стратегічного планування продукує ті ідеї, які співзвучні ідеям усієї групи.

Стратегічне планування передбачає наявність декількох етапів, реалізація яких забезпечує йому системний характер. Так, наприклад Д. Лапигін вважає, що «розробці плану стратегічного розвитку регіону має передувати процес збору інформації, що складається з п'яти етапів: актуалізації потреби в розробці стратегії; визначення і деталізація регіональних цілей та системи показників розвитку регіону; визначення поточного стану регіону; визначення критеріїв оцінки і обмежень [215, с. 85]. Після того, як модель проблемної ситуації сформована, можна приступати до формування колекції еталонних альтернатив, розробки оригінальних ходів, процесу оцінки й остаточного вибору елементів

плану стратегічного розвитку регіону, а потім до реалізації плану на відповідних рівнях ієрархії. Реалізація цих п'яти етапів дозволяє не лише розробляти альтернативи, але і створювати канали прямого та зворотного зв'язку, які замикаються на відповідних рівнях ієрархії управління регіоном, що дозволяє організувати безперервний інформаційний процес реалізації та коригування стратегії регіонального розвитку [215, с. 85].

А. Швецов стверджує, що «технологічно стратегічне планування є процесом, який проходить декілька фаз. Це перш за все діагностика території, під час якої ідентифікується її наявний стан (причому порівняно із станом інших територій); розробка концепції її розвитку, яка прогнозно характеризує її майбутній стан, бажаний із «консолідованої» точки зору влади, бізнесу та населення; розробка власне стратегії, що включає набір сценаріїв можливого розвитку територіальної ситуації; складання відповідного плану першочергових заходів. Потім починається стадія реалізації наміченого, у процесі якої контролюється досягнення поставлених цілей і вносяться коригування у стратегію. Ця послідовність дій у принципі сполучається з логічною схемою «звичайного» (нормативного) планування, проте тут є і ряд відмінностей. Так, у стратегічному плануванні орієнтири розвитку визначаються не одиничним рішенням плануючого суб'єкта, а результатом взаємодії багатьох суб'єктів, що діють на території. Якщо для «звичайного» планування переважне значення мають технічна сторона процесу і логіка формулювання планів, то в плануванні стратегічному наголос робиться на суспільних відносинах (партнерських взаємодіях різних суб'єктів територіального розвитку) і логіці реалізації планів» [94, с. 32-33].

Основні відмінності у застосовуваних методах лежать у площині можливостей деталізації необхідної інформації та її інтерпретації для визначення ціннісних орієнтирів розвитку регіону. Хоча жорстко встановлених заходів (процедура, методи, терміни та ін.) поки що не існує.

Останніми роками значно активізувалися зусилля щодо пошуку методів, спрямованих на забезпечення можливостей вирішення проблемних питань одночасного розвитку декількох суб'єктів економічних відносин. Наприклад, відносини по горизонталі між двома і більше суб'єктами адміністративно-територіального устрою країни, у першу чергу, між містами. «Що стосується стратегічних планів розвитку міської агломерації, то значення стратегічних планів розвитку міської агломерації визначається, перш за все, об'єктивною необхідністю субурбанізації – прискореного розвитку приміських зон. Ключовими елементами таких планів мають стати: інтеграція інфраструктури міста і приміської зони (з особливою увагою до взаємодії індивідуального і громадського транспорту та регулювання автомобілізації); збереження соціальної єдності міста й області (запобігання соціально-просторовій сегрегації) з використанням для цієї мети системи стандартів якості міського і сільського середовища та доступності соціальних послуг; мобілізація для підвищення всього ресурсного потенціалу міської агломерації (а не лише бюджетних асигнувань) за допомогою засобів координаційного «мережевого»

управління; економічне обґрунтування стратегічного плану (оцінка його різних варіантів індукованим приростом національного багатства на території міста і приміської зони)» [216, с. 7].

Отже, стратегічне планування регіонального розвитку стає надто дієвим інструментом регулювання основних економічних процесів у масштабах чітко встановленої території бо передбачає: часовий горизонт, що достатньо проглядається; процедуру узгодження можливих позицій відносно основних цінностей перспективного розвитку; конкретну кількість можливих учасників розробки і реалізації стратегічного плану. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою, що «стратегічне планування являє собою особливий вид діяльності господарюючих суб'єктів, територіальних органів виконавчої та законодавчої влади і держави в цілому, яка полягає в підготовці проектів стратегічних рішень, представлених у вигляді прогнозів терміном на декілька років, програм і планів, що передбачають подання таких цілей і стратегій розвитку відповідних об'єктів управління, реалізація яких забезпечить їх ефективне функціонування в довгостроковій перспективі з урахуванням мінливих умов зовнішнього середовища» [217, с. 170].

За змістом стратегічний план розвитку охоплює по можливості всі напрями розвитку регіону: економічні, соціально-культурні, екологічні, Стратегічним планом є прогностичний документ на 15-20 років із певним генеральним сценарієм розвитку (вибір цього сценарію супроводжується обговоренням максимальної кількості можливих сценаріїв). «За формою стратегічний план розглядається як сукупність цільових програм генерального плану, розгорнутих у переліку конкретних заходів з оцінкою їх вартості, очікуваного ефекту і постійного соціально-економічного моніторингу за переліком макроекономічних показників» [70, с. 43].

Таким чином, економічне регулювання регіонального розвитку з використанням стратегічного планування забезпечує тісний зв'язок між затверджуваними заходами і можливими їх виконавцями, що дозволяє досягати прозорості в досягненні затверджених цілей і на цій основі здійснювати суспільний контроль й аналіз дефектів зі встановленням їх причини.

Одним із дієвих інструментів економічного регулювання регіонального розвитку виступає програмування. Під програмуванням розуміється спосіб втручання людини, організації, держави в економіку відповідного масштабу з метою приведення її структури до бажаного стану. Рівною мірою це стосується і регіонального розвитку. Серед основних методів програмування провідні позиції займають програмно-цільові [218]. При розробці програм розвитку «необхідно враховувати ряд обставин. По-перше, процес розвитку не може бути стихійним. Суть використання програмно-цільових методів полягає в тому, щоб процес розвитку при всій складності його реальної структури не виходив за межі заданого напрямку. По-друге, програми розвитку «фокусують» ймовірнісні процеси, ступінь невизначеності яких зростає в міру віддалення від теперішнього моменту в перспективу. По-третє, оскільки предмет програми розвитку – генезис аналізованої наочної сфери, то її об'єктом є управління

цілями цього процесу. Продукт програми – цілі, які в той або інший момент стають бажаним результатом із конкретними характеристиками» [219, с. 129; 220]. Практика розробки і реалізації програм свідчить про те, що вони мають розроблятися лише тоді, коли:

1) неможливо комплексно вирішити проблему на основі діючого ринкового механізму;

2) для широкомасштабного поширення принципово нових науково-технічних досягнень потрібна відповідна підтримка;

3) вирішення проблеми виключено без координації змін у технологічно пов'язаних галузях [221, с. 4].

На сьогодні з'явилися певні результати використання програмно-цільового підходу у ряді країн. Його переваги полягають такому: «формалізація розвитку території як спільне завдання різних сфер влади; програмні механізми як каталізатори формування діяльності в розвитку територій на рівні, найбільш наближеному до дійсності; більш визначене і стабільне економічне середовище; ефективне використання коштів направлених на стратегічні впливи; об'єднання ресурсів багатьох учасників на спільні програми соціально-економічного розвитку; мобілізація ресурсів і знань регіональної влади як суб'єктів розвитку територій і впровадження філософії самостійності» [222, с. 129; 114].

Зараз можна виділити три види програм [223], що значно розрізняються за змістом. Перший – програми розвитку регіонів, які перманентно відстають за рівнем головних соціально-економічних індикаторів (зайнятості та доходів на душу населення) від середнього по країні. Засобами вирішення соціальних проблем таких територій є індустріалізація (в тому числі на основі освоєння природних ресурсів регіону; недовикористання природних ресурсів інколи відносять до ознак слабого розвитку регіону) і модернізація сільського господарства. Прикладом однієї з таких програм може виступати Програма науково-технічного розвитку Донецької області на період до 2020 року, в якій передбачається створення ефективною, якісно новою структури економіки, високотехнологічного промислового комплексу, розвинутої промислової та соціальної інфраструктури, поліпшення екологічної ситуації і умов життя населення [224].

Другий тип регіональних програм – програми розвитку депресивних регіонів, тобто промислово (зрідка сільськогосподарських) розвинутих, але таких, що прийшли до занепаду, наприклад, унаслідок застарівання галузевої структури. Засобом вирішення даної проблеми є «переспеціалізація» регіону і диверсифікація виробництва в ньому. Третій вид – програми господарського освоєння нових територій [223].

Методична розробка регіональної програми розвитку полягає в конструюванні не жорсткої технології досягнення мети, а головним чином механізму, дію якого забезпечить узгоджений рух у потрібному напрямі. Сама ж програма як плановий документ визначає не стільки взаємопов'язану послідовність дій (така стосується в основному розвитку інфраструктури), скільки стратегію вирішення важливої регіональної проблеми. У зв'язку з цим

дана невизначеність у програмі має принциповий і глибший, ніж у випадку планової економіки, характер. По-перше, вона обумовлена далеко не однозначною залежністю ступеня досягнення головної мети програми (особливо, коли вона формулюється в термінах зайнятості та доходів на душу населення) від перебігу виробничого розвитку території. По-друге, не можна гарантувати, що непрямі взаємодії передбаченого програмою механізму приведуть до очікуваних результатів. По-третє, ефект цього механізму багато в чому залежатиме від неконтрольованих чинників, що інтегрально відображаються у змінах ринкової кон'юнктури (наприклад, попиту і цін на ресурси, на освоєння яких виконується розрахунок в програмі). Тому значна частина конкретних управлінських рішень переноситься із стадії розробки програми на стадію її реалізації, щоб забезпечити високий ступінь адаптивності програми (що ще більше підкреслює необхідність утворення спеціальної адміністрації програми як органу, який приймає такі рішення) [223, с. 17; 225].

Будь-яка програма розвитку має включати два основних блоки: блок інституційних перетворень, або інституційних реформ, націлених на зміну сформованих механізмів використання ресурсів; блок інвестиційних заходів, що визначають нові напрями використання ресурсів, які з'являються завдяки здійсненню інституційним змінам [110, с. 97; 60].

Для більш обґрунтованої розробки регіональної програми необхідне дотримання певних принципів, серед яких: «а) комплексність та синхронність цілей і завдань кожної програми на всіх етапах її виконання; б) цільовий характер і системність її заходів; в) варіантна розробка останніх з урахуванням невизначеності (альтернативності) умов реалізації програми; г) обґрунтування її ресурсної забезпеченості; д) адресність і перевірка завдань; е) забезпечення керованості програми (створення необхідних правових, організаційних, фінансових механізмів)» [194, с. 112; 216].

Структурно регіональна програма розвитку має включати: постановку й опис системи цілей регіонального розвитку на найближчу і віддалену перспективи; визначення термінів досягнення поставлених цілей; розрахунок обсягу ресурсів для того, щоб вийти на задані цілі в задані терміни; пошук джерел формування ресурсів; розробку організаційних форм, що мають надійні регіональні повноваження для вирішення поставлених завдань [226, с. 14].

Синтетичною метою будь-якої програми регіонального розвитку має бути досягнення максимальної взаємодії, інтеграційного зближення регіонів, концентрації їх ресурсів для вирішення загальнонаціональних завдань. На рівні регіонів програми мають вирішувати питання пріоритетного розвитку спеціалізації, фінансової стабілізації, інфраструктури та ін. Проте практика реалізації програм свідчить, що досить часто вони не кореспондуються один з одним, в них немає чіткого виокремлення галузевих і територіальних пріоритетів, що призводить до розпорошення обмежених фінансових ресурсів. Та і саме фінансування програм здійснюється вкрай недостатньо [193, с. 49].

Сучасний досвід програмування регіонального розвитку свідчить, що «в Україні досить великого поширення набув програмно-цільовий метод

управління соціально-економічним розвитком регіонів, коли почали розроблятися і здійснюватися національні й територіальні цільові програми як складові частини державних перспективних планів економічного та соціального розвитку країни. Такі програми охоплювали три рівні управління: загальнодержавний, регіональний та галузевий. На регіональному рівні (в областях, районах та містах) реалізовувалися цільові територіальні програми, спрямовані на ефективне використання трудових ресурсів, соціальне перетворення сіл, розвиток виробництва товарів народного споживання, житлове будівництво тощо» [227, с. 135].

У зв'язку з цим будь-яка програма регіонального розвитку має включати: аналіз причин кризи, роль зовнішніх і внутрішніх чинників; критичний аналіз попередніх дій органів влади з розвитку території; основні цілі втручання органів влади; визначення основних галузей господарства, здатних вивести територію з кризи, просторових полюсів зростання; визначення пріоритетних механізмів реалізації; потреби у фінансуванні з боку державної, регіональної і місцевої влади, оцінку можливих приватних і змішаних капіталовкладень; пропозиції щодо управління програмою; механізм оцінки ефективності реалізації програми; механізми адаптації програмних заходів до мінливих зовнішніх умов; детальні статистичні, картографічні та фактологічні додатки [228, с. 18-19].

Таким чином, програмування як інструментарій економічного регулювання регіонального розвитку забезпечує концентрацію наявних ресурсів (через просторово-часову обмеженість природних, матеріальних, трудових, фінансових ресурсів), і вибір найбільш пріоритетних стратегічних напрямів, формалізованих у систему передбачуваних заходів перспективного розвитку регіону.

У своїй сукупності інструменти економічного регулювання регіонального розвитку мають бути деякою системою, оскільки призначені виконувати єдину функцію, з тією лише різницею, що одні з них мають використовуватися впродовж більш тривалого періоду часу, а інші – менш. Сама практика рекомендує, щоб регіональний розвиток спирався на таку систему регулюючих інструментів, при якій кожен із них доповнював би один одного. Для цього необхідно, щоб на практиці економічного регулювання регіонального розвитку застосовувалися такі принципи, що забезпечують у першу чергу збалансований характер розвитку. Серед таких принципів можна виділити такі: «базування на індикативній методології планування (для держави основне завдання – «задати правила гри, за якими вестиметься господарство»); чітко виражена соціальна орієнтація планування на підвищення рівня та якості життя населення (обов'язковість дотримання державних стандартів має стати одним з критеріїв ефективності державної регіональної політики); формування індикативних економічних і соціальних планів на основі механізму стратегічного соціального партнерства «знизу вгору», в цьому успіх їх збалансованості й ефективності; координація і взаємозв'язок регіональних планів економічного та соціального розвитку, їх формування в рамках єдиної стратегії територіального розвитку

всієї країни» [229, с. 100].

У цілому система інструментів економічного регулювання регіонального розвитку має включати:

стратегічну доктрину і довгострокову стратегію економічного та соціального розвитку на 20-25 років [111, с. 120];

прогноз розвитку регіону в майбутньому (7-10 років) [88, с. 53];

середньостроковий стратегічний план (на 5-7 років) [230, с. 45] і середньострокову програму регіонального розвитку на 4-6 років;

індикативні короткострокові плани (на 1-3 роки), де визначаються першочергові заходи, які необхідно забезпечити на даний момент [231, с. 38].

Отже, дотримання системного характеру використовуваного інструментарію економічного регулювання регіонального розвитку дозволяє найбільше пов'язати між собою всі заходи, що включаються у відповідні документи (концепції, стратегії, стратегічні плани, цільові програми та ін.). Тим самим з'являється реальна можливість не лише відстежувати динаміку їх реалізації, але і вносити конструктивні зміни і доповнення до відповідних положень цих документів.

Основною сполучною ланкою всього наукового інструментарію економічного регулювання регіонального розвитку є цілепокладання. Пов'язано це з тим, що кожен окремий елемент наукового інструментарію передбачає власні досить специфічні методи застосування, що не виключають наявності якихось загальних прийомів. Саме таким загальним прийомом і є цілепокладання.

«Цілепокладання – це найважливіша функція управління, що визначає стрижень всього процесу управління, загальних і конкретних його функцій. Функція цілепокладання забезпечує виконання принципу системності, коли кожна підсистема управління має специфічну мету, яка, у свою чергу, співвідноситься з метою вищої підсистеми управління і головною метою суспільства. Цілепокладання є процесом надання певної спрямованості розвитку об'єкта управління з метою досягнення конкретного результату» [213, с. 36].

Відносно економічного регулювання регіонального розвитку цілепокладання може кваліфікуватися як стратегічне. Стратегічне цілепокладання економічного і соціального розвитку регіону передбачає системний характер розробки, узгодження та вибору стратегічних цілей за їх змістом, вимірниками і кількісним значенням. Структурно стратегічні цілі можуть бути представлені у вигляді деякої ієрархічної системи, що включає три основні рівні: «основні цілі, відповідні кінцевим результатам екологічної програми; допоміжні цілі, що відображають шляхи досягнення основних цілей; заходи, що забезпечують реалізацію допоміжних цілей» [232, с. 82-83]. При цьому головною метою мають виступати створення і підтримка в регіонах сприятливої соціально-економічної обстановки, бажано безконфліктної, сприяння вирішенню місцевих регіональних проблем, підтримка інтеграційних стимул-реакцій – як у регіонах, так і між ними [54, с. 80].

Процес стратегічного цілепокладання має базуватися на таких концептуальних положеннях: «існує безліч стратегічних цілей або простір цілей; існує безліч шляхів досягнення однієї мети, простір стратегій; цілі регіону можуть бути типовими (загальними) і особливими; цілі та стратегії мають різний масштаб часу, можуть бути довго-, середньо- і короткостроковими; цілі та стратегії утворюють ієрархічну (багаторівневу) систему; розробка, вибір і реалізація цілей і стратегій утворюють безперервний процес; вибір цілей економічного і соціального розвитку регіону є свідомим, вольовим актом і пов'язаний з економічною політикою держави. Методологія стратегічного цілепокладання як вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності, ґрунтується на концепції і алгоритмі цього процесу, визначається властивостями регіону як системи і організації, а також зрілістю самого регіону як суб'єкта цілепокладання» [233, с. 68]. Лише в такому разі інструментарій економічного регулювання регіонального розвитку набуває чітко визначеної форми, здатної забезпечувати ефективно його використання в практиці обґрунтування, прийняття і виконання рішень, що стосуються як більш віддаленого часу, так і найближчої перспективи.

Таким чином, цілепокладання стає тією сполучною ланкою, яка дозволяє реально підійти до формування багаторівневої системи стратегічного планування регіонального розвитку. Через цілепокладання досягається єдність і взаємозв'язок у просторово-часовому вимірі всіх здійснюваних кроків щодо забезпечення розвитку регіонів (з урахуванням мінливих зовнішніх і внутрішніх умов розвитку). Завдяки цілепокладання науковий інструментарій економічного регулювання регіонального розвитку набуває вирішального значення у формуванні механізму узгодження різних стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм і поточних планів.

Розділ 3. ОЦІНКА ОСНОВНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

3.1. Просторово-часове позиціонування регіонів України за рівнем економічного розвитку

Сучасний розвиток регіонів як відносно самостійних об'єктів схильний до впливу різних зовнішніх і внутрішніх чинників. Дуже поширеною є ситуація, коли виокремлення впливу таких чинників не можливе через багато обставин (як об'єктивних, так і суб'єктивних). Проте наявність можливої обґрунтованої оцінки досягнутого рівня економічного розвитку регіонів досить важлива і необхідна. У такому разі реальним інструментом одержання такої оцінки стає просторово-часове позиціонування регіонів за вибраними заздалегідь показниками.

Просторово-часове позиціонування регіонів України покликане не лише встановити їх місце розташування по відношенню один до одного (станом на встановлений момент часу), але і виявити сукупні переваги кожного з них за відносно тривалий проміжок часу. Таке позиціонування дозволяє виокремити зі всієї сукупності вибраних для дослідження об'єктів групу лідерів, які є домінуючими по відношенню до інших (що мають пріоритетні позиції) і виступають своєрідним «локомотивом», і групу аутсайдерів, що зберігають по відношенню до інших значну дистанцію та не здатні через ряд причин змінити свій статус-кво.

Просторово-часове позиціонування регіонів може здійснюватися на основі використання заздалегідь встановленого деякого набору питомих показників, найбільшою мірою забезпечать відповідну оцінку. Вибір питомих показників як порівняльної бази обумовлений тим, що всі регіони України відрізняються один від одного не лише своїми розмірами, але і чисельністю населення, яке проживає на їх території. Використання питомих показників дозволяє нейтралізувати два цих важливих чинники при визначенні об'єктивної оцінки можливого рівня економічного розвитку регіонів.

Перелік таких питомих показників може бути складений з основних і додаткових. Головними відмінними ознаками групування питомих показників на основні та додаткові є їх ставлення до процесів суспільного відтворення. Якщо основні питомі показники економічного розвитку регіонів покликані характеризувати загальні результати суспільного виробництва, то додаткові – загальні результати суспільного розподілу, обміну і споживання.

Серед основних питомих показників, що характеризують рівень розвитку регіонів, можна виділити такі:

- 1) валовий регіональний продукт (валова додана вартість) (на душу населення);
- 2) обсяги промислової продукції (на душу населення);
- 3) продукція сільського господарства (на душу населення);
- 4) експорт (на душу населення);

5) імпорт (на душу населення), 6) фінансовий результат (на душу населення). Окрім названих показників можуть використовуватися й інші.

Одним із найважливіших питомих показників, який покликаний характеризувати рівень економічного розвитку регіонів, виступає середньодушова величина валового регіонального продукту. Це питомий показник визначається виходячи з суми валової доданої вартості за всіма видами економічної діяльності, скоригованої на величину непрямо вимірюваних послуг фінансових посередників і податків за винятком субсидій на продукти, віднесеної на чисельність населення, яке проживає на відповідній території.

У табл. 3.1 наведено дані, що характеризують зміни цього питомого показника за 2003-2011 рр.

Таблиця 3.1

*Зміни валового регіонального продукту (на душу населення)
у 2003-2011 рр., тис. грн¹*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	5,13	6,73	8,44	10,44	14,17	18,65	18,44	18,51	28,53
1	АР Крим	3,65	4,67	6,02	7,51	9,95	13,04	13,32	13,33	19,47
2	Вінницька	3,55	4,42	5,49	6,73	8,52	11,20	11,48	11,55	17,81
3	Волинська	3,35	4,45	5,75	6,70	8,94	11,33	11,17	13,09	16,98
4	Дніпропетровська	6,08	7,83	10,35	13,20	18,46	27,12	24,83	31,10	42,17
5	Донецька	6,42	8,83	10,88	13,68	17,93	22,92	20,80	26,04	36,57
6	Житомирська	3,09	4,14	5,11	6,08	7,87	10,72	10,78	13,73	17,22
7	Закарпатська	3,21	3,98	4,99	6,08	7,92	9,95	9,64	11,65	14,44
8	Запорізька	5,38	7,30	9,20	11,43	15,74	20,16	18,32	21,02	27,64
9	Івано-Франківська	3,97	4,85	6,18	7,18	8,98	11,49	11,33	13,43	19,38
10	Київська	4,53	6,05	7,59	9,57	13,45	18,36	19,73	23,66	34,40
11	Кіровоградська	3,66	4,88	5,97	7,19	8,98	12,70	12,51	14,73	19,99
12	Луганська	4,03	5,08	6,88	8,55	11,82	15,75	14,56	17,47	25,17
13	Львівська	4,06	4,98	6,04	7,53	10,01	12,71	13,17	15,23	20,51
14	Миколаївська	4,30	6,00	7,14	8,90	11,28	14,91	15,96	18,91	23,45
15	Одеська	5,26	6,64	7,97	9,59	12,99	18,43	19,45	21,41	25,75
16	Полтавська	5,57	7,40	9,71	12,05	15,92	19,11	19,46	25,87	35,37
17	Рівненська	3,48	4,53	5,72	6,97	8,88	11,16	10,86	12,76	16,72
18	Сумська	3,82	4,71	5,97	7,18	9,55	12,70	12,93	14,87	19,88
19	Тернопільська	2,75	3,30	4,26	5,38	7,06	9,13	9,83	11,18	15,08
20	Харківська	5,06	6,70	8,20	10,30	14,45	19,63	19,91	22,05	28,03
21	Херсонська	3,30	4,29	5,27	6,23	7,60	11,17	11,65	13,59	17,03
22	Хмельницька	3,35	4,29	5,28	6,41	8,44	11,04	11,10	12,75	17,30
23	Черкаська	3,33	4,49	5,99	7,38	9,43	13,25	13,31	15,97	21,15
24	Чернівецька	2,78	3,46	4,40	5,34	7,07	9,39	9,19	10,64	13,22
25	Чернігівська	3,79	4,81	5,93	7,05	9,38	12,30	12,41	14,52	19,44

¹ Тут і далі складено та розраховано автором за джерелами [234-261].

За аналізований період часу кількість областей, де рівень виробництва валової доданої вартості в розрахунку на душу населення перевищував середню його величину по країні, залишався досить малим: від 4 до 7, що складає від 16 до 28% відповідно. Серед таких областей: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Одеська, Полтавська, Харківська. Кількість областей, де

цей показник не перевищував середньої його величини по країні, переважає: від 18 до 21, або 72-84% відповідно. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за цим питомим показником зріс з 2,33 (2003 р.) до 3,19 раз (2011 р.).

Областями-лідерами за показником середньодушової валової доданої вартості є такі: Дніпропетровська (перші місця за 2007-2011 рр. і другі місця за 2003-2006 рр.); Донецька (перші місця за 2003-2006 рр. і другі місця за 2007-2011 рр.); Запорізька (треті місця за 2008 і 2010-2011 рр.); Полтавська (треті місця за 2003-2007 рр.); Харківська (третє місце за 2009 р.). При цьому спостерігається зміна займаних місць як на першому-другому, так і на третьому.

Області-аутсайтери за даним питомим показником – Закарпатська, Тернопільська і Чернівецька, які стійко посідали останні або передостанні місця в умовному ранжуванні. У цій групі також немає постійності: найчастіше останні місця посідали Тернопільська (2003-2005 рр. і 2007-2008 рр.) і Чернівецька області (2006 р., 2009-2011 рр.), а Закарпатська завжди посідала третє знизу місце.

Усе це може свідчити про нестійкий характер перебігу економічних процесів і відсутність дієвого економічного регулювання розвитку регіонів.

Як інший питомий показник, що характеризує рівень розвитку областей, використано обсяг виробництва промислової продукції в розрахунку на душу населення (табл. 3.2).

Наведені дані дозволяють стверджувати, що за аналізований період часу кількість областей, де рівень обсягів виробництва промислової продукції (на душу населення) перевищував середній по країні, залишалася незмінною - (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська і Полтавська), або 20% від їх загальної кількості. У той же час кількість областей, де зазначений питомий показник був нижче середнього по країні, становить 20, або 80%. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за даним показником вагався з 10,0 (2009 р.) до 14,2 раз (2010 р.).

Серед областей-лідерів за показником рівня виробництва промислової продукції в розрахунку на душу населення найчастіше провідні позиції займали Дніпропетровська (2006-2010 рр.) і Донецька області (2003-2005 і 2011 р.), міняючись при цьому місцями. Третіми були Запорізька (2003-2009 рр.) і Полтавська області (2010-2011 рр.).

Серед областей-аутсайдерів за даним питомим показником можна виділити Закарпатську, Тернопільську і Чернівецьку області. При цьому Чернівецька область упродовж усього аналізованого періоду посідала останнє місце, а дві інші області, чергуючись, - передостаннє: Закарпатська – в 2003, 2009, 2010 рр., а Тернопільська – в 2004-2008 і 2010 рр.

Дані зміни можуть бути кваліфіковані як нестабільні. Це стосується як лідерів, так і аутсайдерів, що свідчить про відсутність ефективних заходів щодо економічного регулювання регіонального розвитку на макрорівні (не лише на рівні держави, але і на рівні окремої області).

Таблиця 3.2

*Зміни обсягів виробництва промислової продукції (на душу населення)
у 2003-2011 рр., тис. грн*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	4559,3	8445,6	9947,2	11792,2	15417,9	19814,3	17513,4	23219,8	29082,9
1	АР Крим	1609,6	2987,1	3719,6	4123,4	5422,2	6935,7	7281,8	8177,4	10358,9
2	Вінницька	2025,4	3094,5	4181,6	5136,2	6760,1	8116,3	8741,3	10952,7	12767,8
3	Волинська	1825,6	4174,4	5158,3	5491,4	8766,1	9009,2	6268,1	7802,5	10102,9
4	Дніпропетровська	9571,0	16217,2	19942,4	24364,3	32350,2	42122,2	33132,8	49687,1	60089,5
5	Донецька	10111,1	19569,0	21172,2	22957,3	30057,6	40465,7	31437,5	45647,4	60375,6
6	Житомирська	1802,5	3053,1	3834,8	4622,4	5986,8	7719,5	7845,0	9354,9	11203,3
7	Закарпатська	1183,8	2249,3	2566,5	3676,0	5005,1	6037,8	4622,1	5584,5	7019,7
8	Запорізька	10373,0	16754,7	18335,3	21612,9	29587,6	36653,7	29229,9	36960,1	45094,9
9	Івано-Франківська	2488,3	4272,5	5272,5	7553,5	8402,2	8940,7	8100,9	9947,3	17439,8
10	Київська	3210,7	6906,0	8197,8	10753,2	13538,9	16573,0	17691,2	22208,0	26355,8
11	Кіровоградська	1640,7	2770,7	3240,2	3889,2	5354,4	7072,0	7520,6	9680,4	11930,8
12	Луганська	6871,4	11585,4	14305,8	17308,5	22649,8	31018,2	25022,1	32053,3	42762,1
13	Львівська	2390,4	3516,0	4553,3	5584,9	7040,0	8656,3	8438,2	10104,9	12767,0
14	Миколаївська	4161,9	6491,5	7455,9	7884,3	9852,5	12517,9	14201,0	15657,9	18524,9
15	Одеська	2277,3	3908,1	6070,8	5932,6	7968,7	12811,0	11067,5	12939,1	11338,6
16	Полтавська	8057,7	13950,9	14773,1	19769,8	24756,3	27711,6	25907,8	39653,6	48979,3
17	Рівненська	2233,4	3692,1	4444,0	5455,6	7074,9	9226,3	7807,9	10722,6	13130,0
18	Сумська	3643,2	4935,6	6246,5	7401,1	8450,5	11288,1	10500,8	12599,9	20253,0
19	Тернопільська	1190,9	1973,2	2230,3	2797,1	3574,0	4697,1	4777,9	5040,1	7525,3
20	Харківська	3933,4	6182,1	7991,5	9591,6	12139,4	15560,5	16043,4	18930,9	23079,3
21	Херсонська	1435,0	2542,7	3160,0	3338,1	5041,7	6167,9	7338,1	8744,8	10052,8
22	Хмельницька	1882,7	2941,0	3713,6	4636,6	6617,9	8267,4	7581,1	8861,0	11339,1
23	Черкаська	2643,1	4398,6	5553,6	6889,6	10064,7	15358,4	13980,8	18433,3	22431,4
24	Чернівецька	953,0	1383,4	1612,0	1942,0	2850,4	3829,8	3304,4	3503,1	4336,4
25	Чернігівська	3078,4	4133,5	5184,2	6102,2	7341,7	9147,2	9476,3	10974,6	13899,9

Наступним питомим показником, що дозволяє визначати рівень розвитку регіону, виступає обсяг продукції сільського господарства (на душу населення). У табл. 3.3 наведено дані по всіх областях України за 2003-2011 рр.

За аналізований період часу кількість областей, де рівень обсягів продукції сільського господарства в розрахунку на душу населення перевищував середній по країні, складала від 10 до 17, або від 40 до 68% відповідно. Найбільше таких областей було в 2003 і 2006 рр., а найменше – у 2010 р. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за даним показником зріс з 3,3 (2003 р.) до 4,5 раза (2011 р.).

Областями-лідерами за даним питомим показником є Кіровоградська (2003-2006 і 2008 рр.), Черкаська (2009-2010 рр.), Полтавська (2007 р.). Другі за показником обсягів продукції сільського господарства в розрахунку на душу населення: Полтавська (2005-2006 рр.), Кіровоградська (2009-2010 рр.), Київська (2003 р.) і Чернігівська області (2007 р.); а треті – Вінницька (2005-2006, 2010-2011 рр.), Київська (2004-2007 рр.), Полтавська (2008-2009 рр.) і Черкаська області (2007 р.).

Серед областей-аутсайдерів за даним питомим показником слід виділити Донецьку та Луганську: перша посідала останні місця за умовною шкалою

ранжування в 2003, 2005-2011 рр., а друга – в 2004 р. При цьому вони, чергуючись, посідали передостаннє місце. Серед інших областей, що перебували внизу умовної шкали ранжування, можна назвати: АР Крим (2004-2006 рр.), Львівську (2009-2010 рр.), Івано-Франківську (2008 р.) і Одеську області (2007 р.), коли вони займали третій рядок знизу.

Таблиця 3.3

Зміни обсягів продукції сільського господарства (на душу населення)
у 2003-2011 рр., тис. грн

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,623	1,957	3,827	3,690	4,347	4,290	4,240	5,105	4,892
1	АР Крим	1,285	1,458	2,669	2,757	3,151	3,716	3,899	3,749	3,395
2	Вінницька	2,478	2,923	6,177	6,591	6,191	7,825	7,632	7,678	8,868
3	Волинська	2,508	2,747	4,815	4,751	4,910	4,966	4,993	5,084	5,954
4	Дніпропетровська	1,238	1,521	3,133	3,318	2,894	3,789	3,633	3,701	3,474
5	Донецька	0,817	1,103	2,161	2,066	1,900	2,170	2,103	2,160	2,467
6	Житомирська	2,133	2,412	4,577	4,690	4,411	4,752	4,931	4,961	6,240
7	Закарпатська	1,709	1,701	3,002	2,999	2,989	3,065	3,175	3,077	3,364
8	Запорізька	1,308	1,813	4,090	4,362	3,489	4,661	4,130	4,243	3,953
9	Івано-Франківська	1,693	1,736	3,061	3,144	3,251	3,016	3,283	3,310	3,986
10	Київська	2,693	3,072	5,763	6,336	6,461	6,808	6,715	6,690	8,602
11	Кіровоградська	2,715	3,465	7,875	8,088	5,943	9,093	8,198	8,421	8,942
12	Луганська	0,853	1,005	2,464	2,369	2,231	2,660	2,354	2,161	2,763
13	Львівська	1,567	1,594	2,767	2,919	2,963	2,960	3,020	2,897	3,445
14	Миколаївська	1,664	2,583	4,973	5,477	3,430	6,131	6,193	6,306	5,887
15	Одеська	1,559	2,233	3,748	3,926	2,454	3,923	3,578	3,927	3,369
16	Полтавська	2,213	2,914	6,629	6,935	7,187	8,147	8,194	7,393	9,071
17	Рівненська	2,160	2,424	4,134	4,339	4,491	4,572	4,587	4,687	5,363
18	Сумська	2,238	2,480	4,881	4,781	5,017	5,421	5,458	4,952	7,140
19	Тернопільська	2,178	2,415	4,737	5,164	5,408	5,506	5,638	5,374	7,358
20	Харківська	1,511	1,806	3,961	3,628	3,784	4,079	3,646	3,247	4,449
21	Херсонська	2,025	2,882	5,713	6,104	4,979	7,113	7,236	7,482	7,693
22	Хмельницька	2,352	2,877	5,094	5,316	5,826	6,018	6,305	6,313	8,455
23	Черкаська	2,659	3,277	6,155	6,569	6,356	8,307	9,118	9,583	10,983
24	Чернівецька	1,793	2,019	3,751	3,799	4,030	4,045	4,185	4,312	4,820
25	Чернігівська	2,715	3,231	5,962	6,117	6,482	6,803	6,777	5,928	8,408

Характер переміщення областей за умовною шкалою ранжування (за показником обсягу продукції сільського господарства в розрахунку на душу населення) свідчить про те, що тут спостерігається більш розрізнена картина, ніж за показником обсягів промислового виробництва (на душу населення). Це також може свідчити про неефективну систему економічного регулювання розвитку регіонів.

Ще одним питомим показником, що дозволяє визначати рівень розвитку регіонів, є обсяг експорту в розрахунку на душу населення. Цей питомий показник характеризує ступень проникнення економіки регіону на світові ринки капіталів, робочої сили, товарів і послуг. У табл. 3.4 наведено дані по областях України за 2003-2011 рр.

За аналізований період часу кількість областей, де цей питомий показник

був вище середнього по країні, складала від 4 (2009 р.) до 6 (2003 і 2006 рр.), або від 16 до 24% відповідно. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за даним питомим показником коливався з 14,8 (2003 р.) до 29,6 раза (2008 р.).

До лідерів за даним питомим показником найчастіше належали дві області: Дніпропетровська (2006-2008 рр.) і Донецька (2003-2005 і 2009-2011 рр.), вони ж, чергуючись між собою, посідали і другі місця. Третіми були Запорізька (2003-2010 рр.) і Луганська області (2011 р.). Даний факт свідчить про те, що на території названих областей найбільше підприємств-експортерів металургійної продукції.

Таблиця 3.4

*Зміни обсягів експорту (на душу населення)
у 2003-2011 рр., тис. дол. США*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	48,4	69,1	72,9	82,3	106,3	145,1	86,4	112,3	149,9
1	АР Крим	15,8	13,8	17,9	20,2	23,5	29,8	21,7	28,7	34,4
2	Вінницька	19,2	24,5	24,9	23,9	29	29,1	29	34,5	40,5
3	Волинська	19,5	26,1	27	32,4	40,8	44,9	30,8	41,9	62,2
4	Дніпропетровська	102,5	155,6	172,5	208	288,9	390,1	154,9	240,1	312,1
5	Донецька	105,1	178,6	177,3	191,6	234,7	320,2	208,9	296,1	390,6
6	Житомирська	16,1	19,5	20,1	23,9	31	40,3	28,3	30,8	40,5
7	Закарпатська	33,1	48,5	44,4	54,4	92,4	98,2	75,1	92,7	111,7
8	Запорізька	90,9	126,2	142,6	169,2	236	294,8	150	177,7	231,7
9	Івано-Франківська	48,7	62,2	58,6	63,9	72,7	52,3	24,3	36,8	68,3
10	Київська	19,2	26,6	28,1	33	44,6	54,6	60,6	75,8	98,6
11	Кіровоградська	9,1	18,5	17,4	17,9	26,2	38,1	24,7	33,3	44,2
12	Луганська	54,7	77,9	89,9	126,1	168,3	272,8	81,6	145,1	286,2
13	Львівська	19,1	24,7	24,1	31,3	40,5	39,1	31,1	38,3	47,3
14	Миколаївська	43,9	53,2	72,3	87,4	91,8	138	128,8	135	140,4
15	Одеська	43,1	43,6	42,4	32	45,9	96,8	60,4	70,5	64,5
16	Полтавська	64,3	87,8	121,1	121,7	140,5	170,3	84,3	149,2	227,2
17	Рівненська	13,6	17,5	20,3	25,2	33,4	39,3	28	34,4	47,1
18	Сумська	27,9	38	47	42,4	57	77,1	60,7	64,3	88,3
19	Тернопільська	7,1	8,3	6,8	7,4	11,4	13,2	11,8	12,1	22,3
20	Харківська	19,6	26,8	25,5	31,6	40,9	55,8	47,2	52	67,3
21	Херсонська	12,6	19,6	20,8	22	29,2	36,4	32,1	32	31,3
22	Хмельницька	11,3	13,1	13,5	16,2	24,9	31,2	18,5	22	29,8
23	Черкаська	21,2	30,4	25,3	36,3	52,5	66,5	41,3	52,3	82,9
24	Чернівецька	7,9	9,4	11,3	12,4	17,4	18,4	13,2	11,5	15,1
25	Чернігівська	20,2	20,7	21,4	27,2	31,9	37,3	26,8	29,6	38,5

Аутсайдерами за обсягами експорту в розрахунку на душу населення є Тернопільська (2003-2009 рр.), Чернівецька області (2010-2011 рр.), які замикали умовний ранжируваний ряд; вони ж, чергуючись між собою, посідали і передостаннє місце. Третіми знизу були АР Крим (2007 р.), Вінницька (2008 р.), Кіровоградська (2003 р.) і Хмельницька області (2004-2006 і 2009-2011 рр.).

Виявлена постійність у розміщенні регіонів в умовному їх ранжуванні

свідчить про те, що кожен з них знайшов своє місце у світовому розподілі праці та із змінним успіхом намагається закріпитися у відповідних товарних нішах.

Іншим питомим показником, що дозволяє визначати рівень розвитку регіону, виступають обсяги імпорту в розрахунку на душу населення. Показник обсягів імпорту (на душу населення) дозволяє характеризувати ступінь відкритості економіки регіонів для зарубіжних агентів. У табл. 3.5 наведено відповідні показники за аналізований період часу.

Таблиця 3.5

*Зміни обсягів імпорту (на душу населення)
у 2003-2011 рр., тис. дол. США*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	48,3	61,3	77,0	96,6	130,7	185,4	98,8	132,7	181,0
1	АР Крим	7,7	7,5	8,5	11,5	13,5	21,9	9,5	16,6	74,7
2	Вінницька	11,3	14,3	16,9	19,1	18,3	25,2	15,9	21,0	23,5
3	Волинська	17,3	25,3	42,1	60,3	101,9	126,2	41,3	55,1	102,0
4	Дніпропетровська	50,7	67,2	79,5	108,1	156,2	257,4	106,9	161,5	202,3
5	Донецька	30,0	46,7	55,9	62,6	98,1	109,4	43,3	69,2	105,0
6	Житомирська	13,8	10,5	13,8	15,7	22,6	35,3	31,0	33,5	36,1
7	Закарпатська	36,2	49,2	55,0	76,5	124,9	150,1	76,6	108,1	159,7
8	Запорізька	46,7	65,3	90,7	113,2	186,3	197,2	63,3	75,7	126,8
9	Івано-Франківська	26,1	34,2	41,3	54,6	57,1	52,6	18,6	47,3	77,4
10	Київська	39,2	51,8	85,2	113,4	149,5	200,5	126,2	175,7	247,8
11	Кіровоградська	4,6	7,8	8,6	9,4	17,2	23,2	14,6	18,6	22,6
12	Луганська	11,0	15,0	22,3	28,8	63,0	76,4	31,9	48,8	76,7
13	Львівська	27,0	28,1	36,3	43,6	56,8	100,8	63,6	79,7	126,0
14	Миколаївська	21,5	26,6	38,5	37,9	44,3	76,6	66,2	73,2	88,4
15	Одеська	41,0	38,7	65,6	81,6	106,6	199,1	108,8	147,4	131,7
16	Полтавська	18,0	30,3	34,4	41,2	59,0	85,7	39,8	71,7	76,7
17	Рівненська	16,1	19,3	25,8	39,8	36,2	46,3	22,4	38,0	37,3
18	Сумська	12,0	15,1	20,5	22,9	31,3	46,2	33,2	40,5	70,7
19	Тернопільська	6,1	6,0	8,6	10,7	15,3	31,1	16,5	19,4	30,0
20	Харківська	28,6	30,8	50,2	68,9	81,0	89,0	52,4	66,6	83,0
21	Херсонська	7,4	6,8	8,9	13,6	17,0	27,8	11,4	14,8	22,0
22	Хмельницька	9,8	11,7	19,9	21,1	24,5	40,6	20,7	34,8	42,0
23	Черкаська	14,5	17,4	23,1	29,7	37,6	78,4	26,2	29,4	39,8
24	Чернівецька	8,0	9,5	18,1	18,9	14,8	21,6	11,5	12,5	18,0
25	Чернігівська	16,5	17,6	21,1	22,3	24,8	33,6	29,2	34,7	51,7

За аналізований період часу кількість регіонів, де показник обсягів імпорту (на душу населення) був вище середнього по країні, складала від 1 (2003 р.) до 3 (в 2005-2010 рр.) або від 4 до 12% відповідно. Це: Дніпропетровська, Київська і Запорізька області. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за цим показником вагався з 10,0 (2005 р.) до 14,1 раза (2010 р.).

При цьому трійка лідерів за даним питомим показником постійно змінювалася: від безпосередніх лідерів, куди входили Дніпропетровська (2003-2004, 2008 рр.), Київська (2005-2006, 2009-2010 рр.) і Запорізька області (2007 р.), до других, куди найчастіше входили Дніпропетровська (2007, 2010-

2011 рр.), Запорізька (2003-2006 рр.) і Одеська області (2008-2009 рр.), і третіх – Дніпропетровська (2005-2006, 2009 рр.), Закарпатська (2004 і 2011 рр.), Запорізька (2008 р.), Одеська (2003 і 2010 рр.) і Київська області (2007 р.). Хоча сам склад цієї групи залишався відносно незмінним за аналізований проміжок часу.

Аутсайдерами за даним питомим показником є Кіровоградська (2003 і 2006 рр.), Тернопільська (2004 р.), Чернівецька області (2008, 2010-2011 рр.) і АР Крим (2005, 2007 і 2009 рр.). При цьому, чергуючись, ці області, а також Херсонська займали передостанній рядок: Кіровоградська (2005 і 2011 рр.), Тернопільська (2003 і 2006 рр.), Херсонська (2004, 2009 і 2010 рр.), Чернівецька області (в 2007 р.) та АР Крим (2008 р.). Ці ж області займали і третій рядок знизу, кожна в різний час: Кіровоградська – 2008 і 2011 рр., Тернопільська – у 2005 і 2007 рр., Херсонська – у 2003 р., Чернівецька – у 2009 р., а АР Крим – у 2004, 2006 і 2010 рр. Дана група відрізнялася ще більшою згуртованістю, ніж група лідерів. Але при цьому названі області постійно змінювали своє місце, що може свідчити про складну ситуацію в цій сфері господарської діяльності.

Отже, можна стверджувати, що, з одного боку, відносно стійкий склад як регіонів-лідерів, так і регіонів-аутсайдерів, а з іншого – нестійкий характер їх перебування у відповідній групі дозволяють кваліфікувати цю ситуацію як таку, що стала можливою в результаті конкурентної боротьби за зовнішні чинники виробництва, а також що виникла як реакція у відповідь на відсутність ефективних заходів з економічного регулювання розвитку регіонів (як з боку державних органів влади, так і з боку місцевих органів виконавчої влади).

Важливим питомим показником, який дозволяє визначати рівень розвитку регіону, виступає зміна фінансового результату в розрахунку на душу населення. Цей питомий показник покликаний характеризувати ступінь економічної ефективності виробничої діяльності господарських суб'єктів на конкретній території. Проте тут слід звернути увагу на таку обставину: що не всі суб'єкти можуть бути прибутковими, оскільки діє закон переливання капіталів, згідно з яким висока рентабельність (прибутковість) виробничої діяльності може бути лише на тих підприємствах, де для цього використовують відповідні умови: низькі витрати виробництва (в тому числі заробітна плата), висока кон'юнктура товарних ринків. Ті підприємства, де такі умови не спостерігаються, як правило, не можуть мати високої прибутковості та дуже часто залишаються збитковими, що в ліберальній капіталістичній економіці може викликати їх загибель.

У табл. 3.6 наведено показники фінансового результату в розрахунку на душу населення, що дозволяють за даний період часу позиціонувати області України. За окремими роками має місце від'ємний фінансовий результат, унаслідок дії ринкових законів, у першу чергу, закону вартості, закону конкурентної боротьби і закону переливання капіталів.

За аналізований період часу кількість регіонів, де показник змін фінансового результату (на душу населення) був вище середнього по країні, складав від 3 (2005-2007 рр.) до 7 (2008, 2010 рр.), або від 12 до 28% відповідно,

а кількість областей, де мали місце від'ємні фінансові результати, коливався від 1 (2004 р.) до 15 (2007-2008 рр.), або від 4 до 60%, відповідно. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за даним показником коливався з 17,3 (2009 р.) до 500,6 раза (2011 р.).

До групи лідерів за даним питомим показником найчастіше входили області: Дніпропетровська (2005-2006, 2008 і 2010-2011 рр.), Донецька (2004 і 2007 рр.), Запорізька (2003 і 2009 рр.) і Полтавська (2009-2011 рр.). Другими найчастіше були Дніпропетровська (2007 р.), Донецька (2003, 2005-2006 і 2008 рр.) і Запорізька області (2004 р.), а третіми – Дніпропетровська (2004 р.), Запорізька (2005-2006 рр.), Полтавська (2007-2008 рр.), Київська (2011 р.) і Кіровоградська області (2009 р.).

Таблиця 3.6

Зміни фінансового результату (на душу населення) у 2003-2011 рр., тис. грн

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	373,79	942,84	1371,65	1634,73	2930,56	194,05	-922,80	1189,28	2775,66
1	АР Крим	25,88	160,46	299,63	324,16	261,07	-801,05	-100,65	-257,86	529,80
2	Вінницька	46,54	107,32	96,26	464,99	225,81	-187,95	-120,68	619,24	1227,70
3	Волинська	-88,58	194,68	355,54	260,89	477,13	-1107,99	-724,32	232,26	630,75
4	Дніпропетровська	511,03	1649,39	3296,47	3131,18	4836,10	3145,10	-1733,48	6356,63	78652,02
5	Донецька	523,99	2497,19	2504,08	2389,95	8919,39	2348,72	-771,98	1738,12	2851,61
6	Житомирська	447,97	601,06	115,93	213,27	354,27	-473,50	-307,28	36,98	431,28
7	Закарпатська	53,55	112,21	124,78	101,70	206,66	-210,31	-280,53	-67,90	296,31
8	Запорізька	1249,02	1896,55	1724,45	1848,39	2741,72	409,32	807,53	2692,72	2983,14
9	Івано-Франківська	-145,51	-93,57	215,06	102,21	67,77	-1345,30	-475,99	-462,31	-972,32
10	Київська	308,60	792,74	1268,06	863,17	961,66	-2331,21	167,96	771,72	3410,88
11	Кіровоградська	-48,73	36,17	162,57	295,79	563,82	174,29	635,68	1414,06	2610,43
12	Луганська	-110,85	179,98	377,53	172,43	531,67	-455,31	-1751,99	-1226,95	-980,11
13	Львівська	299,58	131,65	395,48	450,28	567,74	-979,44	-1122,80	-86,26	871,94
14	Миколаївська	24,27	380,89	671,70	772,34	1284,81	498,08	853,22	1517,11	1881,26
15	Одеська	391,60	579,25	972,32	905,99	856,47	-1353,73	-275,87	-70,29	157,10
16	Полтавська	297,58	1194,53	1041,10	909,90	2963,93	789,20	737,26	3339,90	7019,70
17	Рівненська	-2,66	310,76	309,73	505,28	762,67	-48,31	-740,36	387,68	235,38
18	Сумська	-119,60	101,78	187,56	238,24	406,58	-406,93	293,18	493,93	1341,92
19	Тернопільська	38,26	38,67	118,15	151,44	258,24	-553,00	322,25	190,11	184,93
20	Харківська	80,89	502,07	1012,76	1428,01	1782,47	247,30	-1290,35	-528,51	476,88
21	Херсонська	-150,03	81,27	62,14	21,57	228,62	-66,96	437,90	92,08	386,93
22	Хмельницька	-27,26	135,16	23,15	434,41	621,71	270,24	46,63	566,36	1108,77
23	Черкаська	56,76	258,05	377,34	517,62	1054,05	549,69	111,41	927,18	2113,60
24	Чернівецька	-9,51	8,01	48,45	120,82	304,81	52,87	-406,90	-247,93	-50,92
25	Чернігівська	165,73	150,46	262,64	132,82	443,08	-85,17	-343,70	1218,36	-125,03

До аутсайдерів за даним питомим показником належали Івано-Франківська (2004 р.), Луганська (2009–2011 рр.) і Херсонська області (2003 р.). Передостанніми в умовному ранжуванні за аналізований період часу були такі області: Івано-Франківська (2003 і 2011 рр.), Одеська (2008 р.), Харківська (2010 р.) і Дніпропетровська (2009 р.), разом з якими розмістилися Івано-Франківська (2008 і 2010 рр.), Сумська (2003 р.), Харківська (2009 р.) і Чернігівська області (2011 р.).

Період, коли в масштабах держави не спостерігалось від'ємного фінансового результату в жодному з регіонів, припав на 2005 - 2007 рр. Найбільше регіони з від'ємним фінансовим результатом спостерігалось в 2008–

2009 рр., якраз у розпал світової фінансової кризи, яка вплинула не лише на національну економіку, але і на економіки окремих регіонів.

Отже, як уся економіка країни, так і економіки окремих регіонів досить тісно інтегровані в світовий економічний простір, нестабільний стан якого провокує негативні наслідки в їх економічному розвитку. Усе це певною мірою викликає необхідність широкого використання методів економічного регулювання регіонального розвитку, покликаних не лише забезпечити приведення регіонів до бажаного стану або зміни основних параметрів, але і мінімізувати можливі втрати від нестабільної кон'юнктури світових ринків капіталу, робочої сили і товарів.

Таким чином, просторово-часове позиціонування регіонів за основними питомими показниками розвитку дозволило встановити, що явними лідерами за рівнем економічного розвитку регіонів за аналізований період часу були Дніпропетровська і Донецька області. За сумою перших місць за шістьма основними питомими показниками на кожну з названих областей припадає 21 епізод, або майже 78%. У той же час аутсайдерами за групою основних питомих показників залишалися Чернівецька і Тернопільська області (18 і 13 епізодів, або 36 і 26% відповідно). Дану обставину можна кваліфікувати як наслідок недостатньо ефективної державної регіональної політики, а разом із цим і відсутність дієвого економічного регулювання розвитку регіонів. Саме про це свідчать діапазони шести основних питомих показників в міжрегіональному розвитку, що збільшуються.

Серед додаткових питомих показників, які характеризують рівень економічного розвитку окремих регіонів, можна виділити:

- 1) готівковий дохід (на душу населення);
- 2) витрати населення (на душу населення);
- 3) роздрібний товарообіг (на душу населення). Окрім названих показників можуть використовуватися й інші.

У табл. 3.7 наведено дані, що характеризують середньодушовий дохід населення, яке мешкає на відповідних територіях.

Цей питомий показник є одним із вирішальних для визначення рівня економічного розвитку регіонів через досягнутий рівень доходів населення за певний період часу. У ньому відображаються грошові та натуральні (в грошовому вираженні) доходи громадян із різних джерел, починаючи із заробітної плати і дивідендів на акції і закінчуючи пенсіями, стипендіями і різними видами допомоги.

Згідно з наведеними в табл. 3.7 даними, за досліджуваний період часу кількість регіонів, де середньодушовий дохід населення був вище середнього по країні, складала від 3 (2006 р.) до 6 (2003 р.), або 12 і 24%, відповідно. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних відмінностях за цим питомих показником зріс з 1,43 (2003 р.) до 1,63 раза (2009 р.).

До групи лідерів за даним питомих показником входили такі області: Дніпропетровська (2004-2007 і 2011 р.), Донецька (2008-2010 рр.) і Запорізька (2003 р.). Найчастіше другими при ранжуванні були Дніпропетровська (2003,

2008-2010 рр.) і Донецька (2004-2007 рр.), а третіми – Запорізька (2004-2011 рр.) і Донецька області (2003 р.).

Таблиця 3.7

Середньодушовий дохід населення у 2003-2011 рр., тис. грн

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	4,53	5,80	8,13	10,12	13,44	18,33	19,46	24,05	27,41
1	АР Крим	4,06	5,03	7,00	8,51	11,61	15,45	16,31	20,06	22,66
2	Вінницька	4,06	5,09	7,17	8,77	11,52	15,16	16,24	20,47	23,47
3	Волинська	3,85	4,73	6,54	8,11	10,56	14,15	14,64	18,45	21,24
4	Дніпропетровська	4,95	6,40	9,09	11,30	14,99	20,28	21,50	26,65	30,64
5	Донецька	4,84	6,31	8,82	11,12	14,77	20,49	21,63	26,67	30,52
6	Житомирська	3,92	5,10	7,08	8,71	11,59	15,62	16,06	20,43	23,25
7	Закарпатська	3,47	4,37	6,03	7,34	9,74	12,89	13,25	16,71	19,10
8	Запорізька	4,96	6,29	8,79	10,91	14,42	19,56	20,43	25,41	29,11
9	Івано-Франківська	3,71	4,70	6,57	8,11	10,69	14,58	15,23	19,21	21,92
10	Київська	4,54	5,58	7,84	9,95	13,32	18,33	19,95	24,88	28,19
11	Кіровоградська	3,94	4,96	6,98	8,54	11,16	15,05	15,87	20,01	23,08
12	Луганська	4,09	5,28	7,41	9,25	12,30	17,09	18,13	22,41	25,49
13	Львівська	4,41	5,55	7,69	9,27	12,25	16,54	17,18	21,55	24,37
14	Миколаївська	4,42	5,49	7,63	9,28	12,27	16,68	17,42	22,00	25,20
15	Одеська	4,19	5,57	7,73	9,37	12,19	16,46	17,74	22,16	25,42
16	Полтавська	4,61	5,89	8,25	10,11	13,30	17,88	18,83	23,16	26,48
17	Рівненська	3,95	4,89	6,76	8,36	10,90	14,65	15,16	19,40	22,11
18	Сумська	4,27	5,25	7,43	9,31	12,50	16,74	17,33	21,45	24,39
19	Тернопільська	3,54	4,41	6,27	7,88	10,35	13,72	14,33	18,07	20,48
20	Харківська	4,67	5,80	8,10	10,02	13,53	18,68	19,69	24,36	27,64
21	Херсонська	3,66	4,81	6,80	8,31	10,90	14,74	15,30	19,28	22,05
22	Хмельницька	3,88	5,09	7,19	8,79	11,52	15,35	16,14	20,34	23,15
23	Черкаська	3,87	4,97	7,00	8,73	11,54	15,66	16,48	20,38	22,96
24	Чернівецька	3,50	4,55	6,36	7,73	10,15	13,51	13,95	17,82	20,08
25	Чернігівська	4,18	5,31	7,40	9,06	11,94	15,97	17,05	21,11	24,22

Серед областей-аутсайдерів за показником середньодушового доходу населення слід відзначити Закарпатську область (2003-2011 рр.), яка впродовж усього аналізованого періоду часу замикала список областей, а також Тернопільську (2004-2005 рр.) і Чернівецьку області (2003, 2006-2011 рр.), які, чергуючись, посідали передостаннє місце.

Така постійність у ранжуванні як областей-лідерів, так і областей-аутсайдерів є свідченням недостатньо ефективної державної регіональної політики, у сфері економічного регулювання регіонального розвитку, особливо у визначенні міри оплати праці (вартості робочої сили різної якості).

Наступним додатковим питомим показником, що характеризує рівень економічного розвитку регіону, є середньодушові витрати населення. Він певною мірою відображає матеріальні умови життя населення і можливості його відтворення. У табл. 3.8 наведено дані, які характеризують середньодушові витрати за 2003-2011 рр.

За аналізований період часу кількість регіонів, де середньодушові витрати населення були вище середнього по країні, складала від 2 (2009 р.) до 7 (2003 р.), або від 8 до 28% відповідно. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних розбіжностях за даним показником зріс з 1,35 (2003 р.) до 1,69

раза (2007 р.).

Лідерами за показником середньодушових витрат населення були такі області: Донецька (2005 р.), Запорізька (2003-2004 рр.), Одеська (2007-2009 рр.) і Харківська (2006, 2008 і 2010-2011 рр.). Другими в ранжуванні найчастіше виявлялися Дніпропетровська (2003 і 2005 рр.), Донецька (2004 р.), Одеська (2006, 2008, 2010-2011 рр.) і Харківська (2007 і 2009 рр.), третіми – Дніпропетровська (2004, 2006-2007 і 2011 рр.), Донецька (2003 р.) і Запорізька області (2005 і 2009-2011 рр.).

Серед областей-аутсайдерів за цим питомим показником останні місця посідали Закарпатська (2003-2005, 2008 і 2011 рр.) і Тернопільська області (2006-2007 і 2009-2010 рр.), які, чергуючись, посідали і передостаннє місце: лише в 2003 р. воно дісталось Чернівецькій області. У той же час третіми знизу були такі області: Івано-Франківська (2006 р.), Луганська (2007 р.), Рівненська (2008-2009 і 2011 рр.), Сумська (2003 р.), Чернівецька (2004-2005 рр.) і Чернігівська (2010 р.).

Таблиця 3.8

Середньодушові витрати населення у 2003-2011 рр., грн

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	3400,3	4468,4	6076,7	9144,6	12374,1	17156,5	17673,2	20593,9	24878,1
1	АР Крим	2974,0	3838,6	5272,0	8720,0	11722,3	16168,0	16343,9	18981,9	23228,7
2	Вінницька	3211,4	4059,7	5673,0	7107,4	9785,0	13882,1	14509,8	16183,9	20045,8
3	Волинська	2974,1	3729,5	5174,6	7501,9	9919,0	13857,0	14054,4	16107,6	20194,6
4	Дніпропетровська	3704,7	4907,3	6658,6	9488,8	12497,1	17536,0	17485,8	20977,6	25937,7
5	Донецька	3637,6	4984,0	6762,1	8437,3	11698,8	16555,5	16900,5	19993,3	24311,4
6	Житомирська	3040,5	3985,2	5401,8	6885,0	9338,1	12995,8	13528,7	16009,8	19778,2
7	Закарпатська	2678,6	3444,6	4669,6	7092,2	9023,5	12204,3	12819,7	15184,2	17915,9
8	Запорізька	3769,7	4997,4	6625,1	9302,0	12046,3	16641,1	17503,4	21220,6	25966,6
9	Івано-Франківська	2941,3	3780,2	5038,5	6308,4	8823,0	12606,0	13296,4	16334,6	19681,2
10	Київська	3521,7	4426,8	6271,7	8119,4	11501,5	16311,9	17036,8	19645,3	24585,1
11	Кіровоградська	3050,0	3885,5	5313,8	7139,9	9502,1	13081,1	13784,2	15930,6	19779,4
12	Луганська	3150,6	4139,0	5780,1	6597,0	9046,3	12737,7	13611,6	16943,6	20234,4
13	Львівська	3401,6	4396,1	5794,2	8002,6	10568,6	14312,7	14544,0	18229,0	22103,6
14	Миколаївська	3385,3	4354,7	5877,0	7829,2	10755,2	15089,6	15721,5	17979,6	22220,5
15	Одеська	3163,9	4221,4	5671,2	9924,5	13482,9	18303,3	19591,9	23437,4	28777,1
16	Полтавська	3560,1	4683,5	6325,4	7929,2	10700,1	14685,5	15035,5	18219,9	21241,8
17	Рівненська	2984,8	3787,9	5097,5	6950,0	9006,2	12609,6	13232,0	16209,5	20004,3
18	Сумська	3276,7	4141,1	7533,1	6889,8	9013,4	12549,6	13030,0	15587,5	19426,1
19	Тернопільська	2794,6	3524,2	4701,1	5964,1	7991,8	11271,9	12153,8	14764,8	18410,8
20	Харківська	3468,9	4489,6	6009,8	10059,2	13404,8	18757,3	19571,6	24023,8	28856,1
21	Херсонська	2832,3	3792,0	5081,7	7276,7	9897,5	13593,8	14082,8	16967,4	20229,3
22	Хмельницька	3075,3	4024,1	5509,5	7536,2	9772,1	13521,3	14077,9	16254,5	20091,4
23	Черкаська	2961,9	3882,4	5285,7	7502,1	10384,3	14255,3	14705,7	17347,1	21196,4
24	Чернівецька	2741,9	3607,9	4762,6	7050,3	9349,5	13126,2	13473,8	15549,0	19475,0
25	Чернігівська	3256,6	4228,7	5809,4	7016,9	9199,2	12891,2	13292,7	15382,2	20303,6

Лідуюча група за показником середньодушових витрат населення впродовж аналізованого періоду часу складалася з п'яти областей, а до групи аутсайдерів входило вісім областей. При цьому група лідерів відрізнялася більшою стабільністю, ніж та, куди входили відстаючі області. Хоча кількість областей, які посідали перше місце, становила чотири, а областей, що посідали

останнє місце, було лише дві.

Одним із додаткових питомих показників, що характеризують рівень економічного розвитку регіону, є середньодушовий роздрібний товарообіг. Цей питомий показник досить тісно пов'язаний із середньодушовими доходами і витратами населення, оскільки дозволяє виявляти частку середньодушового роздрібногo товарообігу в середньодушових витратах населення.

У табл. 3.9 наведено дані щодо середньодушового роздрібногo товарообігу в розрізі регіонів України за 2003 - 2011 рр.

Таблиця 3.9

Середньодушовий роздрібний товарообіг у 2003-2011 рр., грн

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1 046	1 424	2 003	2 777	3 832	5 338	5 015	6 123	7 659
1	АР Крим	876	1 217	1 734	2 416	3 257	4 603	4 288	5 177	6 551
2	Вінницька	729	966	1 314	1 747	2 336	3 216	2 816	3 447	4 477
3	Волинська	956	1 278	1 759	2 313	3 022	4 155	3 753	4 542	5 692
4	Дніпропетровська	1 261	1 741	2 418	3 341	4 684	6 601	5 989	7 401	8 985
5	Донецька	879	1 205	1 693	2 484	3 496	4 918	4 441	5 718	7 091
6	Житомирська	786	1 007	1 327	1 836	2 532	3 342	3 212	3 921	5 147
7	Закарпатська	1 164	1 655	2 139	2 332	2 949	4 267	3 951	4 797	5 994
8	Запорізька	1 075	1 521	2 076	2 687	3 686	5 091	4 642	5 942	7 447
9	Івано-Франківська	615	793	1 124	1 636	2 264	3 270	3 077	3 520	4 620
10	Київська	890	1 227	1 705	2 692	3 820	5 690	5 804	7 107	9 503
11	Кіровоградська	769	1 025	1 364	1 906	2 677	3 795	3 556	4 369	5 291
12	Луганська	623	857	1 140	1 572	2 215	3 327	3 072	3 973	5 007
13	Львівська	1 185	1 546	2 141	2 675	3 694	5 018	5 089	5 898	7 150
14	Миколаївська	772	1 058	1 437	2 101	3 197	4 426	4 040	4 800	6 074
15	Одеська	1 039	1 520	2 144	3 104	4 174	5 916	6 206	7 535	9 548
16	Полтавська	941	1 202	1 612	2 241	3 052	4 430	4 021	4 830	6 114
17	Рівненська	849	1 086	1 419	1 811	2 382	3 346	3 295	3 810	4 808
18	Сумська	828	1 062	1 416	1 768	2 233	3 086	2 867	3 365	4 321
19	Тернопільська	640	857	1 187	1 560	2 043	3 019	3 044	3 518	4 346
20	Харківська	1 277	1 690	2 380	3 249	4 391	6 042	5 756	6 806	8 351
21	Херсонська	902	1 225	1 613	2 223	2 990	3 981	4 033	4 711	5 801
22	Хмельницька	733	943	1 306	1 832	2 484	3 718	3 297	3 930	4 945
23	Черкаська	754	1 021	1 298	1 750	2 401	3 480	3 416	4 317	5 539
24	Чернівецька	952	1 208	1 578	1 991	2 960	4 052	3 974	4 558	5 398
25	Чернігівська	814	1 056	1 340	1 828	2 502	3 458	3 326	3 972	4 997

За аналізований період часу кількість регіонів, де середньодушовий роздрібний товарообіг був вище середнього по країні, складала від 3 (2005–2006 рр.) до 5 (2003 і 2009 р.), або від 12 до 20% відповідно. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних розбіжностях за показником середньодушового роздрібногo товарообігу коливався від 2,07 (2003 р.) до 2,29 раза (2007 р.).

До групи лідерів за цим питомих показником входили такі області: Дніпропетровська (2004-2010 рр.), Одеська (2011 р.) і Харківська (2003 р.), які, чергуючись, посідали і другі та треті місця. Крім того, друге і третє місця посідала Київська область (2011 і 2009-2010 рр. відповідно).

Серед областей-аутсайдерів за показником середньодушового роздрібногo товарообігу останні місця посідали Вінницька (2009 р.), Івано-Франківська

(2003-2005 рр.), Сумська (2010-2011 рр.) і Тернопільська (2006-2008 рр.); ці ж області впродовж аналізованого періоду часу по черзі посідали два передостанні місця. Крім того, в 2003-2007 рр. за даним показником передостаннє місце посідала Луганська область.

Отже, лідируюча група складалася з шести областей, а ар'єргардна – з п'яти. Це свідчить про деяку умовну постійність в організації та забезпеченні населення товарами в системі роздрібної торгівлі.

Таким чином, просторово-часове позиціонування регіонів за додатковими економічними показниками розвитку дозволило встановити, що явним лідером була Дніпропетровська область. За сумою перших місць за трьома додатковими питомими показниками на її частку припало 13 епізодів, або більш ніж 46%. У той же час аутсайдером за цими питомими показниками залишалася Закарпатська область, на частку якої припало 14 епізодів, або більш ніж 53%. При цьому діапазони міжрегіональних відмінностей за групою додаткових питомих показників неухильно зростали. Це також є свідченням недостатньо ефективної державної регіональної політики, а також відсутності дієвого економічного регулювання розвитку регіонів.

Синтетичним показником, за допомогою якого можна встановити рівень економічного розвитку регіону, виступає щільність наявного населення. Цей питомий показник дозволяє відстежувати всю сукупність людей, що знаходяться на цій території в той або інший момент часу незалежно від характеру мешкання (постійного або тимчасового) і його тривалості. Зміни цього показника свідчать про комфортність умов мешкання і життєдіяльності у встановлених межах адміністративно-територіальних утворень.

У табл. 3.10 наведено дані щодо щільності наявного населення за всіма регіонами України за аналізований період часу.

За аналізований період кількість регіонів, де щільність наявного населення була вище середньої по країні, складала 9, або 36 %. При цьому максимальний діапазон у міжрегіональних розбіжностях за показником щільності наявного населення неухильно збільшувався з 4,71 (2003 р.) до 4,87 раз (2011 р.).

Збільшення діапазону міжрегіональних відмінностей за цим питомим показником опосередковано підтверджує, що економічні умови мешкання і життєдіяльності у встановлених межах адміністративно-територіальних утворень не відповідають вимогам населення, через що його чисельність неухильно скорочується.

До областей-лідерів за показником щільності наявного населення належали такі: Донецька, Дніпропетровська і Львівська; а серед аутсайдерів – Кіровоградська, Херсонська і Чернігівська. І в першій групі і в другій жодних переміщень за аналізований період часу не відбувалося.

Таблиця 3.10

*Щільність наявного населення, яке мешкає на території області
у 2003-2011 рр., чол./км²*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	78,91	78,34	77,76	77,29	76,84	76,46	76,16	75,86	75,61
1	АР Крим	76,82	76,41	76,01	75,75	75,52	75,38	75,30	75,23	75,21
2	Вінницька	65,52	64,91	64,21	63,64	63,10	62,64	62,29	61,93	61,67
3	Волинська	52,18	51,98	51,76	51,64	51,56	51,55	51,58	51,60	51,67
4	Дніпропетровська	109,81	108,97	108,06	107,30	106,53	105,77	105,19	104,59	104,08
5	Донецька	178,15	176,30	174,45	172,85	171,28	169,83	168,55	167,28	166,16
6	Житомирська	45,63	45,14	44,63	44,20	43,81	43,43	43,15	42,92	42,72
7	Закарпатська	97,74	97,54	97,30	97,17	97,08	97,14	97,25	97,45	97,71
8	Запорізька	69,58	69,01	68,42	67,90	67,39	66,96	66,61	66,22	65,87
9	Івано-Франківська	100,56	100,26	99,92	99,67	99,47	99,36	99,33	99,27	99,29
10	Київська	63,84	63,31	62,77	62,32	61,83	61,49	61,27	61,12	61,19
11	Кіровоградська	44,72	44,06	43,38	42,81	42,26	41,75	41,37	41,06	40,75
12	Луганська	92,61	91,40	90,23	89,21	88,22	87,33	86,58	85,82	85,12
13	Львівська	119,19	118,72	118,22	117,82	117,42	117,11	116,95	116,73	116,56
14	Миколаївська	50,42	49,98	49,58	49,26	48,93	48,61	48,35	48,10	47,89
15	Одеська	72,97	72,54	72,14	71,94	71,91	71,84	71,80	71,73	71,72
16	Полтавська	55,23	54,60	53,99	53,49	52,95	52,48	52,07	51,66	51,29
17	Рівненська	57,92	57,75	57,54	57,43	57,31	57,26	57,29	57,34	57,43
18	Сумська	53,01	52,26	51,53	50,90	50,29	49,75	49,26	48,80	48,42
19	Тернопільська	81,64	81,13	80,59	80,10	79,61	79,22	78,91	78,56	78,29
20	Харківська	91,30	90,71	90,10	89,56	89,04	88,61	88,19	87,74	87,33
21	Херсонська	40,34	39,94	39,53	39,20	38,86	38,57	38,36	38,18	38,01
22	Хмельницька	68,01	67,38	66,67	66,09	65,55	65,12	64,76	64,41	64,09
23	Черкаська	65,67	64,93	64,19	63,54	62,94	62,40	61,97	61,50	61,11
24	Чернівецька	112,91	112,53	112,12	111,89	111,67	111,62	111,65	111,64	111,77
25	Чернігівська	37,83	37,23	36,63	36,11	35,61	35,15	34,79	34,43	34,12

Таким чином, просторово-часове позиціонування регіонів України за основними і додатковими питомими показниками дозволяє дійти таких висновків:

- групу лідерів, як правило, складають промислово розвинуті області, а групу аутсайдерів – регіони, більше зорієнтовані на виробництво сільськогосподарської продукції;

- відносна постійність складу регіонів, що входять у лідируючу, так і в ту групу, що відстає, є свідченням недостатньо ефективної державної регіональної політики, спрямованої на вирівнювання економічних можливостей життєдіяльності в різних за своїми можливостях регіонами;

- міжрегіональні відмінності в економічному розвитку, що посилюються, за аналізований період змушують усіх зацікавлених учасників суспільних відносин шукати більш дієві заходи і механізми, спрямовані на приведення в бажаний стан (в тому числі за рівнем економічного розвитку) регіонів за допомогою координації спільних дій у різних сферах і видах діяльності.

3.2. Порівняльна оцінка використання потенціалу й ефективності економіки регіонів України

Перспективи розвитку регіонів України багато в чому визначаються наявним економічним потенціалом, а також ефективністю його використання. У цьому разі для розрахунку оцінки використання економічного потенціалу застосовано такі статистичні показники:

- 1) обсяг (вартість) основних засобів;
- 2) інвестиції в основний капітал;
- 3) чисельність наявного населення в даному регіоні;
- 4) чисельність зайнятих працівників в економіці області;
- 5) чисельність зайнятих працівників у наукових дослідженнях і розробках;
- 6) щільність залізниць спільного користування;
- 7) щільність автомобільних доріг із твердим покриттям.

Для оцінки ефективності економіки регіонів використано такі питомі показники: трудоємність, фондоємність, зарплатоємність, енергоємність валового регіонального продукту.

У процесі дослідження використано методичку, яка полягає у такому. По-перше, для встановлення порівняльної оцінки використання потенціалу регіону розраховувалися питомі показники виходячи із значення досліджуваних показників щодо чисельності наявного населення, а потім – відносні показники, розраховані з урахуванням співвідношення значень питомих показників регіону до відповідних показників для всієї країни. Величини відносних показників для економіки України завжди дорівнюють одиниці. Якщо в якомусь регіоні спостерігалось перевищення вибраного індикатора відносного потенціалу над одиницею (який дорівнює відносному показнику використання конкретного виду потенціалу по країні в цілому), то це свідчить про високий ступінь використання потенціалу регіону. Якщо ж даний індикатор виявлявся менше одиниці, то використання відносного потенціалу такого регіону було нижче загальнодержавного.

По-друге, для встановлення порівняльної оцінки ефективності економіки регіону на основі питомих показників (трудо-, фондо-, зарплато- та енергоємності) розраховувалися відносні показники (розділені на значення цих же показників для країни в цілому). Величини відносних показників ефективності економіки України завжди дорівнюють одиниці. Якщо в якомусь регіоні спостерігалось перевищення вибраного індикатора відносного показника ефективності економіки над одиницею (який дорівнює ефективності економіки країни), тоді мала місце низька ефективність економіки регіону. Якщо ж даний індикатор виявлявся менше одиниці, то мала місце висока ефективність економіки регіону.

По-третє, для кожної оцінки використання економічного потенціалу й оцінки ефективності економіки регіонів визначалися зведені (загальні) показники відносного потенціалу і відносної ефективності розвитку регіонів.

Вказані зведені показники можуть розраховуватися як за видами відповідних оцінок окремих потенціалів за весь досліджуваний період часу, так і по всьому економічному потенціалу регіонів або ефективності регіонів за окремими роками. Як такий показник може прийматися середнє арифметичне (розраховується як частка від ділення суми отриманих відносних показників на їх кількість) або середнє геометричне (обчислюється як корінь n -го ступеня з утворення окремих відносних показників) даних відносних індикаторів.

Вибір варіантів розрахунків зведених показників має залежати від цілей дослідження: наприклад, якщо існує необхідність вибору загальної мети стратегії економічного розвитку регіону, то використовують зведені показники по всьому економічному потенціалу, якщо ж визначається мета розвитку регіону за окремими напрямками, тоді використовують розрахунок зведених показників за окремими видами потенціалів регіону. Важливою складовою економічного потенціалу виступає виробничий потенціал регіону, який може бути визначений через систему розрахунків, основу яких становлять зміни вартості основних засобів.

У табл. 3.11 наведено відносні показники використання виробничих потенціалів регіонів України за 2003-2010 рр.

Таблиця 3.11

Відносні показники використання виробничих потенціалів регіонів у 2003-2010 рр., частки од.¹

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,980	0,909	0,884	0,955	0,884	0,801	0,816	0,566
2	Вінницька	0,676	0,626	0,621	0,582	0,578	0,761	0,699	4,399
3	Волинська	0,578	0,593	0,589	0,536	0,554	0,435	0,393	0,252
4	Дніпропетровська	1,349	1,534	1,459	1,384	1,294	1,145	1,197	1,451
5	Донецька	1,210	1,144	1,150	1,222	1,128	0,980	1,136	0,706
6	Житомирська	0,676	0,622	0,599	0,539	0,548	0,462	0,409	0,305
7	Закарпатська	0,515	0,504	0,503	0,516	0,513	0,449	0,478	0,479
8	Запорізька	1,393	1,307	1,390	1,418	1,422	1,095	1,006	0,870
9	Івано-Франківська	0,835	0,797	0,742	0,647	0,579	0,445	0,430	0,285
10	Київська	0,937	0,985	0,976	0,953	0,977	0,827	0,766	0,499
11	Кіровоградська	0,803	0,754	0,745	0,794	0,774	0,696	0,950	4,439
12	Луганська	0,907	0,882	0,876	0,865	0,812	0,626	0,578	0,368
13	Львівська	0,841	0,831	0,845	0,797	0,726	0,591	0,702	0,561
14	Миколаївська	0,939	0,891	0,885	0,905	1,172	0,834	0,925	0,748
15	Одеська	0,953	0,981	0,998	1,039	0,913	0,759	0,747	0,498
16	Полтавська	1,120	1,383	1,363	1,324	1,399	1,183	1,134	0,825
17	Рівненська	0,652	0,677	0,724	0,705	0,792	0,581	0,509	0,325
18	Сумська	0,953	0,884	0,844	0,758	0,675	0,564	0,496	0,340
19	Тернопільська	0,551	0,515	0,499	0,454	0,415	0,330	0,290	0,208
20	Харківська	1,207	1,100	1,128	1,210	1,468	2,001	1,699	1,839
21	Херсонська	0,888	0,663	0,628	0,641	0,610	0,566	0,532	0,367
22	Хмельницька	0,639	0,669	0,717	0,650	0,672	0,580	0,502	0,405
23	Черкаська	0,757	0,710	0,734	0,945	0,857	0,643	0,571	0,408
24	Чернівецька	0,632	0,586	0,556	0,518	0,474	0,360	0,387	0,284
25	Чернігівська	1,023	0,957	0,926	0,813	0,699	0,577	0,563	0,370

¹ Починаючи з 2011 р. в офіційних статистичних довідниках Державна служба статистики України не надає даних про вартість основних засобів.

Отже, на початок досліджуваного періоду кількість регіонів, використання виробничого потенціалу яких перевищувало середнє значення по країні, складала 6 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Полтавська, Харківська і Чернігівська області), то на його закінчення стало 4 (Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська і Харківська області).

При цьому лише в двох областях (Дніпропетровській і Харківській) використання виробничого потенціалу залишалося вище середнього по країні впродовж усього досліджуваного періоду, а в трьох областях (Донецькій, Запорізькій і Полтавській) зниження використання виробничого потенціалу безпосередньо відбулося в 2010 р. Крім того, в 2007 р. у Миколаївській області використання виробничого потенціалу перевищило середнє значення по країні. В усіх інших областях України використання виробничого потенціалу перебувало нижче середнього по країні, більш того, спостерігалось неухильне зниження відносних показників, що може свідчити про його абсолютне зниження. Найгірший стан мають відносні показники використання виробничого потенціалу у Волинській, Тернопільській і Чернівецькій областях. Виходячи з кількісних співвідношень періодів з високим використанням виробничого потенціалу до загальної кількості, можна стверджувати, що лише 1/5 виробничого потенціалу країни використовувалося на повну потужність. Низький рівень використання виробничого потенціалу заважає поступальному розвитку регіонів, а без його нарощування в майбутньому може розпочатися деградація економіки цих областей.

Іншою важливою складовою економічного потенціалу регіону є інвестиційний потенціал. У табл. 3.12 наведено відносні показники використання інвестиційного потенціалу за окремими регіонами.

Якщо на початок досліджуваного періоду кількість регіонів, де відносні показники використання інвестиційного потенціалу перевищували середні значення по країні, складала 7 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Одеська, Полтавська і Сумська області), то на його кінець – 4 (Дніпропетровська, Київська, Одеська і Полтавська області). Крім того, в Миколаївській області в 2004 і 2007 рр., а в Черкаській у 2006 р. спостерігалось перевищення відносних показників використання інвестиційного потенціалу порівняно із середньодержавним рівнем. На основі кількісних співвідношень періодів із високим використанням інвестиційного потенціалу до загальної кількості можна стверджувати, що лише 24% інвестиційного потенціалу країни використовувалося на повну потужність. При цьому найнижчі відносні показники використання інвестиційного потенціалу мали місце в Житомирській, Закарпатській і Тернопільській областях.

Низький рівень використання інвестиційного потенціалу не здатен забезпечувати нарощування виробничого потенціалу, а разом із ним і поступальний розвиток регіонів. Це є одним із вирішальних чинників гальмування в економічному розвитку регіонів.

*Відносні показники використання
інвестиційного потенціалу регіонів у 2003-2010 рр. , частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,881	0,946	0,887	0,854	0,853	0,877	0,869	0,866
2	Вінницька	0,467	0,469	0,463	0,422	0,504	0,553	0,611	0,569
3	Волинська	0,739	0,758	0,643	0,632	0,570	0,654	0,674	0,661
4	Дніпропетровська	1,168	1,068	1,133	1,063	1,142	1,172	1,081	1,063
5	Донецька	1,149	1,041	0,964	0,974	1,053	0,960	0,923	0,981
6	Житомирська	0,352	0,510	0,421	0,399	0,433	0,440	0,463	0,560
7	Закарпатська	0,606	0,603	0,754	0,551	0,447	0,598	0,518	0,520
8	Запорізька	1,009	1,036	1,063	0,916	0,897	0,788	0,862	0,813
9	Івано-Франківська	0,890	0,871	0,748	0,707	0,606	0,699	0,708	0,847
10	Київська	1,078	1,185	1,522	1,248	1,296	1,499	1,793	1,935
11	Кіровоградська	0,554	0,595	0,603	0,794	0,616	0,637	0,595	0,593
12	Луганська	0,751	0,725	0,726	0,761	0,923	0,875	1,029	0,771
13	Львівська	0,764	0,888	0,914	0,872	0,911	0,848	0,793	0,833
14	Миколаївська	0,883	1,073	0,990	0,998	1,049	0,961	0,758	0,719
15	Одеська	1,487	1,374	1,267	1,321	1,072	1,130	1,071	1,026
16	Полтавська	1,299	1,481	1,277	1,155	1,212	1,160	1,085	1,167
17	Рівненська	0,733	0,769	0,858	1,034	0,512	0,686	0,619	0,626
18	Сумська	1,137	0,988	0,698	0,560	0,600	0,469	0,507	0,510
19	Тернопільська	0,356	0,362	0,377	0,352	0,404	0,409	0,443	0,515
20	Харківська	0,997	1,102	1,156	1,107	1,029	1,054	1,061	0,843
21	Херсонська	0,510	0,440	0,448	0,489	0,484	0,504	0,518	0,709
22	Хмельницька	0,593	0,666	0,604	0,790	0,539	0,570	0,573	0,718
23	Черкаська	0,459	0,545	0,663	1,117	0,775	0,933	0,798	0,784
24	Чернівецька	0,384	0,455	0,527	0,446	0,416	0,591	0,629	0,811
25	Чернігівська	0,669	0,629	0,650	0,610	0,585	0,499	0,532	0,546

Ще одну важливу складову економічного потенціалу регіону становить трудовий потенціал. У табл. 3.13 відображено відносні показники використання трудового потенціалу за досліджуваний період часу.

Якщо на початок досліджуваного періоду кількість регіонів, де відносні показники використання трудового потенціалу перевищували середнє значення по країні, складала 10, то на кінець – 6. Серед них тільки в АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій і Харківській областях цей показник упродовж усього періоду був вище середнього по країні. Кількісні співвідношення періодів із високим використанням трудового потенціалу до загальної кількості свідчать, що близько 39% трудового потенціалу країни використовувалося на повну потужність. При цьому найнижчі відносні показники використання трудового потенціалу мали Івано-Франківська, Кіровоградська і Рівненська області. Низький рівень використання трудового потенціалу регіонів, без сумніву, є одним із чинників, які гальмують їх поступальний розвиток.

Також однією з важливих складових економічного потенціалу регіону є науковий потенціал. За своєю економічною природою він відрізняється своєрідною специфікою, обумовленою галузевим розподілом праці, що історично склався. Як правило, науковий потенціал зосереджується на тих територіях, де розвитку науки приділялося і приділяється велика увага.

*Відносні показники використання
трудового потенціалу регіонів у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	1,098	1,051	1,037	1,034	1,031	1,027	1,049	1,041	1,045
2	Вінницька	1,117	0,976	0,964	0,964	0,964	0,962	0,956	0,956	0,960
3	Волинська	1,019	0,945	0,938	0,933	0,929	0,931	0,940	0,944	0,951
4	Дніпропетровська	1,069	1,042	1,036	1,040	1,033	1,030	1,043	1,044	1,035
5	Донецька	1,038	1,040	1,043	1,047	1,043	1,046	1,010	1,011	1,017
6	Житомирська	0,873	0,972	0,974	0,971	0,969	0,966	0,983	0,990	0,976
7	Закарпатська	1,041	1,003	1,004	0,983	0,978	0,977	0,960	0,963	0,938
8	Запорізька	0,990	1,024	1,032	1,036	1,029	1,027	1,036	1,035	1,037
9	Івано-Франківська	0,800	0,858	0,854	0,848	0,859	0,863	0,868	0,868	0,862
10	Київська	0,973	1,001	1,018	1,017	1,015	1,014	0,998	0,997	0,985
11	Кіровоградська	0,977	0,955	0,973	0,981	0,987	0,984	0,968	0,964	0,970
12	Луганська	0,935	0,974	0,993	0,996	1,005	1,008	1,011	1,001	0,990
13	Львівська	0,972	0,951	0,937	0,937	0,934	0,942	0,969	0,974	0,973
14	Миколаївська	0,965	1,013	1,004	1,008	1,008	1,009	1,024	1,025	1,024
15	Одеська	1,022	1,002	0,971	0,976	0,982	0,982	0,990	0,988	0,986
16	Полтавська	0,984	0,993	1,007	1,012	1,011	1,007	0,982	0,979	0,994
17	Рівненська	0,858	0,878	0,906	0,907	0,908	0,914	0,912	0,924	0,952
18	Сумська	1,041	1,001	1,010	1,007	1,007	1,010	0,971	0,967	1,011
19	Тернопільська	0,784	0,807	0,867	0,838	0,855	0,855	0,882	0,899	0,901
20	Харківська	1,072	1,052	1,041	1,045	1,041	1,038	1,040	1,039	1,047
21	Херсонська	0,938	0,978	1,007	1,016	1,013	1,016	1,014	1,015	0,996
22	Хмельницька	0,916	0,963	0,968	0,967	0,968	0,975	0,988	0,988	0,973
23	Черкаська	0,926	0,963	0,979	0,984	0,987	0,984	0,987	0,993	0,996
24	Чернівецька	0,835	0,903	0,904	0,902	0,922	0,927	0,947	0,955	0,956
25	Чернігівська	1,024	0,993	1,006	0,981	0,984	0,984	0,984	0,988	0,980

У табл. 3.14 наведено відносні показники використання наукового потенціалу в розрізі регіонів України.

Протягом досліджуваного періоду кількість регіонів, де відносні показники використання наукового потенціалу перевищували середнє значення по країні, складала 2 (Дніпропетровська і Харківська області).

Це може свідчити про недостатню увагу до розвитку науки в інших областях. Виходячи з кількісних співвідношень періодів з високим використанням наукового потенціалу до загальної кількості, можна стверджувати, що лише 8% трудового потенціалу країни використовувалося на повну потужність. При цьому найнижчі відносні показники використання наукового потенціалу спостерігалися в Житомирській, Рівненській і Тернопільській областях. Однак цього, недостатньо для формування передумов поступального розвитку регіонів.

Важливою складовою економічного потенціалу регіону є транспортний потенціал. Основними елементами транспортного потенціалу виступають залізниці загального користування й автомобільні дороги з твердим покриттям.

*Відносні показники використання
наукового потенціалу регіонів у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,435	0,432	0,436	0,436	0,440	0,408	0,390	0,378	0,343
2	Вінницька	0,253	0,239	0,226	0,226	0,225	0,229	0,195	0,215	0,212
3	Волинська	0,230	0,202	0,206	0,231	0,143	0,121	0,140	0,144	0,141
4	Дніпропетровська	1,045	1,158	1,164	1,166	1,123	1,118	1,142	1,148	1,143
5	Донецька	0,753	0,740	0,734	0,765	0,798	0,775	0,725	0,647	0,718
6	Житомирська	0,141	0,143	0,144	0,123	0,133	0,131	0,112	0,120	0,103
7	Закарпатська	0,237	0,224	0,236	0,227	0,241	0,227	0,230	0,229	0,221
8	Запорізька	0,796	0,746	0,754	0,757	0,718	0,701	0,708	0,678	0,593
9	Івано-Франківська	0,246	0,245	0,245	0,265	0,284	0,277	0,255	0,283	0,291
10	Київська	0,615	0,597	0,618	0,650	0,646	0,658	0,698	0,676	0,585
11	Кіровоградська	0,142	0,135	0,179	0,146	0,158	0,168	0,187	0,207	0,202
12	Луганська	0,370	0,355	0,350	0,329	0,328	0,317	0,261	0,264	0,258
13	Львівська	0,877	0,862	0,837	0,858	0,837	0,814	0,799	0,819	0,777
14	Миколаївська	0,541	0,544	0,531	0,568	0,559	0,549	0,547	0,535	0,483
15	Одеська	0,692	0,658	0,640	0,641	0,632	0,639	0,603	0,605	0,599
16	Полтавська	0,321	0,273	0,273	0,264	0,285	0,313	0,332	0,355	0,334
17	Рівненська	0,125	0,130	0,128	0,127	0,102	0,107	0,087	0,092	0,087
18	Сумська	0,661	0,899	0,881	0,677	0,702	0,716	0,775	0,722	0,791
19	Тернопільська	0,225	0,200	0,174	0,140	0,118	0,115	0,120	0,112	0,102
20	Харківська	2,740	2,722	2,705	2,773	2,759	2,750	2,728	2,711	2,784
21	Херсонська	0,365	0,357	0,377	0,393	0,380	0,370	0,356	0,380	0,331
22	Хмельницька	0,046	0,046	0,040	0,042	0,045	0,040	0,035	0,037	0,035
23	Черкаська	0,356	0,351	0,303	0,296	0,351	0,344	0,341	0,357	0,312
24	Чернівецька	0,330	0,325	0,335	0,396	0,405	0,473	0,494	0,521	0,397
25	Чернігівська	0,280	0,255	0,260	0,268	0,267	0,256	0,252	0,262	0,229

Залізничні й автомобільні дороги покликані забезпечувати своєчасне переміщення товарів і пасажирів у задані точки території країни, регіону, будь-якої місцевості. Від розмежованості цих доріг великою мірою залежить і використання інших видів потенціалів.

У табл. 3.15 наведено відносні показники використання (щільність) залізниць зального користування.

На початок досліджуваного періоду кількість регіонів, де відносні показники використання залізниць загального користування були вищі середніх по країні, складала 9, а в кінці цього періоду їх стало 11. При цьому в Івано-Франківській і Кіровоградській областях цей показник дорівнює загальнодержавному. Це стало можливим у результаті зниження загальної протяжності залізниць спільного призначення як по країні в цілому, так і за окремими областями. Разом з тим в АР Крим, Херсонській і Чернігівській областях відносний показник використання залізниць залишався найнижчим по країні.

Кількісні співвідношення періодів із високим використанням транспортного потенціалу (по залізницях) до загальної кількості, вказують на те, що майже 47% транспортного потенціалу країни використовувалося на повну потужність.

*Відносні показники використання
(щільності) залізниць загального користування у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,649	0,667	0,667	0,639	0,639	0,639	0,639	0,639	0,639
2	Вінницька	1,135	1,167	1,167	1,167	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139
3	Волинська	0,811	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833
4	Дніпропетровська	1,297	1,361	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333
5	Донецька	1,649	1,694	1,694	1,667	1,667	1,667	1,667	1,667	1,667
6	Житомирська	0,973	0,972	0,972	0,972	0,972	0,944	0,944	0,944	0,944
7	Закарпатська	1,297	1,333	1,333	1,306	1,306	1,306	1,306	1,306	1,306
8	Запорізька	0,973	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
9	Івано-Франківська	0,973	1,000	1,000	0,972	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
10	Київська	0,757	0,778	0,806	0,806	0,806	0,722	0,722	0,750	0,778
11	Кіровоградська	0,973	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
12	Луганська	1,135	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139
13	Львівська	1,595	1,639	1,639	1,639	1,639	1,639	1,639	1,639	1,611
14	Миколаївська	0,784	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806
15	Одеська	0,865	0,889	0,889	0,889	0,889	0,889	0,889	0,889	0,889
16	Полтавська	0,811	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833	0,833
17	Рівненська	0,784	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806	0,806
18	Сумська	0,892	0,917	0,917	0,889	0,889	0,861	0,861	0,861	0,861
19	Тернопільська	1,108	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139	1,139
20	Харківська	1,297	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333	1,333
21	Херсонська	0,432	0,444	0,444	0,444	0,444	0,444	0,444	0,444	0,444
22	Хмельницька	0,973	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
23	Черкаська	0,838	0,861	0,861	0,806	0,806	0,778	0,778	0,778	0,778
24	Чернівецька	1,378	1,417	1,417	1,417	1,417	1,417	1,417	1,417	1,417
25	Чернігівська	0,757	0,778	0,778	0,778	0,778	0,750	0,750	0,750	0,750

У табл. 3.16 наведено відносні показники використання (щільності) автомобільних доріг із твердим покриттям.

Як на початок, так і на кінець досліджуваного періоду кількість регіонів, де відносні показники використання автомобільних доріг із твердим покриттям були вищі середніх по країні, складала 15. Це свідчить про те, що на території областей вже склалася розгалужена мережа автомобільних доріг із твердим покриттям.

Виходячи з кількісних співвідношень періодів із високим використанням транспортного потенціалу (по автомобільних дорогах із твердим покриттям) до загальної кількості, можна стверджувати, що майже 60% транспортного потенціалу країни використовувалося на повну потужність. При цьому в Миколаївській, Херсонській і Чернігівській областях відносні показники використання автомобільних доріг із твердим покриттям були значно нижчі середніх по країні.

Таким чином, якщо спробувати оцінити всю сукупність відносних показників використання різних видів потенціалу регіонів, то можна виокремити декілька груп регіонів, де він відрізнятиметься. Так, до першої групи входять Дніпропетровська і Харківська області (які займали лідируючі позиції по всіх або більшості відносних показників використання економічного

потенціалу). Другу групу складають Донецька, Запорізька, Київська і Полтавська області (їх відносні показники використання різних потенціалів регіону були вище середнього по країні за кількома показниками). До третьої групи включені регіони, де мали місце окремі випадки перевищення відносного показника використання окремого потенціалу порівняно із середнім по країні (Вінницька, Волинська, Закарпатська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська, Чернівецька і Чернігівська області). Четверта група регіонів – усі інші області України, де відносні показники використання різних потенціалів регіону завжди були нижче середнього по країні.

Таблиця 3.16

Відносні показники використання (щільності) автомобільних доріг із твердим покриттям у 2003-2011 рр., частки од.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,894	0,894	0,897	0,891	0,894	0,891	0,891	0,891	0,891
2	Вінницька	1,238	1,238	1,238	1,234	1,234	1,229	1,229	1,233	1,233
3	Волинська	1,029	1,037	1,040	1,036	1,036	1,036	1,036	1,036	1,036
4	Дніпропетровська	1,055	1,055	1,055	1,051	1,051	1,047	1,044	1,044	1,044
5	Донецька	1,103	1,103	1,103	1,099	1,102	1,098	1,102	1,102	1,102
6	Житомирська	1,015	1,015	1,018	1,015	1,015	1,011	1,011	1,011	1,015
7	Закарпатська	0,949	0,949	0,949	0,945	0,945	0,949	0,949	0,949	0,949
8	Запорізька	0,916	0,916	0,916	0,912	0,912	0,909	0,913	0,913	0,913
9	Івано-Франківська	1,095	1,095	1,095	1,099	1,099	1,091	1,091	1,091	1,091
10	Київська	1,070	1,070	1,073	1,073	1,073	1,073	1,073	1,076	1,076
11	Кіровоградська	0,927	0,927	0,919	0,916	0,912	0,916	0,916	0,916	0,916
12	Луганська	0,788	0,788	0,788	0,785	0,792	0,789	0,789	0,793	0,793
13	Львівська	1,000	1,004	1,370	1,369	1,372	1,367	1,367	1,367	1,367
14	Миколаївська	0,722	0,722	0,718	0,719	0,715	0,709	0,709	0,709	0,709
15	Одеська	0,875	0,879	0,883	0,880	0,887	0,880	0,880	0,880	0,880
16	Полтавська	1,125	1,125	1,125	1,120	1,120	1,120	1,120	1,120	1,120
17	Рівненська	0,908	0,908	0,908	0,905	0,909	0,913	0,916	0,913	0,913
18	Сумська	1,000	1,000	1,004	1,015	1,022	1,022	1,025	1,025	1,025
19	Тернопільська	1,333	1,333	1,333	1,318	1,318	1,313	1,313	1,313	1,309
20	Харківська	1,077	1,081	1,081	1,080	1,080	1,084	1,084	1,084	1,087
21	Херсонська	0,630	0,626	0,630	0,631	0,639	0,636	0,636	0,633	0,633
22	Хмельницька	1,256	1,260	1,260	1,259	1,259	1,258	1,258	1,258	1,258
23	Черкаська	1,026	1,026	1,040	1,029	1,036	1,029	1,029	1,029	1,033
24	Чернівецька	1,293	1,293	1,293	1,288	1,292	1,287	1,287	1,291	1,291
25	Чернігівська	0,821	0,821	0,821	0,818	0,818	0,818	0,822	0,822	0,825

Наскільки такий висновок може відповідати дійсності, можуть підтвердити або спростувати розрахунки зведених показників відносного потенціалу розвитку регіонів. Розрахунки зведених показників як за видами відповідних оцінок окремих потенціалів за весь досліджуваний період, так і за всім економічним потенціалом регіонів за конкретний рік дозволяють виконати загальну оцінку використання економічного потенціалу та його можливостей у забезпеченні розвитку регіонів.

У табл. 3.17 відображено зведені показники відносного економічного потенціалу розвитку регіонів України за 2003-2010 рр., розраховані за середнім геометричним.

Таблиця 3.17

Зведені показники відносного потенціалу розвитку регіонів
(розраховані за середньою геометричною) у 2003-2010 рр., частки од.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	АР Крим	0,7877	0,7842	0,7723	0,7703	0,7619	0,7427	0,7409	0,6918
2	Вінницька	0,7076	0,6801	0,6704	0,6522	0,6678	0,7113	0,6936	0,9468
3	Волинська	0,6609	0,6483	0,6315	0,6308	0,5753	0,5498	0,5574	0,5192
4	Дніпропетровська	1,1577	1,1899	1,1875	1,1649	1,1572	1,1368	1,1354	1,1706
5	Донецька	1,1202	1,0940	1,0801	1,0973	1,1046	1,0572	1,0587	0,9699
6	Житомирська	0,5541	0,5931	0,5719	0,5422	0,5581	0,5389	0,5208	0,5183
7	Закарпатська	0,6755	0,6650	0,6960	0,6540	0,6370	0,6476	0,6384	0,6388
8	Запорізька	0,9976	0,9909	1,0086	0,9880	0,9750	0,9092	0,9134	0,8765
9	Івано-Франківська	0,7338	0,7369	0,7090	0,6921	0,6743	0,6579	0,6470	0,6336
10	Київська	0,8878	0,9133	0,9651	0,9376	0,9460	0,9285	0,9512	0,8982
11	Кіровоградська	0,6176	0,6141	0,6446	0,6602	0,6382	0,6373	0,6740	0,8852
12	Луганська	0,7712	0,7638	0,7636	0,7600	0,7785	0,7346	0,7214	0,6384
13	Львівська	0,9776	0,9993	1,0525	1,0383	1,0253	0,9753	0,9941	0,9704
14	Миколаївська	0,7908	0,8210	0,8041	0,8179	0,8581	0,7956	0,7795	0,7432
15	Одеська	0,9550	0,9409	0,9228	0,9358	0,8843	0,8658	0,8486	0,7877
16	Полтавська	0,8651	0,8969	0,8749	0,8515	0,8773	0,8596	0,8492	0,8237
17	Рівненська	0,5758	0,5932	0,6121	0,6275	0,5493	0,5531	0,5140	0,4828
18	Сумська	0,9342	0,9467	0,8857	0,7996	0,7990	0,7431	0,7420	0,6889
19	Тернопільська	0,6091	0,5982	0,5925	0,5516	0,5417	0,5204	0,5222	0,5029
20	Харківська	1,3050	1,3075	1,3199	1,3322	1,3570	1,4340	1,3958	1,3592
21	Херсонська	0,5900	0,5522	0,5571	0,5721	0,5644	0,5584	0,5514	0,5520
22	Хмельницька	0,5182	0,5396	0,5246	0,5445	0,5198	0,5035	0,4820	0,4864
23	Черкаська	0,6797	0,6978	0,7111	0,7962	0,7597	0,7387	0,7050	0,6704
24	Чернівецька	0,7015	0,7233	0,7385	0,7296	0,7159	0,7444	0,7694	0,7706
25	Чернігівська	0,7042	0,6782	0,6817	0,6603	0,6395	0,5952	0,5981	0,5639

Як свідчать дані табл. 3.17, що характеризують зведені показники відносного потенціалу розвитку регіонів, розраховані на основі середньої геометричної, в Україні є дві області, де економічний потенціал вище середнього по країні, – це Дніпропетровська і Харківська. Крім того, в окремі роки досліджуваного періоду в Донецькій, Запорізькій і Львівській областях цей показник був вище середнього по країні. Разом з тим у Тернопільській, Херсонській і Хмельницькій областях зведені показники відносного потенціалу розвитку регіонів мали критичний рівень.

Отже, результати аналізу зведених показників використання різних складових відносного економічного потенціалу регіону підтверджують такі висновки:

лише у двох областях (Дніпропетровській і Харківській) мали місце достатні передумови для поступального розвитку з урахуванням усіх розглянутих складових (6 видів потенціалів);

в окремих областях (Донецькій, Запорізькій і Львівській) таких передумов було менше (від 4 до 5), що викликало виникнення причин, які гальмують поступальний розвиток;

в інших областях такі передумови були відсутні як повністю, так і частково, що перетворювало перспективи їх розвитку на складну проблему, до вирішення якої необхідно підходити не з тривіальними мірками і способами, а

із застосуванням сучасного наукового інструментарію.

Одним із важливих відносних показників ефективності економіки регіону виступає відносна фондоємність. Під фондоємністю розуміється відношення вартості основних засобів за певний період до спільного обсягу виробленого продукту у вартісному вимірі (на рівні регіону таким продуктом виступає валовий регіональний продукт).

У табл. 3.18 наведено відносні показники ефективності економіки регіону в розрізі фондоємності.

Таблиця 3.18

*Відносні показники ефективності економіки регіонів
(за фондоємність ВРП) у 2003-2010 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	1,380	1,311	1,240	1,327	1,259	1,146	1,130	0,788
2	Вінницька	0,977	0,953	0,954	0,903	0,961	1,266	1,122	7,127
3	Волинська	0,886	0,897	0,864	0,836	0,877	0,717	0,648	0,420
4	Дніпропетровська	1,138	1,318	1,189	1,094	0,992	0,787	0,888	1,019
5	Донецька	0,967	0,873	0,892	0,933	0,891	0,798	1,006	0,593
6	Житомирська	1,124	1,012	0,989	0,926	0,986	0,804	0,700	0,484
7	Закарпатська	0,824	0,853	0,850	0,887	0,918	0,841	0,914	0,898
8	Запорізька	1,330	1,205	1,276	1,296	1,280	1,013	1,013	0,904
9	Івано-Франківська	1,081	1,106	1,013	0,941	0,913	0,721	0,700	0,464
10	Київська	1,062	1,097	1,086	1,040	1,028	0,840	0,715	0,461
11	Кіровоградська	1,127	1,040	1,053	1,154	1,221	1,022	1,400	6,584
12	Луганська	1,157	1,169	1,074	1,057	0,973	0,741	0,731	0,460
13	Львівська	1,064	1,123	1,180	1,106	1,027	0,867	0,983	0,804
14	Миколаївська	1,121	1,001	1,046	1,063	1,471	1,043	1,068	0,864
15	Одеська	0,929	0,994	1,057	1,131	0,995	0,768	0,708	0,508
16	Полтавська	1,033	1,258	1,185	1,147	1,245	1,155	1,074	0,696
17	Рівненська	0,961	1,005	1,069	1,057	1,263	0,971	0,864	0,556
18	Сумська	1,280	1,265	1,192	1,102	1,001	0,828	0,706	0,500
19	Тернопільська	1,029	1,052	0,989	0,881	0,832	0,674	0,543	0,407
20	Харківська	1,224	1,104	1,161	1,227	1,439	1,901	1,574	1,822
21	Херсонська	1,380	1,041	1,005	1,073	1,138	0,945	0,842	0,591
22	Хмельницька	0,978	1,050	1,146	1,060	1,127	0,979	0,834	0,694
23	Черкаська	1,169	1,064	1,034	1,338	1,288	0,905	0,791	0,558
24	Чернівецька	1,168	1,140	1,066	1,013	0,949	0,714	0,775	0,583
25	Чернігівська	1,386	1,338	1,317	1,203	1,056	0,874	0,836	0,557

На початок досліджуваного періоду кількість регіонів, де відносні показники ефективності економіки регіонів були нижче середнього по країні, складала 7 (Вінницька, Волинська, Донецька, Закарпатська, Одеська, Рівненська і Хмельницька області), а в кінці цього ж періоду, кількість регіонів, де цей показник був вище середнього по країні, – 3 (Вінницька, Кіровоградська і Харківська області). Такий «кульбінг» став можливим у результаті використання «вдосконалених» методик переоцінки основних засобів, що наврядче може служити основою для об'єктивної оцінки цього відносного показника ефективності економіки регіону.

Більш того, виходячи з кількісних співвідношень періодів із низькими відносними показниками ефективності економіки регіонів (за показником

фондоємності), рівних не більше 45%, можна стверджувати, що основні засоби в більшості регіонів, як і раніше використовуються неефективно. При цьому в переліку таких регіонів окремо стояли Кіровоградська і Харківська області, де відносні показники ефективності економіки регіонів увесь час були вище за середні розміри по країні в цілому.

Іншим важливим відносним показником ефективності економіки регіонів є відносна трудоемність виробленого валового регіонального продукту. Під трудоемністю розуміється співвідношення витрат живої праці (заробітної плати) до загальних витрат (включаючи витрати живої та упередженої праці).

У табл. 3.19 наведено відносні показники ефективності економіки регіону в розрізі трудомісткості валового регіонального продукту.

Таблиця 3.19

*Відносні показники ефективності економіки регіонів
(за трудоемністю ВРП) у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	1,546	1,516	1,454	1,437	1,469	1,470	1,452	1,449	1,532
2	Вінницька	1,614	1,486	1,481	1,496	1,602	1,601	1,535	1,548	1,538
3	Волинська	1,563	1,429	1,376	1,454	1,472	1,533	1,551	1,576	1,599
4	Дніпропетровська	0,902	0,895	0,845	0,822	0,792	0,709	0,774	0,733	0,701
5	Донецька	0,830	0,793	0,809	0,799	0,824	0,851	0,895	0,848	0,794
6	Житомирська	1,451	1,581	1,608	1,667	1,744	1,681	1,681	1,574	1,617
7	Закарпатська	1,664	1,700	1,698	1,689	1,748	1,832	1,834	1,805	1,855
8	Запорізька	0,945	0,944	0,947	0,947	0,926	0,951	1,042	1,076	1,070
9	Івано-Франківська	1,035	1,191	1,165	1,233	1,356	1,401	1,412	1,413	1,269
10	Київська	1,102	1,114	1,132	1,110	1,069	1,030	0,932	0,920	0,817
11	Кіровоградська	1,371	1,318	1,375	1,425	1,557	1,444	1,427	1,430	1,384
12	Луганська	1,192	1,291	1,218	1,218	1,204	1,194	1,279	1,251	1,122
13	Львівська	1,229	1,286	1,309	1,300	1,321	1,382	1,356	1,396	1,353
14	Миколаївська	1,151	1,137	1,188	1,182	1,266	1,263	1,183	1,184	1,246
15	Одеська	0,997	1,016	1,029	1,063	1,070	0,994	0,939	1,008	1,092
16	Полтавська	0,908	0,903	0,876	0,877	0,900	0,983	0,931	0,826	0,802
17	Рівненська	1,265	1,303	1,337	1,360	1,449	1,528	1,548	1,581	1,624
18	Сумська	1,399	1,432	1,428	1,464	1,493	1,484	1,384	1,420	1,451
19	Тернопільська	1,464	1,647	1,718	1,628	1,716	1,747	1,654	1,755	1,705
20	Харківська	1,087	1,056	1,071	1,060	1,020	0,986	0,963	1,029	1,066
21	Херсонська	1,457	1,535	1,613	1,703	1,889	1,696	1,605	1,631	1,669
22	Хмельницька	1,402	1,511	1,549	1,576	1,623	1,647	1,641	1,693	1,605
23	Черкаська	1,429	1,444	1,378	1,392	1,483	1,385	1,367	1,357	1,343
24	Чернівецька	1,545	1,756	1,734	1,763	1,847	1,841	1,899	1,961	2,063
25	Чернігівська	1,386	1,388	1,430	1,453	1,486	1,492	1,463	1,485	1,439

Як на початок досліджуваного періоду кількість регіонів, де цей показник був нижче середнього по країні, складала 5 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Одеська і Полтавська області), так і на його кінець таких регіонів залишилося 5 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська і Полтавська області). Крім того, в 2008-2009 рр. до цієї групи входили Одеська і Харківська області. Виходячи з кількісних співвідношень періодів із низькою трудомісткістю до загальної кількості, можна стверджувати, що лише 20% економіки країни в цей час функціонувало ефективно. В останній частині

домінували витратні механізми. Найгірший стан у Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій областях, де цей показник був значно вище середнього по країні.

Ще одним важливим відносним показником ефективності економіки регіону виступає відносна зарплатоємність – віднесення витрат живої праці (заробітної плати) до загального обсягу виробленого продукту у вартісному вимірі (на рівні регіону таким продуктом виступає валовий регіональний продукт).

У табл. 3.20 наведено відносні показники ефективності економіки регіонів у розрізі зарплатоємності виробленого валового регіонального продукту.

Таблиця 3.20

*Відносні показники ефективності економіки регіонів
(за зарплатоємністю ВРП) у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	1,245	1,240	1,182	1,151	1,133	1,108	1,066	1,075	1,120
2	Вінницька	1,082	1,109	1,111	1,126	1,168	1,161	1,101	1,103	1,094
3	Волинська	1,052	1,031	0,982	1,028	1,010	1,021	1,015	1,015	1,026
4	Дніпропетровська	1,039	1,071	1,037	0,994	0,979	0,871	0,932	0,889	0,851
5	Донецька	0,975	0,949	0,980	0,953	0,978	1,005	1,082	1,024	0,948
6	Житомирська	1,246	1,242	1,250	1,280	1,344	1,281	1,235	1,136	1,194
7	Закарпатська	1,019	1,073	1,053	1,066	1,065	1,086	1,090	1,050	1,091
8	Запорізька	1,161	1,102	1,089	1,050	1,025	1,046	1,120	1,151	1,132
9	Івано-Франківська	0,836	0,893	0,891	0,932	0,999	1,009	0,976	0,960	0,855
10	Київська	1,103	1,098	1,107	1,102	1,066	1,037	0,948	0,938	0,861
11	Кіровоградська	1,041	1,021	1,049	1,057	1,109	1,017	1,020	1,016	0,966
12	Луганська	1,238	1,276	1,169	1,157	1,136	1,110	1,179	1,181	1,089
13	Львівська	1,137	1,204	1,256	1,207	1,223	1,252	1,184	1,196	1,175
14	Миколаївська	1,254	1,119	1,147	1,095	1,135	1,108	1,014	1,012	1,077
15	Одеська	0,943	0,959	0,974	0,984	0,966	0,886	0,828	0,902	0,996
16	Полтавська	0,930	0,912	0,873	0,864	0,869	0,938	0,888	0,790	0,742
17	Рівненська	1,096	1,105	1,097	1,086	1,111	1,155	1,141	1,137	1,136
18	Сумська	1,243	1,276	1,258	1,285	1,291	1,256	1,180	1,197	1,136
19	Тернопільська	1,044	1,126	1,102	1,116	1,151	1,152	1,041	1,062	1,045
20	Харківська	1,064	1,021	1,009	0,974	0,946	0,924	0,903	0,954	0,982
21	Херсонська	1,108	1,097	1,121	1,158	1,247	1,090	1,019	1,018	1,062
22	Хмельницька	1,127	1,123	1,144	1,148	1,137	1,119	1,101	1,131	1,099
23	Черкаська	1,148	1,134	1,077	1,082	1,132	1,045	1,033	1,012	0,993
24	Чернівецька	1,090	1,131	1,114	1,129	1,128	1,089	1,088	1,094	1,149
25	Чернігівська	1,109	1,134	1,140	1,188	1,199	1,190	1,155	1,165	1,103

На початок аналізованого періоду кількість регіонів, де рівень відносної зарплатоємності був нижче середнього по країні, складала 4 (Донецька, Івано-Франківська, Одеська і Полтавська області), а в кінці цього періоду – 7 (до перших чотирьох додалися Дніпропетровська, Кіровоградська і Харківська області). При цьому в Житомирській, Львівській і Чернівецькій областях цей показник значно перевищував його середні значення в цілому по країні.

Згідно з кількісними співвідношеннями періодів із низькою відносною зарплатоємністю до загальної кількості лише 23% економіки країни в цей час

функціонувало ефективно.

Ще одним відносним показником ефективності економіки регіону виступає відносна енергоємність - віднесення витрат різних видів енергії (в цьому випадку – вугілля і газ) до загального обсягу виробленого продукту у вартісному вимірі (на рівні регіону таким продуктом виступає валовий регіональний продукт).

У табл. 3.21 наведено відносні показники ефективності економіки регіонів (відносної енергоємності – в розрізі використання вугільної продукції).

Таблиця 3.21

*Відносні показники ефективності економіки регіонів
(за енергоємністю по вугіллю) у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,076	0,063	0,090	0,065	0,068	0,076	0,071	0,075	0,070
2	Вінницька	0,802	0,966	1,249	1,397	1,432	1,208	1,298	1,302	1,135
3	Волинська	0,111	0,110	0,104	0,098	0,098	0,104	0,083	0,078	0,069
4	Дніпропетровська	1,947	0,238	1,999	1,912	1,764	1,507	1,547	1,610	1,540
5	Донецька	3,755	3,622	3,513	3,338	3,543	3,559	3,970	3,852	3,541
6	Житомирська	0,082	0,069	0,057	0,060	0,042	0,031	0,029	0,025	0,021
7	Закарпатська	0,037	0,034	0,045	0,034	0,027	0,028	0,052	0,028	0,022
8	Запорізька	1,781	1,691	1,795	1,740	1,537	1,679	1,585	1,654	1,648
9	Івано-Франківська	2,267	2,114	2,375	3,031	3,322	3,549	3,311	2,526	3,044
10	Київська	0,651	0,709	0,621	0,746	0,641	0,779	0,766	0,765	0,699
11	Кіровоградська	0,717	0,412	0,466	0,355	0,306	0,127	0,109	0,119	0,101
12	Луганська	2,381	2,624	2,482	2,576	2,791	2,816	3,207	2,877	2,447
13	Львівська	0,441	0,392	0,440	0,433	0,417	0,477	0,465	0,400	0,424
14	Миколаївська	0,042	0,035	0,033	0,030	0,026	0,022	0,022	0,081	0,118
15	Одеська	0,054	0,060	0,053	0,052	0,039	0,034	0,029	0,034	0,035
16	Полтавська	0,037	0,030	0,027	0,025	0,020	0,022	0,020	0,016	0,014
17	Рівненська	0,060	0,054	0,049	0,044	0,045	0,047	0,056	0,148	0,243
18	Сумська	0,084	0,076	0,065	0,065	0,075	0,073	0,080	0,088	0,081
19	Тернопільська	0,060	0,067	0,063	0,054	0,043	0,037	0,030	0,030	0,027
20	Харківська	0,672	0,623	0,636	0,690	0,639	0,730	0,689	0,782	0,792
21	Херсонська	0,074	0,064	0,077	0,090	0,074	0,078	0,066	0,060	0,052
22	Хмельницька	0,091	0,102	0,077	0,074	0,354	0,422	0,316	0,361	0,340
23	Черкаська	0,207	0,212	0,172	0,186	0,209	0,290	0,308	0,347	0,331
24	Чернівецька	0,093	0,090	0,086	0,076	0,075	0,065	0,055	0,054	0,048
25	Чернігівська	0,285	0,385	0,286	0,281	0,293	0,385	0,452	0,448	0,484

На початок аналізованого періоду кількість регіонів, де рівень відносної енергоємності (по вугільній продукції) був нижче середнього по країні, 20, а в кінці – 19, тобто мало місце ефективне використання вугільної продукції. При цьому найкращі показники спостерігалися в Житомирській, Полтавській і Херсонській областях.

У цей же час кількість регіонів, де рівень відносної енергоємності (по вугільній продукції) був вище середнього по країні, складала 5 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська і Луганська області), а в кінці цього періоду – 6. До перших додалася і Вінницька область. Відповідно до кількісних співвідношень періодів із низькою відотною енергоємністю (по вугіллю) до загальної кількості лише 77% економіки країни в

цей час функціонувало ефективно.

Відносним показником ефективності економіки регіону виступає і відносна енергоємність у розрізі споживання газу. У табл. 3.22 наведені відносні показники ефективності економіки (відносної енергоємності регіонів у розрізі використання газу).

Таблиця 3.22

*Відносні показники ефективності економіки регіонів
(за енергоємністю по газу) у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Україна	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
1	АР Крим	0,638	0,667	0,734	0,801	0,799	0,860	0,907	0,916	1,011
2	Вінницька	1,034	1,084	1,027	1,014	1,070	1,181	1,156	1,054	0,998
3	Волинська	0,659	0,661	0,661	0,725	0,697	0,747	0,879	0,893	0,834
4	Дніпропетровська	1,408	1,417	1,266	1,219	1,127	0,993	1,155	1,048	0,943
5	Донецька	1,204	1,146	1,144	1,136	1,286	1,312	1,156	1,125	1,139
6	Житомирська	0,832	0,848	0,908	0,960	0,959	0,974	1,122	1,000	0,913
7	Закарпатська	0,539	0,601	0,695	0,665	0,824	1,072	1,186	0,864	0,848
8	Запорізька	1,039	0,962	0,842	0,827	0,997	0,893	0,943	0,947	0,915
9	Івано-Франківська	1,943	2,448	2,370	1,968	1,944	2,008	1,933	1,727	1,641
10	Київська	1,337	1,160	1,249	1,232	1,196	1,166	1,177	1,111	0,978
11	Кіровоградська	0,486	0,465	0,536	0,657	0,666	0,708	0,787	0,782	0,737
12	Луганська	1,710	1,677	1,660	1,750	1,677	1,701	1,617	1,543	1,641
13	Львівська	1,019	1,106	1,140	1,081	1,076	1,160	1,227	1,177	1,015
14	Миколаївська	0,898	0,837	0,918	0,994	1,051	1,085	1,071	1,047	1,057
15	Одеська	0,722	0,752	0,819	0,871	0,861	0,853	0,742	0,946	1,016
16	Полтавська	1,713	1,759	1,686	1,703	1,787	1,525	1,610	1,204	1,363
17	Рівненська	1,076	1,145	1,215	1,288	1,444	1,542	1,409	1,960	1,483
18	Сумська	1,431	1,540	1,511	1,525	1,475	1,537	1,579	1,293	1,259
19	Тернопільська	0,964	1,052	1,083	1,135	1,094	1,175	1,277	1,270	1,110
20	Харківська	1,030	0,999	1,016	1,108	1,059	1,049	0,964	1,061	1,126
21	Херсонська	0,507	0,545	0,586	0,630	0,627	0,645	0,718	0,689	0,724
22	Хмельницька	0,936	1,040	1,120	1,211	0,980	0,994	1,120	1,047	0,973
23	Черкаська	2,215	2,167	1,983	1,984	2,145	1,987	2,201	2,232	2,195
24	Чернівецька	0,571	0,598	0,649	0,701	0,686	0,685	0,935	0,982	0,932
25	Чернігівська	0,888	0,903	0,970	1,032	1,068	1,119	1,218	1,137	1,058

На початок аналізованого періоду кількість регіонів, де рівень відносної енергоємності по газу був нижче середнього показника по країні, складала 12, а в кінці цього періоду – 11. При цьому лише в 4 регіонах (Волинська, Кіровоградська, Херсонська і Чернівецька області) він був таким упродовж всього періоду. В інших областях, що входили до цього переліку, даний показник балансував довкола середнього по країні. У той час до регіонів, де рівень відносної енергоємності по газу був значно вище середнього показника по країні, входили Івано-Франківська, Луганська і Черкаська області. Виходячи з кількісних співвідношень періодів із низькою відносною енергоємністю (по газу) до загальної кількості, можна стверджувати, що лише 40% економіки країни в цей час функціонувало ефективно.

Таким чином, якщо вивести загальний знаменник відносних показників ефективності економіки регіонів, то можна виокремити декілька груп регіонів, де він був відмінним. До першої групи входять Донецька, Запорізька,

Полтавська області, де на відносні показники ефективності економіки регіону вирішальною мірою впливала більшість її складових. Друга група - Волинська, Дніпропетровська, Одеська, Харківська області, де на відносні показники ефективності економіки регіону значно впливали деякі її складові.

Третю групу складають Закарпатська, Київська, Кіровоградська і Херсонська області, де на відносні показники ефективності економіки регіону вирішальною мірою вплинули окремі її складові. Четверта група включає всі інші області України, де мала місце поява відносної ефективності хоч би за одним з її складових, але у зведених показниках відносної ефективності економіки регіону вони не мали необхідного впливу.

Якою мірою такий висновок може відповідати дійсності, може підтвердити або спростувати розрахунок зведених показників відносної ефективності розвитку регіонів. Розрахунки зведених показників як за видами відповідних оцінок відносної ефективності за весь досліджуваний період часу, так і за економічною ефективністю регіонів за конкретний рік дозволяють встановити загальні тенденції в розвитку регіонів.

У табл. 3.23 наведено зведені показники відносної ефективності розвитку економіки регіонів, розраховані за середньою геометричною.

Таблиця 3.23

*Зведені показники відносної ефективності економіки регіонів
(розраховано за середньою геометричною) у 2003-2011 рр., частки од.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
1	АР Крим	1,141	1,132	1,118	1,152	1,137	1,126	1,122	1,030
2	Вінницька	1,153	1,142	1,127	1,114	1,178	1,291	1,217	1,893
3	Волинська	0,990	0,967	0,937	0,976	0,976	0,957	0,973	0,880
4	Дніпропетровська	1,107	1,157	1,072	1,022	0,965	0,833	0,927	0,913
5	Донецька	0,985	0,931	0,948	0,948	0,981	0,973	1,030	0,872
6	Житомирська	1,140	1,139	1,159	1,173	1,220	1,139	1,130	0,965
7	Закарпатська	0,932	0,983	1,014	1,015	1,089	1,157	1,213	1,101
8	Запорізька	1,110	1,048	1,026	1,016	1,049	0,974	1,027	1,015
9	Івано-Франківська	1,161	1,303	1,256	1,208	1,246	1,196	1,168	1,021
10	Київська	1,146	1,117	1,142	1,119	1,088	1,011	0,929	0,815
11	Кіровоградська	0,940	0,898	0,950	1,034	1,089	1,015	1,125	1,654
12	Луганська	1,307	1,340	1,262	1,270	1,223	1,137	1,156	1,012
13	Львівська	1,109	1,177	1,220	1,170	1,156	1,149	1,180	1,121
14	Миколаївська	1,098	1,016	1,069	1,081	1,221	1,122	1,082	1,020
15	Одеська	0,891	0,924	0,965	1,007	0,970	0,872	0,799	0,813
16	Полтавська	1,106	1,162	1,112	1,103	1,149	1,129	1,093	0,860
17	Рівненська	1,094	1,135	1,175	1,191	1,309	1,275	1,211	1,183
18	Сумська	1,336	1,374	1,341	1,333	1,299	1,241	1,162	1,024
19	Тернопільська	1,110	1,197	1,193	1,161	1,158	1,123	1,045	0,991
20	Харківська	1,099	1,044	1,062	1,088	1,101	1,161	1,072	1,174
21	Херсонська	1,031	0,989	1,016	1,075	1,139	1,031	0,997	0,907
22	Хмельницька	1,097	1,167	1,228	1,234	1,195	1,157	1,140	1,086
23	Черкаська	1,436	1,394	1,321	1,414	1,468	1,270	1,252	1,143
24	Чернівецька	1,030	1,079	1,075	1,090	1,079	0,995	1,106	1,053
25	Чернігівська	1,173	1,174	1,201	1,210	1,191	1,148	1,145	1,023

Згідно з наведеними даними, що характеризують зведені показники відносної ефективності розвитку економіки регіонів (без відносних показників

ефективності економіки регіону за енергоємністю по вугіллю), розраховані на основі середньої геометричної, в Україні є дві області, де цей показник краще середнього по країні, – Волинська й Одеська. Крім того, в окремі роки досліджуваного періоду в Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській і Херсонській областях цей показник був краще (нижче) середнього по країні. При цьому серед регіонів, де зведені показники відносної ефективності розвитку економіки були значно вищі середніх по країні, можна виділити Вінницьку, Рівненську і Черкаську області.

Результати аналізу відносних показників, що характеризують ефективність економіки регіонів, дозволяють зробити такі узагальнення: по-перше, лише у Волинській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Одеській, Полтавській і Херсонській областях відносні показники ефективності економіки регіону рівною мірою формувалися під впливом позитивних чинників; по-друге, по інших областях ці показники не відрізнялися постійністю (що робило відносні показники ефективності економіки регіону залежними від багатьох негативних чинників).

Одержані аналітичні оцінки дозволяють формувати загальне уявлення про можливі перспективи розвитку регіонів. У зв'язку з цим виникає необхідність в ув'язці між собою відносних показників використання економічного потенціалу й ефективності економіки регіонів. Пропонується така схема можливих співвідношень спільних відносних показників використання економічного потенціалу й ефективності економіки регіонів.

У першому випадку, коли зведений відносний показник використання економічного потенціалу регіону (e_p) менше одиниці, а зведений відносний показник ефективності економіки регіону (e_e) більше одиниці, йдеться йти про несприятливі перспективи розвитку регіонів, оскільки і економічний потенціал, і ефективність його використання гірше середніх по країні. До таких можуть бути віднесені такі області за конкретними видами ефективності економіки регіону: АР Крим, Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька і Чернігівська.

У другому випадку, коли загальний відносний показник використання економічного потенціалу регіону (e_p) і загальний відносний показник ефективності економіки регіону (e_e) більше одиниці, розвитку регіону заважає низька ефективність. До таких областей можуть бути віднесені такі: Запорізька, Кіровоградська, Львівська, Харківська.

У третьому випадку, коли загальний відносний показник використання економічного потенціалу регіону (e_p) більше одиниці, а загальний відносний показник ефективності економіки регіону (e_e) менше одиниці, має місце найбільш вигідне поєднання чинників для розвитку регіонів. До таких можуть бути віднесені області: Дніпропетровська і Донецька.

У четвертому випадку, коли загальний відносний показник використання економічного потенціалу регіону (e_p) менше одиниці та загальний відносний показник ефективності економіки регіону (e_e) теж менше одиниці, необхідно

підвищувати економічний потенціал регіону. До таких областей можуть бути віднесені: Волинська, Одеська, Херсонська.

Для забезпечення переходу з одного виду розвитку в інший необхідно, щоб дотримувалися деякі параметри. У табл. 3.24 відображено можливі чинники переходу від одного виду співвідношень відносних показників до іншого.

Наведені в табл. 3.24 основні характеристики напрямів розвитку регіонів (вихідні співвідношення загальних відносних показників використання економічного потенціалу й ефективності економіки регіонів) дозволяють визначитися з можливими чинниками переходу від одного до іншого його виду.

Таблиця 3.24

Можливі чинники переходу від одного до іншого виду співвідношень відносних показників¹

Вихідні співвідношення	Напрями розвитку регіонів			
	I	II	III	IV
$ep < 1, ee > 1$	X	Нарощування економічного потенціалу регіону	Нарощування економічного потенціалу регіону та підвищення ефективності розвитку економіки регіону	Підвищення ефективності розвитку економіки регіону
$ep > 1, ee > 1$	Зниження економічного потенціалу регіону	X	Підвищення ефективності використання економічного потенціалу регіону	Зниження економічного потенціалу регіону при підвищенні ефективності розвитку економіки регіону
$ep > 1, ee < 1$	Погіршення економічного потенціалу регіону та зниження ефективності розвитку регіону	Зниження ефективності розвитку економіки регіону	X	Погіршення економічного потенціалу регіону
$ep < 1, ee < 1$	Зниження ефективності використання економічного потенціалу регіону	Нарощування економічного потенціалу регіону при погіршенні його ефективності використання	Нарощування економічного потенціалу регіону	X

¹Складено за джерелом [1].

По-перше, перехід від першого виду співвідношень показників до другого реально можливий лише за умови поліпшення зведеного показника відносної ефективності, тобто нарощування економічного потенціалу регіону; до третього – при одночасній істотній зміні на краще обох цих показників, тобто нарощування економічного потенціалу регіону і підвищення його ефективності; до четвертого – лише за умови поліпшення зведеного показника відносного потенціалу тощо.

По-друге, перехід від другого виду співвідношень показників до першого можливий при помітному погіршенні зведеного показника відносного

потенціалу; до третього – при значному підвищенні показника відносної ефективності розвитку економіки регіону; до четвертого – при погіршенні зведеного показника відносного потенціалу і підвищенні показника відносної ефективності розвитку економіки регіону.

По-третє, перехід від третього виду співвідношень показників до другого можливий при істотному погіршенні зведеного показника відносної ефективності розвитку економіки регіону; до першого – при одночасному погіршенні обох цих показників; до четвертого – при істотному погіршенні зведеного показника відносного потенціалу регіону.

По-четверте, перехід від четвертого виду співвідношень показників до третього можливий при реальному підвищенні зведеного показника відносного потенціалу; до другого – при реальному підвищенні зведеного показника відносного потенціалу і зниженні відносного показника ефективності розвитку економіки регіону; до першого – при помітному зниженні зведеного показника відносної ефективності розвитку економіки регіону.

Таким чином, порівняльна оцінка використання економічного потенціалу регіонів й ефективності економіки регіонів дозволяє виявити наявні переваги та недоліки в організації суспільного виробництва на конкретних територіях, які мають бути враховані при виборі перспектив економічного розвитку. Важливим інструментом з урахуванням результатів порівняльних оцінок використання економічного потенціалу регіонів й ефективності економіки регіонів стає економічне регулювання регіонального розвитку. Вибір конкретних методів економічного регулювання регіонального розвитку передбачає врахування не лише результатів порівняльних оцінок, але і чинників переходу від одного виду співвідношень відносних показників до іншого.

3.3. Виявлення змін у параметрах розвитку регіонів України

Виявлення змін у параметрах розвитку регіонів дозволяє сформувати цілісну картину, виходячи з якої можуть встановлюватися не лише існуючі «вузькі місця» у відтворенні окремих елементів продуктивних сил на відповідних територіях, але і можливі перспективи поступального розвитку, оскільки без знання про минулий і нинішній стан регіонів, про домінуючі процеси у використанні основних чинників виробництва не може бути об'єктивного знання про майбутнє їх розвитку.

Відштовхуючись від розуміння регіонального розвитку як деяких змін (як позитивних, так і негативних) окремих параметрів, що характеризують регіон із різних ракурсів, об'єктивно виникає необхідність в одержанні відповідних оцінок. Не беручи до уваги наявність різних сучасних парадигм регіону, можна сконцентрувати відповідні дії, спрямовані на виявлення можливих змін у параметрах розвитку окремих регіонів, довкола деяких показників, використовуваних для одержання таких оцінок. Ці показники можуть бути згруповані за двома позиціями: ті, що характеризують обсяги суспільного виробництва; ті, що характеризують обсяги суспільного споживання. Вибір

саме цих груп обумовлений тим, що саме попит (споживання) породжує необхідність пропозиції (виробництва) тих або інших видів товарів (послуг), а попит і пропозиція в сукупності сприяють розвитку регіонів.

У зв'язку з цим для характеристики змін параметрів регіонального розвитку по першій групі можна використовувати такі показники: обсяги виробництва валового регіонального продукту, обсяги промислового виробництва, обсяги сільськогосподарського виробництва, обсяги виробництва електроенергії, обсяги експорту й обсяги імпорту; а по другій – готівкові доходи населення, витрати населення, роздрібний товарообіг, споживання вугілля і споживання газу. Окрім зазначених показників, для виявлення змін у параметрах розвитку регіонів України можуть використовуватися й інші індикатори.

Виходячи з того, що практично всі регіони України суттєво відрізняються один від одного як за розмірами території, так і за чисельністю проживаючого населення, для забезпечення порівнянності відповідних показників мають використовуватися їх питомі величини, тобто розраховані відносно або розмірів площі території регіону, або чисельності населення, яке мешкає на ній. Основним прийомом, покликаним продемонструвати виявлення можливих змін у параметрах розвитку регіонів, виступає використання ланцюгових індексів.

Використання ланцюгових індексів дозволяє встановлювати не лише можливу швидкість зміни відповідних параметрів, але і прискорення цих змін відносно один одного. Як можливу нормовану величину для виявлення можливих змін у параметрах розвитку регіонів необхідно брати максимальні та мінімальні розміри ланцюгових індексів, а також діапазон цих відмінностей між ними.

Основним показником, що характеризує зміни обсягів суспільного виробництва в регіональному зрізі, є такий питомий показник, як душеве виробництво валового регіонального продукту. У табл. 3.25 наведено зміни душевого виробництва валового регіонального продукту за період з 2003 р. по 2011 р.

Динаміка душевого виробництва валового регіонального продукту відрізнялася відносною постійністю: зі всіх спостережуваних регіоно-років лише в 5% мало місце зниження (падіння) темпів зростання (приросту). В інших 95% випадках спостерігалось стійке зростання. При цьому найвищі темпи зростання мали місце в 2004 р. (у Миколаївській області – 1,394 од.) і в 2011 р. (у Вінницькій області – 1,542 од.); а найнижчі темпи зростання в 2009 р. (у Донецькій області – 0,908 од.) і в 2010 р. (в Одеській області – 1,101 од.). У цей же час найбільший діапазон у темпах зміни душевого виробництва валового регіонального продукту спостерігався в 2011 р.: різниця в темпах зростання цього показника у Вінницькій і Одеській областях склала 0,339 од. А найменший діапазон у темпах зростання душевого виробництва валового регіонального продукту спостерігався в 2006 р. між Дніпропетровською та Івано-Франківською областями – 0,110 од.

Таблиця 3.25

*Динаміка (ланцюгові індекси) душевого виробництва
валового регіонального продукту (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,280	1,289	1,248	1,324	1,311	1,022	1,001	1,461
2	Вінницька	1,000	1,245	1,243	1,225	1,266	1,314	1,025	1,006	1,542
3	Волинська	1,000	1,330	1,292	1,164	1,335	1,268	0,986	1,172	1,297
4	Дніпропетровська	1,000	1,288	1,321	1,276	1,398	1,469	0,916	1,252	1,356
5	Донецька	1,000	1,375	1,232	1,257	1,310	1,278	0,908	1,252	1,404
6	Житомирська	1,000	1,340	1,234	1,190	1,295	1,361	1,006	1,274	1,254
7	Закарпатська	1,000	1,238	1,255	1,218	1,304	1,256	0,970	1,208	1,239
8	Запорізька	1,000	1,358	1,259	1,243	1,377	1,281	0,909	1,147	1,315
9	Івано-Франківська	1,000	1,224	1,274	1,162	1,250	1,280	0,986	1,185	1,444
10	Київська	1,000	1,335	1,254	1,261	1,406	1,365	1,075	1,199	1,454
11	Кіровоградська	1,000	1,334	1,223	1,204	1,249	1,415	0,985	1,178	1,358
12	Луганська	1,000	1,262	1,355	1,242	1,383	1,333	0,925	1,200	1,440
13	Львівська	1,000	1,227	1,213	1,246	1,329	1,270	1,036	1,157	1,346
14	Миколаївська	1,000	1,394	1,190	1,247	1,268	1,322	1,070	1,185	1,240
15	Одеська	1,000	1,262	1,199	1,204	1,354	1,418	1,055	1,101	1,203
16	Полтавська	1,000	1,330	1,312	1,241	1,321	1,200	1,019	1,330	1,367
17	Рівненська	1,000	1,302	1,261	1,219	1,275	1,256	0,974	1,175	1,310
18	Сумська	1,000	1,231	1,269	1,203	1,330	1,330	1,018	1,150	1,337
19	Тернопільська	1,000	1,199	1,292	1,262	1,313	1,294	1,077	1,137	1,349
20	Харківська	1,000	1,324	1,223	1,255	1,403	1,359	1,014	1,108	1,271
21	Херсонська	1,000	1,298	1,229	1,183	1,219	1,470	1,043	1,167	1,253
22	Хмельницька	1,000	1,279	1,230	1,215	1,318	1,308	1,005	1,149	1,357
23	Черкаська	1,000	1,350	1,335	1,232	1,277	1,406	1,005	1,200	1,324
24	Чернівецька	1,000	1,247	1,270	1,215	1,323	1,328	0,979	1,157	1,243
25	Чернігівська	1,000	1,270	1,233	1,188	1,330	1,312	1,008	1,171	1,339
	Максимум		1,394	1,355	1,276	1,406	1,470	1,077	1,330	1,542
	Мінімум		1,199	1,190	1,162	1,219	1,200	0,908	1,101	1,203
	Діапазон		0,195	0,165	0,110	0,187	0,270	0,169	0,229	0,339

Слід підкреслити, що в розрізі всієї сукупності регіонів серед максимальних темпів зростання душевого виробництва валового регіонального продукту не було випадку, щоб цей показник повторювався в одній або декількох областях, а серед мінімальних темпів зростання такий повтор спостерігався в 2010–2011 рр. (Одеська область). Крім того, мав місце такий феномен, як чергування максимальних і мінімальних темпів зростання душевого виробництва валового регіонального продукту (у Миколаївській області в 2004 і 2005 рр.), а також чергування мінімальних і максимальних темпів зростання (у Полтавській області - 2008 і 2010 рр., Тернопільській – 2004 і 2009 рр. і Херсонській – у 2007 і 2008 рр.).

Цей факт є свідченням того, що динаміка душевого виробництва валового регіонального продукту у всіх регіонах у здебільшого мала позитивний характер, хоча при цьому не спостерігалось жорсткого дотримання (збереження) вибраного тренду розвитку. Йдеться про 2009 р., коли в 10 з 25 регіонів України спостерігалось падіння цього показника. Це свідчить про непостійність як зовнішнього, так і внутрішнього економічного середовища, що позначається на результатах суспільного виробництва, а це, у свою чергу, актуалізує пошук і використання методів економічного регулювання

регіонального розвитку.

Наступним питомим показником, що характеризує обсяги суспільного виробництва, виступають душеві обсяги промислового виробництва. У табл. 3.26 наведено ланцюгові індекси душевих обсягів промислового виробництва за регіонами України.

Таблиця 3.26

Динаміка (ланцюгові індекси) душевих обсягів промислового виробництва (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,856	1,245	1,109	1,315	1,279	1,050	1,123	1,267
2	Вінницька	1,000	1,528	1,351	1,228	1,316	1,201	1,077	1,253	1,166
3	Волинська	1,000	2,287	1,236	1,065	1,596	1,028	0,696	1,245	1,295
4	Дніпропетровська	1,000	1,694	1,230	1,222	1,328	1,302	0,787	1,500	1,209
5	Донецька	1,000	1,935	1,082	1,084	1,309	1,346	0,777	1,452	1,323
6	Житомирська	1,000	1,694	1,256	1,205	1,295	1,289	1,016	1,192	1,198
7	Закарпатська	1,000	1,900	1,141	1,432	1,362	1,206	0,766	1,208	1,257
8	Запорізька	1,000	1,615	1,094	1,179	1,369	1,239	0,797	1,264	1,220
9	Івано-Франківська	1,000	1,717	1,234	1,433	1,112	1,064	0,906	1,228	1,753
10	Київська	1,000	2,151	1,187	1,312	1,259	1,224	1,067	1,255	1,187
11	Кіровоградська	1,000	1,689	1,169	1,200	1,377	1,321	1,063	1,287	1,232
12	Луганська	1,000	1,686	1,235	1,210	1,309	1,369	0,807	1,281	1,334
13	Львівська	1,000	1,471	1,295	1,227	1,261	1,230	0,975	1,198	0,126
14	Миколаївська	1,000	1,560	1,149	1,057	1,250	1,271	1,134	1,103	1,183
15	Одеська	1,000	1,716	1,553	0,977	1,343	1,608	0,864	1,169	0,876
16	Полтавська	1,000	1,731	1,059	1,338	1,252	1,119	0,935	1,531	1,235
17	Рівненська	1,000	1,653	1,204	1,228	1,297	1,304	0,846	1,373	1,225
18	Сумська	1,000	1,355	1,266	1,185	1,142	1,336	0,930	1,200	1,607
19	Тернопільська	1,000	1,657	1,130	1,254	1,278	1,314	1,017	1,055	1,493
20	Харківська	1,000	1,572	1,293	1,200	1,266	1,282	1,031	1,180	1,219
21	Херсонська	1,000	1,772	1,243	1,056	1,510	1,223	1,190	1,192	1,150
22	Хмельницька	1,000	1,562	1,263	1,249	1,427	1,249	0,917	1,169	1,280
23	Черкаська	1,000	1,664	1,263	1,241	1,461	1,526	0,910	1,318	1,217
24	Чернівецька	1,000	1,452	1,165	1,205	1,468	1,344	0,863	1,060	1,238
25	Чернігівська	1,000	1,343	1,254	1,177	1,203	1,246	1,036	1,158	1,267
	Максимум		2,287	1,553	1,433	1,596	1,608	1,190	1,531	1,753
	Мінімум		1,343	1,059	0,977	1,112	1,064	0,766	1,060	0,126
	Діапазон		0,944	0,494	0,456	0,484	0,544	0,424	0,471	1,627

Динаміка душевих обсягів промислового виробництва мала досить стійкий характер: зі всього масиву спостережуваних регіоно-років лише в 9% випадках мало місце зниження (падіння) темпів зростання (приросту). В останніх 91% випадках спостерігалось стійке зростання. При цьому найвищі темпи зростання мали місце в 2004 р. у Волинській області (2,287 од.), а найнижчі – в 2011 р. у Львівській області (0,126 од.). У цей же час найбільший діапазон у темпах зміни душевих обсягів промислового виробництва спостерігався в 2011 р. (різниця в 1,627 од. між Івано-Франківською і Львівською областями), а мінімальний – у 2009 р. (різниця в 0,424 од. між Херсонською і Закарпатською областями).

У розрізі всієї сукупності регіонів серед максимальних темпів зростання душевих обсягів промислового виробництва у Волинській області спостерігалось повторення (2004 і 2007 рр.), а серед мінімальних – в Івано-

Франківській (2007 і 2008 рр.) Крім того, в Івано-Франківській в 2006 і 2001 рр. спостерігалися максимальні темпи зростання, що, зрештою, сформувало своєрідну синусоїду змін динаміки. Приблизно така сама ситуація простежувалася і в Одеській області, коли в 2005 р. мали місце максимальні темпи зростання, в 2006 р. – мінімальні, а в 2008 р. – знову максимальні. Чергування мінімальних темпів зростання душевих обсягів промислового виробництва з максимальними мало місце в Полтавській області в 2005 і 2010 рр.

У цьому випадку динаміка душевих обсягів промислового виробництва не відрізнялася постійністю, особливо в 2009 р., коли в 15 з 25 регіонів мав місце спад промислового виробництва, що може бути кваліфіковано як результат упущень у реалізації державної регіональної політики щодо стосується організації виробництва промислової продукції. У зв'язку з цим виникає необхідність у широкому використанні методів економічного регулювання регіонального розвитку.

Іншим важливим питомим показником, що характеризує масштаби суспільного виробництва, є душеві обсяги виробництва сільськогосподарської продукції.

У табл. 3.27 наведено дані, що характеризують динаміку душевих обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Таблиця 3.27

Динаміка (ланцюгові індекси) душевих обсягів виробництва сільгосппродукції (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,134	1,831	1,033	1,143	1,180	1,049	0,962	0,906
2	Вінницька	1,000	1,180	2,113	1,067	0,939	1,264	0,975	1,006	1,155
3	Волинська	1,000	1,095	1,753	0,987	1,033	1,011	1,005	1,018	1,171
4	Дніпропетровська	1,000	1,228	2,061	1,059	0,872	1,309	0,959	1,019	0,939
5	Донецька	1,000	1,349	1,959	0,956	0,920	1,142	0,969	1,027	1,142
6	Житомирська	1,000	1,131	1,898	1,025	0,941	1,077	1,038	1,006	1,258
7	Закарпатська	1,000	0,996	1,765	0,999	0,997	1,025	1,036	0,969	1,093
8	Запорізька	1,000	1,386	2,256	1,067	0,800	1,336	0,886	1,027	0,932
9	Івано-Франківська	1,000	1,025	1,764	1,027	1,034	0,928	1,088	1,008	1,204
10	Київська	1,000	1,141	1,876	1,099	1,020	1,054	0,986	0,996	1,286
11	Кіровоградська	1,000	1,277	2,272	1,027	0,735	1,530	0,902	1,027	1,062
12	Луганська	1,000	1,178	2,451	0,961	0,942	1,192	0,885	0,918	1,279
13	Львівська	1,000	1,018	1,735	1,055	1,015	0,999	1,020	0,959	1,189
14	Миколаївська	1,000	1,552	1,925	1,102	0,626	1,787	1,010	1,018	0,934
15	Одеська	1,000	1,433	1,678	1,047	0,625	1,599	0,912	1,098	0,858
16	Полтавська	1,000	1,317	2,275	1,046	1,036	1,134	1,006	0,902	1,227
17	Рівненська	1,000	1,122	1,706	1,049	1,035	1,018	1,003	1,022	1,144
18	Сумська	1,000	1,108	1,968	0,979	1,049	1,080	1,007	0,907	1,442
19	Тернопільська	1,000	1,109	1,961	1,090	1,047	1,018	1,024	0,953	1,369
20	Харківська	1,000	1,195	2,193	0,916	1,043	1,078	0,894	0,891	1,370
21	Херсонська	1,000	1,423	1,982	1,068	0,816	1,429	1,017	1,034	1,028
22	Хмельницька	1,000	1,223	1,771	1,044	1,096	1,033	1,048	1,001	1,339
23	Черкаська	1,000	1,232	1,878	1,067	0,968	1,307	1,098	1,051	1,146
24	Чернівецька	1,000	1,126	1,858	1,013	1,061	1,004	1,035	1,030	1,118
25	Чернігівська	1,000	1,190	1,845	1,026	1,060	1,050	0,996	0,875	1,418
	Максимум		1,552	2,272	1,067	1,143	1,787	1,098	1,098	1,442
	Мінімум		0,996	1,678	0,916	0,625	0,928	0,885	0,875	0,858
	Діапазон		0,556	0,594	0,151	0,518	0,859	0,213	0,223	0,584

Динаміка душевих обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на 22% мала нестійкий характер, коли спостерігалися темпи падіння. У 78% випадків регіоно-років, мали місце стійкі темпи зростання обсягів сільськогосподарського виробництва. При цьому найвищі темпи зростання спостерігалися в 2005 р. у Кіровоградській області (2,272 од.), а найнижчі – в 2007 р. у Миколаївській області (0,625 од.). У цей же час найбільший діапазон у темпах зміни обсягів виробництва сільськогосподарської продукції мав місце в 2008 р. (різниця в 0,859 од. між Миколаївською та Івано-Франківською областями), а мінімальний – у 2006 р. (різниця в 0,151 од. між Черкаською і Харківською областями).

По всій сукупності регіонів максимальні темпи зростання спостерігалися двічі в Миколаївській (2004 і 2008 рр.) і Черкаській областях (2006 і 2009 рр.), а серед мінімальних – двічі в Одеській області (2005 і 2007 рр.). Крім того, в 2010 і 2011 рр. в Одеській області мало місце чергування максимальних і мінімальних темпів зростання.

У 2007 і 2009 рр. у 12 і 9 регіонах відповідно простежувалося падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Усе це дозволяє стверджувати, що сільське господарство як сфера суспільного виробництва заслуговує на увагу як з боку державних органів влади, так і з боку органів місцевого самоврядування. Інакше регіональний розвиток за рахунок використання наявних чинників сільськогосподарського призначення (землеробства, тваринництва та ін.) може опинитися під загрозою.

Ще одним важливим питомим показником, за допомогою якого можуть оцінюватися масштаби регіонального розвитку, виступають душеві обсяги виробництва електричної енергії. У табл. 3.28 наведено дані, що характеризують динаміку душевого виробництва електричної енергії по регіонах України.

Динаміка душевого виробництва електричної енергії більш ніж на 40% мала нестійкий характер, коли простежувалося падіння її темпів. І хоча майже в 60% випадків регіоно-років спостерігалася зростання темпів душевого виробництва, дана обставина не дозволяє розглядати цей чинник як стійкий за своїм впливом на розвиток окремих регіонів. При цьому найвищі темпи зростання спостерігалися в 2004 р. у Черкаській області (2,030 од.), а найнижчі – в 2007 р. у Житомирській області (0,550 од.). Разом з тим найбільший діапазон у темпах зміни душевого виробництва електричної енергії мав місце в 2004 р. (різниця в 1,238 од. між Черкаською і Житомирською областями), а мінімальний – у 2006 р. (різниця в 0,558 од. між Житомирською і Сумською областями). При цьому практично щороку кількість регіонів, де спостерігався спад душевого виробництва електричної енергії, коливався від 7 до 19 (лише в 2010 р. таких регіонів було 2).

У розрізі всієї сукупності регіонів у Житомирській області максимальні темпи зростання спостерігалися двічі (2006 і 2009 рр.), а мінімальні – тричі (2004, 2007 і 2008 рр.). Крім того, в 2008 і 2011 рр. у Чернівецькій області мало місце чергування максимальних і мінімальних темпів зростання.

Таблиця 3.28

*Динаміка (ланцюгові індекси) душового виробництва електроенергії
(коефіцієнти) у 2003-2011 рр.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,098	1,498	0,853	1,197	1,033	0,793	1,443	1,085
2	Вінницька	1,000	1,173	1,100	1,119	1,003	0,935	0,920	1,035	0,943
3	Волинська	1,000	1,186	1,004	0,994	0,950	0,827	0,659	1,849	1,044
4	Дніпропетровська	1,000	0,950	1,076	1,150	0,976	1,006	0,847	1,200	1,127
5	Донецька	1,000	0,861	1,021	1,168	1,121	0,938	0,916	1,097	1,094
6	Житомирська	1,000	0,792	0,872	1,333	0,550	0,616	1,281	1,221	1,005
7	Закарпатська	1,000	1,447	0,792	1,161	1,123	1,074	0,816	1,215	0,750
8	Запорізька	1,000	1,003	0,939	1,068	1,051	0,957	0,982	1,028	0,976
9	Івано-Франківська	1,000	1,050	1,072	1,034	0,978	0,998	0,823	0,839	1,414
10	Київська	1,000	0,848	1,036	1,111	1,009	1,088	0,958	1,071	1,028
11	Кіровоградська	1,000	1,364	1,052	1,039	0,797	1,083	1,054	1,063	0,889
12	Луганська	1,000	0,944	1,184	1,261	1,130	1,016	0,861	1,112	0,889
13	Львівська	1,000	0,898	1,091	0,939	0,949	1,047	0,872	0,889	1,180
14	Миколаївська	1,000	1,177	0,955	0,875	1,011	1,088	0,869	1,084	0,981
15	Одеська	1,000	0,903	0,706	1,317	0,870	0,771	1,104	1,731	0,892
16	Полтавська	1,000	1,150	1,035	1,000	1,002	0,936	0,815	1,165	1,048
17	Рівненська	1,000	1,122	1,101	1,011	1,031	1,053	0,711	1,379	1,040
18	Сумська	1,000	0,926	0,878	0,775	1,062	0,943	0,772	1,368	1,015
19	Тернопільська	1,000	0,947	1,070	1,243	0,786	0,944	0,874	1,274	1,015
20	Харківська	1,000	0,969	0,975	1,086	0,901	1,037	0,855	1,173	1,081
21	Херсонська	1,000	1,336	1,002	1,020	0,735	1,111	1,048	1,113	0,830
22	Хмельницька	1,000	1,129	1,570	1,120	1,025	0,821	1,065	1,028	1,113
23	Черкаська	1,000	2,030	0,992	0,937	0,902	1,170	1,131	1,050	0,998
24	Чернівецька	1,000	1,131	1,257	1,094	0,742	1,552	0,811	1,408	0,692
25	Чернігівська	1,000	0,979	0,958	0,866	1,386	1,072	0,887	1,049	1,028
	Максимум		2,030	1,570	1,333	1,386	1,552	1,281	1,849	1,414
	Мінімум		0,792	0,706	0,775	0,550	0,616	0,659	0,839	0,692
	Діапазон		1,238	0,864	0,558	0,836	0,936	0,622	1,010	0,722

Незважаючи на такий характер динаміки виробництва, електроенергія в Україні, як і раніше, залишається найбільш прийнятним (у плані витрат на виробництво і транспортування) джерелом розвитку не лише окремих регіонів, але і всієї держави в цілому. Це на тлі перманентно виникаючих труднощів із постачаннями енергоресурсів робить електричну енергію серйозним стабілізуючим чинником регіонального розвитку.

Іншим, не менш важливим питомим показником, що характеризує масштаби регіонального розвитку, є душові обсяги експорту товарів і послуг. У табл. 3.29 наведено індикатори, за допомогою яких може бути охарактеризована динаміка душового експорту товарів та послуг.

Динаміка душового експорту більш ніж на 21% мала нестабільний характер, коли спостерігалось зниження її темпів. Майже в 79% розглянутих випадків регіоно-років мали місце стійкі темпи зростання душового експорту, що забезпечувало відносно стійкий характер розвитку більшості регіонів. При цьому найвищі темпи зростання цього питомого показника спостерігалися в 2004 р. у Кіровоградській області (2,033 од.), а найнижчі – в 2009 р. у Луганській області (0,299 од.). Найбільший діапазон у темпах зміни простежувався в 2004 р. (різниця в 1,160 од. між Кіровоградською областю і

АР Крим), а мінімальний – у 2005 р. (різниця в 0,560 од. між Полтавською і Тернопільською областями). Слід зауважити, що за цей період часу в 2009 р. спостерігалось зниження темпів приросту даного показника в 24 областях, за винятком Київської.

Таблиця 3.29

*Динаміка (ланцюгові індекси) душового експорту товарів і послуг
(коефіцієнти) у 2003-2011 рр.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	0,873	1,297	1,128	1,163	1,268	0,728	1,323	1,199
2	Вінницька	1,000	1,276	1,016	0,960	1,213	1,003	0,997	1,190	1,174
3	Волинська	1,000	1,338	1,034	1,200	1,259	1,100	0,686	1,360	1,484
4	Дніпропетровська	1,000	1,518	1,109	1,206	1,389	1,350	0,397	1,550	1,300
5	Донецька	1,000	1,699	0,993	1,081	1,225	1,364	0,652	1,417	1,319
6	Житомирська	1,000	1,211	1,031	1,189	1,297	1,300	0,702	1,088	1,315
7	Закарпатська	1,000	1,465	0,915	1,225	1,699	1,063	0,765	1,234	1,205
8	Запорізька	1,000	1,388	1,130	1,187	1,395	1,249	0,509	1,185	1,304
9	Івано-Франківська	1,000	1,277	0,942	1,090	1,138	0,719	0,465	1,514	1,856
10	Київська	1,000	1,385	1,056	1,174	1,352	1,224	1,110	1,251	1,301
11	Кіровоградська	1,000	2,033	0,941	1,029	1,464	1,454	0,648	1,348	1,327
12	Луганська	1,000	1,424	1,154	1,403	1,335	1,621	0,299	1,778	1,972
13	Львівська	1,000	1,293	0,976	1,299	1,294	0,965	0,795	1,232	1,235
14	Миколаївська	1,000	1,212	1,359	1,209	1,050	1,503	0,933	1,048	1,040
15	Одеська	1,000	1,012	0,972	0,755	1,434	2,109	0,624	1,167	0,915
16	Полтавська	1,000	1,365	1,379	1,005	1,154	1,212	0,495	1,770	1,523
17	Рівненська	1,000	1,287	1,160	1,241	1,325	1,177	0,712	1,229	1,369
18	Сумська	1,000	1,362	1,237	0,902	1,344	1,353	0,787	1,059	1,373
19	Тернопільська	1,000	1,169	0,819	1,088	1,541	1,158	0,894	1,025	1,843
20	Харківська	1,000	1,367	0,951	1,239	1,294	1,364	0,846	1,102	1,294
21	Херсонська	1,000	1,556	1,061	1,058	1,327	1,247	0,882	0,997	0,978
22	Хмельницька	1,000	1,159	1,031	1,200	1,537	1,253	0,593	1,189	1,355
23	Черкаська	1,000	1,434	0,832	1,435	1,446	1,267	0,621	1,266	1,585
24	Чернівецька	1,000	1,190	1,202	1,097	1,403	1,057	0,717	0,871	1,313
25	Чернігівська	1,000	1,025	1,034	1,271	1,173	1,169	0,718	1,104	1,301
	Максимум		2,033	1,379	1,435	1,699	2,109	1,110	1,770	1,972
	Мінімум		0,873	0,819	0,755	1,050	0,965	0,299	0,871	0,915
	Діапазон		1,160	0,560	0,680	0,649	1,144	0,811	0,899	1,057

У розрізі всієї сукупності регіонів у Луганській області двічі спостерігалися максимальні темпи зростання даного питомого показника (в 2010 і 2011 рр.), крім того, в цій же області в 2009 р. мали місце мінімальні темпи зростання. Чергування мінімальних і максимальних темпів зростання даного питомого показника спостерігалось в Одеській області в 2006, 2008 і 2011 рр.

Отже, виявлена динаміка у зміні питомого показника душового експорту свідчить про нестійкість зовнішньоекономічних зв'язків усіх без винятку регіонів: кожен із них намагається закріпитися у своїй знайденій ніші на світових ринках. Усе це певною мірою створювало нестабільність для розвитку регіонів.

Ще одним важливим питомим показником, за допомогою якого може бути виконана зважена оцінка регіонального розвитку, є душові обсяги імпорту. У табл. 3.30 наведено індикатори душового імпорту за аналізований період по всіх

регіонах України.

Таблиця 3.30

Динаміка (ланцюгові індекси) душового імпорту (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	0,982	1,129	1,356	1,173	1,618	0,435	1,745	4,488
2	Вінницька	1,000	1,265	1,182	1,128	0,959	1,376	0,633	1,318	1,121
3	Волинська	1,000	1,465	1,663	1,433	1,688	1,239	0,327	1,336	1,852
4	Дніпропетровська	1,000	1,324	1,182	1,361	1,445	1,647	0,415	1,511	1,253
5	Донецька	1,000	1,555	1,197	1,120	1,566	1,116	0,396	1,597	1,517
6	Житомирська	1,000	0,766	1,314	1,130	1,442	1,563	0,878	1,081	1,079
7	Закарпатська	1,000	1,358	1,118	1,390	1,633	1,201	0,510	1,412	1,478
8	Запорізька	1,000	1,397	1,389	1,249	1,645	1,059	0,321	1,196	1,675
9	Івано-Франківська	1,000	1,309	1,206	1,323	1,044	0,922	0,353	2,547	1,638
10	Київська	1,000	1,321	1,646	1,330	1,319	1,341	0,630	1,392	1,410
11	Кіровоградська	1,000	1,703	1,108	1,094	1,820	1,349	0,628	1,276	1,219
12	Луганська	1,000	1,370	1,484	1,289	2,190	1,212	0,418	1,529	1,571
13	Львівська	1,000	1,041	1,292	1,201	1,304	1,774	0,632	1,253	1,581
14	Миколаївська	1,000	1,237	1,446	0,983	1,170	1,730	0,864	1,106	1,208
15	Одеська	1,000	0,944	1,694	1,244	1,305	1,869	0,546	1,355	0,894
16	Полтавська	1,000	1,683	1,136	1,196	1,433	1,453	0,465	1,799	1,070
17	Рівненська	1,000	1,199	1,333	1,545	0,909	1,282	0,484	1,693	0,982
18	Сумська	1,000	1,263	1,356	1,116	1,367	1,477	0,717	1,220	1,746
19	Тернопільська	1,000	0,979	1,439	1,243	1,433	2,025	0,530	1,176	1,550
20	Харківська	1,000	1,076	1,629	1,372	1,177	1,098	0,589	1,270	1,247
21	Херсонська	1,000	0,921	1,301	1,524	1,258	1,632	0,410	1,298	1,486
22	Хмельницька	1,000	1,195	1,702	1,064	1,158	1,658	0,509	1,684	1,208
23	Черкаська	1,000	1,200	1,329	1,285	1,266	2,085	0,334	1,124	1,353
24	Чернівецька	1,000	1,180	1,914	1,045	0,783	1,455	0,535	1,083	1,440
25	Чернігівська	1,000	1,067	1,199	1,058	1,109	1,357	0,868	1,188	1,491
	Максимум		1,703	1,914	1,545	2,190	2,085	0,878	2,547	4,488
	Мінімум		0,766	1,108	0,983	0,783	0,922	0,321	1,081	0,894
	Діапазон		0,937	0,806	0,562	1,407	1,163	0,557	1,466	3,594

Динаміка душового імпорту майже на 19% мала нестійкий характер за рахунок зниження темпів зростання. Особливо показовим у цьому відношенні був 2009 р., коли у всіх регіонах України спостерігалось зниження цього показника. Проте в інші роки ці зміни не мали такого яскраво вираженого характеру, що дозволяло забезпечувати відносно стійкий характер розвитку більшості регіонів. Найвищі темпи зростання цього питомого показника мали місце в 2011 р. в АР Крим (4,488 од.), а найнижчі – в 2009 р. у Запорізькій області (0,321 од.). Разом з тим найбільший діапазон у темпах зміни цього питомого показника спостерігався в 2011 р. (3,594 од. між АР Крим і Одеською областю), а мінімальний – у 2009 р. (0,557 од. між Житомирською і Запорізькою областями).

У розрізі всієї сукупності регіонів у Кіровоградській (2004-2005 рр.) і Чернівецькій областях (2005 і 2007 рр.) спостерігалось чергування максимальних і мінімальних темпів душового імпорту, в Івано-Франківській – чергування мінімальних і максимальних темпів (2008 і 2010 рр.), а в Житомирській – чергування мінімальних (2004 р.), максимальних (2009 р.) і знову мінімальних (2010 р.) темпів душового імпорту.

Виявлені тенденції у зміні питомого показника душового імпорту товарів

і послуг свідчать про нестійкий характер зовнішньоекономічних зв'язків, що створювало певну нестабільність для розвитку регіонів.

Згідно з виявленими тенденціями у змінах питомих показників, що характеризують масштаби суспільного виробництва по окремих регіонах, сучасна ситуація розвивається в напрямі можливої відносної стабілізації суспільного виробництва. Про це свідчать максимальні, мінімальні темпи зростання (зниження) вибраних показників, а також встановлений діапазон між ними. Виходячи з того, що діапазон максимальних і мінімальних темпів зростання (зниження) всіх без винятку розглянутих питомих показників складає досить помітну величину: від 0,110 од. для душевого обсягу валового регіонального продукту (2005 р.) до 3,594 од. (2011 р.) для душевого імпорту товарів і послуг, спостерігаються істотні міжрегіональні відмінності в розвитку регіонів. Це не забезпечує стійкого характеру для регіонального розвитку. Якою мірою такий висновок може виявитися правильним, свідчитимуть масштаби суспільного виробництва найближчих 3-5 років, особливо в умовах світової системної кризи, яка триває.

Основним питомих показником, що характеризує зміни обсягів суспільного споживання, з певною мірою умовності, можна використовувати середньодушові готівкові доходи населення. У табл. 3.31 наведено питоми показники середньодушових готівкових доходів населення по регіонах України.

Таблиця 3.31

Динаміка (ланцюгові індекси) питомих показників середньодушових готівкових доходів населення (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,239	1,393	1,217	1,363	1,331	1,056	1,230	1,130
2	Вінницька	1,000	1,252	1,409	1,224	1,314	1,316	1,071	1,260	1,146
3	Волинська	1,000	1,227	1,384	1,239	1,303	1,340	1,035	1,260	1,151
4	Дніпропетровська	1,000	1,293	1,421	1,243	1,326	1,352	1,060	1,240	1,150
5	Донецька	1,000	1,305	1,396	1,262	1,328	1,387	1,055	1,233	1,144
6	Житомирська	1,000	1,303	1,387	1,230	1,331	1,348	1,028	1,272	1,138
7	Закарпатська	1,000	1,259	1,380	1,219	1,326	1,324	1,027	1,261	1,143
8	Запорізька	1,000	1,269	1,398	1,241	1,322	1,357	1,045	1,244	1,145
9	Івано-Франківська	1,000	1,265	1,398	1,235	1,318	1,364	1,044	1,262	1,141
10	Київська	1,000	1,229	1,404	1,270	1,339	1,376	1,089	1,247	1,133
11	Кіровоградська	1,000	1,258	1,409	1,223	1,307	1,348	1,055	1,261	1,153
12	Луганська	1,000	1,292	1,404	1,248	1,329	1,390	1,061	1,236	1,138
13	Львівська	1,000	1,257	1,387	1,205	1,322	1,350	1,039	1,254	1,131
14	Миколаївська	1,000	1,244	1,388	1,217	1,323	1,359	1,044	1,263	1,146
15	Одеська	1,000	1,332	1,386	1,213	1,300	1,350	1,078	1,249	1,147
16	Полтавська	1,000	1,277	1,401	1,225	1,316	1,344	1,053	1,230	1,143
17	Рівненська	1,000	1,237	1,383	1,237	1,303	1,344	1,035	1,280	1,139
18	Сумська	1,000	1,229	1,416	1,253	1,343	1,339	1,035	1,238	1,137
19	Тернопільська	1,000	1,249	1,420	1,257	1,313	1,326	1,045	1,260	1,134
20	Харківська	1,000	1,242	1,397	1,237	1,350	1,380	1,054	1,237	1,135
21	Херсонська	1,000	1,315	1,413	1,221	1,312	1,353	1,038	1,260	1,144
22	Хмельницька	1,000	1,311	1,413	1,223	1,310	1,333	1,051	1,260	1,138
23	Черкаська	1,000	1,284	1,409	1,246	1,322	1,357	1,053	1,236	1,127
24	Чернівецька	1,000	1,301	1,399	1,216	1,312	1,331	1,033	1,277	1,127
25	Чернігівська	1,000	1,268	1,395	1,224	1,318	1,338	1,067	1,238	1,148
	Максимум		1,315	1,420	1,270	1,363	1,390	1,089	1,280	1,153
	Мінімум		1,227	1,380	1,205	1,300	1,316	1,027	1,230	1,127
	Діапазон		0,088	0,040	0,065	0,063	0,076	0,062	0,050	0,026

Динаміка питомих показників середньодушових готівкових доходів населення мала стійкий характер. У всіх 100% розглянутих регіоно-років переважала позитивна динаміка цього показника. При цьому найвищі темпи його зростання спостерігалися в 2005 р. у Тернопільській області (1,420 од.), а найнижчі – у 2009 р. у Закарпатській області (1,027 од.). Найбільший діапазон у темпах зміни цього питомого показника мав місце в 2004 р. (0,088 од. між Херсонською і Волинською областями), а мінімальний – у 2011 р. (0,026 од. між Кіровоградською і Черкаською областями).

У Київській області в 2006 і 2009 рр. спостерігалися максимальні темпи зростання даного питомого показника, а в Закарпатській (2005 і 2009 рр.) і Одеській областях (2006-2007 рр.) – мінімальні, як і в АР Крим (2007 і 2010 рр.) – чергування максимальних і мінімальних темпів зростання.

Встановлені тенденції у зміні питомого показника середньодушових готівкових доходів населення свідчать про те, що в цій сфері державної регіональної політики велася постійна робота, з підвищення життєвого рівня населення, яка сприяла вирівнюванню умов життєдіяльності населення по всіх без винятку регіонах.

Іншим важливим питомим показником, що характеризує зміни обсягів суспільного споживання, можна назвати середньодушові витрати. У табл. 3.32 наведено дані щодо показника по всіх регіонах України.

Таблиця 3.32

Динаміка (ланцюгові індекси) питомих показників середньодушових витрат населення (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,291	1,373	1,654	1,344	1,379	1,011	1,161	1,224
2	Вінницька	1,000	1,264	1,397	1,253	1,377	1,419	1,045	1,115	1,239
3	Волинська	1,000	1,254	1,387	1,450	1,322	1,397	1,014	1,146	1,254
4	Дніпропетровська	1,000	1,325	1,357	1,425	1,317	1,403	0,997	1,200	1,236
5	Донецька	1,000	1,370	1,357	1,248	1,387	1,415	1,021	1,183	1,216
6	Житомирська	1,000	1,311	1,355	1,275	1,356	1,392	1,041	1,183	1,235
7	Закарпатська	1,000	1,286	1,356	1,519	1,272	1,353	1,050	1,184	1,180
8	Запорізька	1,000	1,326	1,326	1,404	1,295	1,381	1,052	1,212	1,224
9	Івано-Франківська	1,000	1,285	1,333	1,252	1,399	1,429	1,055	1,228	1,205
10	Київська	1,000	1,257	1,417	1,295	1,417	1,418	1,044	1,153	1,251
11	Кіровоградська	1,000	1,274	1,368	1,344	1,331	1,377	1,054	1,156	1,242
12	Луганська	1,000	1,314	1,396	1,141	1,371	1,408	1,069	1,245	1,194
13	Львівська	1,000	1,292	1,318	1,381	1,321	1,354	1,016	1,253	1,213
14	Миколаївська	1,000	1,286	1,350	1,332	1,374	1,403	1,042	1,144	1,236
15	Одеська	1,000	1,334	1,343	1,750	1,359	1,358	1,070	1,196	1,228
16	Полтавська	1,000	1,316	1,351	1,254	1,349	1,372	1,024	1,212	1,166
17	Рівненська	1,000	1,269	1,346	1,363	1,296	1,400	1,049	1,225	1,234
18	Сумська	1,000	1,264	1,819	0,915	1,308	1,392	1,038	1,196	1,246
19	Тернопільська	1,000	1,261	1,334	1,269	1,340	1,410	1,078	1,215	1,247
20	Харківська	1,000	1,294	1,339	1,674	1,333	1,399	1,043	1,227	1,201
21	Херсонська	1,000	1,339	1,340	1,432	1,360	1,373	1,036	1,205	1,192
22	Хмельницька	1,000	1,309	1,369	1,368	1,297	1,384	1,041	1,155	1,236
23	Черкаська	1,000	1,311	1,361	1,419	1,384	1,373	1,032	1,180	1,222
24	Чернівецька	1,000	1,316	1,320	1,480	1,326	1,404	1,026	1,154	1,252
25	Чернігівська	1,000	1,299	1,374	1,208	1,311	1,401	1,031	1,157	1,320
	Максимум		1,370	1,819	1,750	1,417	1,419	1,078	1,253	1,254
	Мінімум		1,254	1,318	0,915	1,272	1,353	0,997	1,115	1,166
	Діапазон		0,116	0,501	0,835	0,145	0,066	0,081	0,138	0,088

Динаміка питомих показників середньодушових витрат населення мала досить стійкий характер. У 98% розглянутих регіоно-років переважала позитивна динаміка цього показника. Як найвищі темпи його зростання, так і найнижчі спостерігалися в Сумській області в 2005 р. (1,819 од.) і в 2006 р. (0,915 од.) відповідно. У цей же час найбільший діапазон у темпах зміни цього питомого показника мав місце в 2006 р. (0,835 од. між Одеською і Сумською областями, а мінімальний – у 2008 р. (0,066 од. між Вінницькою і Закарпатською областями).

У Вінницькій області в 2008 і 2010 рр., а в Сумській – у 2005-2006 рр. спостерігалися максимальні та мінімальні темпи зростання цього питомого показника, а у Волинській у 2004 і 2011 рр. і Львівській області у 2005 і 2010 рр. – мінімальні та максимальні темпи зростання.

Наявність лише двох випадків регіоно-років падіння темпів питомих показників середньодушових витрат населення свідчить також про те, що і за цим напрямом здійснювалася цілеспрямована державна регіональна політика щодо вирівнювання умов життєдіяльності населення по всіх без винятку регіонах.

Ще одним важливим питомих показником, що характеризує зміни обсягів суспільного споживання, є середньодушовий роздрібний товарообіг. У табл. 3.33 наведено питомі показники середньодушового роздрібного товарообігу по регіонах країни.

Таблиця 3.33

Динаміка (ланцюгові індекси) питомих показників середньодушового роздрібного товарообігу (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,389	1,425	1,393	1,348	1,413	0,932	1,207	1,265
2	Вінницька	1,000	1,325	1,360	1,330	1,337	1,377	0,876	1,224	1,299
3	Волинська	1,000	1,337	1,376	1,315	1,307	1,375	0,903	1,210	1,253
4	Дніпропетровська	1,000	1,381	1,389	1,382	1,402	1,409	0,907	1,236	1,214
5	Донецька	1,000	1,371	1,405	1,467	1,407	1,407	0,903	1,288	1,240
6	Житомирська	1,000	1,281	1,318	1,384	1,379	1,320	0,961	1,221	1,313
7	Закарпатська	1,000	1,422	1,292	1,090	1,265	1,447	0,926	1,214	1,250
8	Запорізька	1,000	1,415	1,365	1,294	1,372	1,381	0,912	1,280	1,253
9	Івано-Франківська	1,000	1,289	1,417	1,456	1,384	1,444	0,941	1,144	1,313
10	Київська	1,000	1,379	1,390	1,579	1,419	1,490	1,020	1,225	1,337
11	Кіровоградська	1,000	1,333	1,331	1,397	1,405	1,418	0,937	1,229	1,211
12	Луганська	1,000	1,376	1,330	1,379	1,409	1,502	0,923	1,293	1,260
13	Львівська	1,000	1,305	1,385	1,249	1,381	1,358	1,014	1,159	1,212
14	Миколаївська	1,000	1,370	1,358	1,462	1,522	1,384	0,913	1,188	1,265
15	Одеська	1,000	1,463	1,411	1,448	1,345	1,417	1,049	1,214	1,267
16	Полтавська	1,000	1,277	1,341	1,390	1,362	1,452	0,908	1,201	1,266
17	Рівненська	1,000	1,279	1,307	1,276	1,315	1,405	0,985	1,156	1,262
18	Сумська	1,000	1,283	1,333	1,249	1,263	1,382	0,929	1,174	1,284
19	Тернопільська	1,000	1,339	1,385	1,314	1,310	1,478	1,008	1,156	1,235
20	Харківська	1,000	1,323	1,408	1,365	1,351	1,376	0,953	1,182	1,227
21	Херсонська	1,000	1,358	1,317	1,378	1,345	1,331	1,013	1,168	1,231
22	Хмельницька	1,000	1,286	1,385	1,403	1,356	1,497	0,887	1,192	1,258
23	Черкаська	1,000	1,354	1,271	1,348	1,372	1,449	0,982	1,264	1,283
24	Чернівецька	1,000	1,269	1,306	1,262	1,487	1,369	0,981	1,147	1,184
25	Чернігівська	1,000	1,297	1,269	1,364	1,369	1,382	0,962	1,194	1,258
	Максимум		1,463	1,425	1,579	1,522	1,502	1,020	1,293	1,337
	Мінімум		1,269	1,269	1,090	1,263	1,320	0,876	1,144	1,184
	Діапазон		0,194	0,156	0,489	0,258	0,182	0,144	0,149	0,153

Динаміка питомих показників середньодушового роздрібного товарообігу мала досить стійкий характер. У 90% розглянутих регіоно-років переважала позитивна динаміка цього показника. Найвищі темпи зростання даного питомого показника спостерігалися в 2006 р. у Київській області (1,579 од.), а найнижчі – в 2009 р. у Вінницькій області (0,876 од.). Найбільший діапазон у темпах зміни даного питомого показника мав місце в 2006 р. (0,489 од. між Київською і Закарпатською областями), а мінімальний – у 2009 р. (0,144 од. між Київською і Вінницькою областями).

Серед усіх областей у Київській у 2006, 2009 і 2011 рр. і Луганській у 2008 і 2010 рр. спостерігалися максимальні темпи зростання цього питомого показника, а в Чернівецькій у 2005 і 2011 рр. – мінімальні. Наявність лише 5 випадків падіння темпів питомих показників середньодушового роздрібного товарообігу тільки підтверджує зроблений висновок про здійснення цілеспрямованої державної регіональної політики щодо вирівнювання умов життєдіяльності населення по всіх без винятку регіонах. Також, підтвердженням цього висновку можуть бути відмінності в діапазонах питомих показників, які мають мінімальний характер: від 0,144 од. у 2009 р. до 0,489 од. у 2006 р.

Аналіз питомих показників, що характеризують зміни в масштабах суспільного споживання, заснований на використанні як однієї із складових вартісної компоненти.

Якою мірою одержані результати відповідають реальному стану справ, можна судити з результатів аналогічного аналізу питомих показників, що характеризують зміни в масштабах суспільного споживання та враховують ще натуральну компоненту.

Одним із важливих питомих показників, за допомогою якого можна судити про зміни в масштабах суспільного споживання, є середньодушове споживання вугілля. У цьому випадку вугілля, будучи реальним вітчизняним енергоносієм, доступним для всіх видів економічної діяльності та всіх верств населення, може служити орієнтиром у змінах у масштабах суспільного споживання. У табл. 3.34 наведено дані щодо динаміки середньодушового споживання вугілля і продуктів його переробки.

Динаміка питомих показників середньодушового споживання вугілля мала нестійкий характер: у 51% випадків розглянутих регіоно-років мали місце негативні тенденції. Найвищі темпи зростання цього питомого показника спостерігалися в 2005 р. у Дніпропетровській області (8,626 од.), а найнижчі – в 2008 р. у Кіровоградській області. Найбільший діапазон у темпах зміни цього питомого показника спостерігався в 2005 р. (7,913 од. між Дніпропетровською і Чернігівською областями), а мінімальний – у 2004 р. (0,500 од. між Чернігівською областю і АР Крим). Такий розкид розглянутих показників став можливим унаслідок перманентних «газових воєн», які вів уряд України з російською газовою компанією «Газпром».

Таблиця 3.34

*Динаміка (ланцюгові індекси) питомих показників
середньодушового споживання вугілля (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.*

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	0,799	1,429	0,813	1,029	1,116	0,870	1,128	0,947
2	Вінницька	1,000	1,134	1,252	1,231	0,968	0,839	1,002	1,074	0,946
3	Волинська	1,000	0,997	0,953	0,990	0,993	1,014	0,718	1,008	0,938
4	Дніпропетровська	1,000	0,119	8,626	1,097	0,962	0,949	0,855	1,189	1,065
5	Донецька	1,000	1,003	0,931	1,074	1,037	0,971	0,921	1,107	1,060
6	Житомирська	1,000	0,849	0,792	1,120	0,675	0,764	0,866	1,002	0,847
7	Закарпатська	1,000	0,849	1,305	0,823	0,773	0,999	1,616	0,595	0,791
8	Запорізька	1,000	0,975	1,041	1,084	0,907	1,058	0,780	1,092	1,076
9	Івано-Франківська	1,000	0,863	1,114	1,333	1,021	1,034	0,836	0,824	1,429
10	Київська	1,000	1,098	0,856	1,362	0,900	1,255	0,961	1,092	1,092
11	Кіровоградська	1,000	0,581	1,076	0,824	0,804	0,445	0,769	1,166	0,949
12	Луганська	1,000	1,051	0,998	1,159	1,117	1,017	0,957	0,982	1,006
13	Львівська	1,000	0,825	1,060	1,102	0,956	1,098	0,918	0,909	1,170
14	Миколаївська	1,000	0,872	0,887	1,004	0,818	0,856	0,974	3,954	1,474
15	Одеська	1,000	1,057	0,823	1,060	0,769	0,927	0,825	1,156	1,021
16	Полтавська	1,000	0,820	0,933	1,031	0,767	1,038	0,807	0,977	0,993
17	Рівненська	1,000	0,881	0,904	0,966	0,976	1,003	1,042	2,841	1,770
18	Сумська	1,000	0,846	0,838	1,083	1,153	0,976	1,022	1,147	1,012
19	Тернопільська	1,000	1,006	0,950	0,968	0,774	0,842	0,803	1,025	1,020
20	Харківська	1,000	0,929	0,971	1,225	0,969	1,174	0,870	1,147	1,057
21	Херсонська	1,000	0,859	1,142	1,237	0,753	1,170	0,798	0,972	0,894
22	Хмельницька	1,000	1,084	0,728	1,042	4,708	1,179	0,683	1,199	1,049
23	Черкаська	1,000	1,046	0,842	1,199	1,066	1,477	0,970	1,233	1,037
24	Чернівецька	1,000	0,914	0,947	0,961	0,970	0,871	0,762	1,021	0,913
25	Чернігівська	1,000	1,299	0,713	1,048	1,034	1,304	1,077	1,059	1,187
	Максимум		1,299	8,626	1,362	4,708	1,477	1,616	3,954	1,429
	Мінімум		0,799	0,713	0,813	0,675	0,445	0,683	0,595	0,791
	Діапазон		0,500	7,913	0,549	3,033	1,032	0,933	3,358	0,638

У розрізі всієї сукупності регіонів в АР Крим у 2004 і 2006 рр. спостерігалися мінімальні темпи зростання цього питомого показника, в Закарпатській області в 2009-2011 рр. – чергування максимального і мінімальних темпів зростання, а в Хмельницькій у 2005, 2007 рр. і 2009 р. – чергування мініимального, максимального і мініимального темпів зростання питомих показників середньодушового вугілля.

Таким чином, у період 2003-2011 рр. на державному рівні була відсутня дієва політика енергозбереження і недостатньо уваги приділялося використанню вітчизняних джерел енергоресурсів, у першу чергу вугілля, запасів якого в Україні достатньо на декілька століть і на декілька десятків поколінь.

Наступним важливим питомим показником, за допомогою якого можуть бути виявлені зміни в параметрах розвитку регіонів, є середньодушкове споживання газу. У табл. 3.35 наведено питомі показники середньодушового споживання газу.

Динаміка питомих показників середньодушового споживання газу мала нестійкий характер: майже в 52% випадків розглянутих регіоно-років простежувалися негативні тенденції. При цьому найвищі темпи зростання

даного питомого показника мали місце в 2004 р. в Івано-Франківській області (1,184 од.), а найнижчі – в 2009 р. у Донецькій області (0,642 од.).

Таблиця 3.35

Динаміка (ланцюгові індекси) питомих показників середньодушового споживання газу (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	1,027	1,147	1,082	0,939	1,005	0,865	1,124	1,080
2	Вінницька	1,000	1,002	0,951	0,961	0,950	1,033	0,805	1,012	0,986
3	Волинська	1,000	1,024	1,044	1,016	0,912	0,968	0,931	1,125	0,955
4	Дніпропетровська	1,000	0,996	0,954	0,976	0,919	0,921	0,855	1,074	0,962
5	Донецька	1,000	1,006	0,994	0,992	1,054	0,929	0,642	1,151	1,121
6	Житомирська	1,000	1,050	1,068	1,000	0,920	0,985	0,930	1,073	0,903
7	Закарпатська	1,000	1,061	1,173	0,926	1,148	1,164	0,861	0,832	0,959
8	Запорізька	1,000	0,965	0,890	0,971	1,180	0,817	0,770	1,089	1,002
9	Івано-Франківська	1,000	1,184	0,996	0,767	0,877	0,942	0,762	1,000	1,082
10	Київська	1,000	0,889	1,092	0,989	0,970	0,947	0,871	1,069	1,010
11	Кіровоградська	1,000	0,982	1,138	1,173	0,901	1,070	0,879	1,105	1,009
12	Луганська	1,000	0,950	1,084	1,041	0,942	0,963	0,705	1,082	1,208
13	Львівська	1,000	1,023	1,010	0,939	0,940	0,975	0,880	1,049	0,915
14	Миколаївська	1,000	0,998	1,054	1,073	0,953	0,972	0,848	1,095	0,986
15	Одеська	1,000	1,009	1,056	1,019	0,951	1,000	0,737	1,327	1,018
16	Полтавська	1,000	1,048	1,017	0,996	0,985	0,730	0,863	0,940	1,220
17	Рівненська	1,000	1,064	1,081	1,026	1,016	0,955	0,714	1,543	0,782
18	Сумська	1,000	1,018	1,006	0,965	0,914	0,987	0,839	0,890	1,026
19	Тернопільська	1,000	1,005	1,076	1,051	0,899	0,990	0,939	1,069	0,929
20	Харківська	1,000	0,987	1,005	1,088	0,953	0,959	0,748	1,151	1,064
21	Херсонська	1,000	1,071	1,069	1,010	0,861	1,078	0,930	1,059	1,038
22	Хмельницька	1,000	1,091	1,070	1,044	0,758	0,945	0,909	1,015	0,994
23	Черкаська	1,000	1,014	0,988	0,979	0,982	0,927	0,893	1,150	1,027
24	Чернівецька	1,000	1,002	1,115	1,042	0,921	0,945	1,072	1,147	0,930
25	Чернігівська	1,000	0,991	1,071	1,005	0,978	0,979	0,881	1,033	0,982
	Максимум		1,184	1,173	1,173	1,180	1,164	1,072	1,543	1,220
	Мінімум		0,889	0,890	0,767	0,758	0,730	0,642	0,832	0,782
	Діапазон		0,295	0,283	0,406	0,422	0,434	0,430	0,711	0,438

Найбільший діапазон у темпах зміни цього питомого показника спостерігався в 2010 р. (0,711 од. між Рівненською і Закарпатською областями), а мінімальний - у 2005 р. (0,283 од. між Івано-Франківською і Київською областями). Переважання негативних тенденцій у змінах цього питомого показника є реакцією співтовариства (особливо промислових споживачів газу) на безперервні з'ясування стосунків між Україною і Росією як щодо обсягів внутрішнього споживання, так і щодо обсягів транзиту за кордон у країни Європи. Особливо повчальним у зв'язку з цим може бути період з 2007 по 2009 рр., коли в переважній більшості регіонів спостерігався спад у споживанні «блакитного палива».

У розрізі всієї сукупності регіонів у Закарпатській області мали місце максимальні темпи зростання цього показника (2005, 2008 рр.) з його мінімальною величиною (2010 р.), в Івано-Франківській (2004 і 2006 рр.) і Рівненській (2010 і 2011 рр.) – максимальний темп зростання з мінімальним, відповідно, а в Полтавській області (2008 і 2011 рр.) – мінімальний із максимальним відповідно.

Отже, відмінності в питомих показниках середньодушового споживання вугілля і газу, свідчать, що, з одного боку, незважаючи на те, що вугілля є

вітчизняним енергоносієм, його споживання схильне до значних коливань через відсутність дієвої державної політики енергозбереження, а з іншого – динаміка середньодушового споживання газу також не відрізняється стійким характером, незважаючи на всі спроби мінімізувати обсяги його споживання (при цьому лише менше третини споживаного газу є вітчизняним). Через таку нерегульовану ситуацію розвиток регіонів стає слабо передбаченим, що актуалізує пошук адекватних заходів, спрямованих на створення прийнятних умов, що повністю виключають пряму залежність його (регіонального розвитку) від непередбачених як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Відмінності в питомих показниках, що характеризують масштаби суспільного споживання, розрахованих на основі вартісної та натуральної компонент, дозволяють стверджувати, що в першому випадку вони менш істотні, ніж у другому (про що свідчать максимальні і мінімальні темпи зростання, а також діапазон між ними); незважаючи на ніби благополуччя вартісних показників, проблем у регіональному розвитку стає не менше.

Проте, якою мірою такий висновок є адекватним тій ситуації, що склалася в кожному з розглянутих регіонів, може свідчити динаміка зміни чисельності наявного населення на відповідних територіях. Адже головним індикатором реакції на зміни в параметрах розвитку регіонів завжди було і залишається населення.

У табл. 3.36 наведено дані, що характеризують динаміку наявного населення, яке мешкає на відповідних територіях окремих регіонів.

Таблиця 3.36

Динаміка (ланцюгові індекси) наявного населення (коефіцієнти) у 2003-2011 рр.

№ з/п	Область	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1	АР Крим	1,000	0,995	0,995	0,997	0,997	0,998	0,999	0,999	1,000
2	Вінницька	1,000	0,991	0,989	0,991	0,992	0,993	0,994	0,994	0,996
3	Волинська	1,000	0,996	0,996	0,998	0,998	1,000	1,000	1,000	1,001
4	Дніпропетровська	1,000	0,992	0,992	0,993	0,993	0,993	0,994	0,994	0,995
5	Донецька	1,000	0,990	0,990	0,991	0,991	0,992	0,992	0,992	0,993
6	Житомирська	1,000	0,989	0,989	0,990	0,991	0,991	0,994	0,995	0,995
7	Закарпатська	1,000	0,998	0,998	0,999	0,999	1,001	1,001	1,002	1,003
8	Запорізька	1,000	0,992	0,991	0,992	0,992	0,994	0,995	0,994	0,995
9	Івано-Франківська	1,000	0,997	0,997	0,997	0,998	0,999	1,000	0,999	1,000
10	Київська	1,000	0,992	0,992	0,993	0,992	0,995	0,996	0,998	1,001
11	Кіровоградська	1,000	0,985	0,985	0,987	0,987	0,988	0,991	0,992	0,992
12	Луганська	1,000	0,987	0,987	0,989	0,989	0,990	0,991	0,991	0,992
13	Львівська	1,000	0,996	0,996	0,997	0,997	0,997	0,999	0,998	0,999
14	Миколаївська	1,000	0,991	0,992	0,994	0,993	0,994	0,995	0,995	0,996
15	Одеська	1,000	0,994	0,994	0,997	1,000	0,999	0,999	0,999	1,000
16	Полтавська	1,000	0,989	0,989	0,991	0,990	0,991	0,992	0,992	0,993
17	Рівненська	1,000	0,997	0,996	0,998	0,998	0,999	1,001	1,001	1,002
18	Сумська	1,000	0,986	0,986	0,988	0,988	0,989	0,990	0,991	0,992
19	Тернопільська	1,000	0,994	0,993	0,994	0,994	0,995	0,996	0,996	0,997
20	Харківська	1,000	0,994	0,993	0,994	0,994	0,995	0,995	0,995	0,995
21	Херсонська	1,000	0,990	0,990	0,992	0,991	0,993	0,995	0,995	0,996
22	Хмельницька	1,000	0,991	0,989	0,991	0,992	0,993	0,994	0,995	0,995
23	Черкаська	1,000	0,989	0,989	0,990	0,991	0,991	0,993	0,992	0,994
24	Чернівецька	1,000	0,997	0,996	0,998	0,998	1,000	1,000	1,000	1,001
25	Чернігівська	1,000	0,984	0,984	0,986	0,986	0,987	0,990	0,990	0,991
	Максимум		0,998	0,998	0,999	0,999	1,001	1,001	1,002	1,003
	Мінімум		0,984	0,984	0,986	0,986	0,987	0,990	0,990	0,991
	Діапазон		0,014	0,014	0,013	0,013	0,014	0,011	0,012	0,012

Як свідчать наведені в табл. 3.36 дані, динаміка чисельності наявного населення у 81% спостережуваних регіоно-років мала негативний характер: лише у Волинській (2011 р.), Закарпатській (починаючи з 2008 р.), Київській (2011 р.), Рівненській (починаючи з 2009 р.) і Чернівецькій (2011 р.) областях спостерігалися позитивні зрушення, а в АР Крим (2011 р.) й Івано-Франківській області (починаючи з 2009 р.) мало місце гальмування падіння чисельності наявного населення.

У розрізі всієї сукупності регіонів максимальні темпи зростання чисельності наявного населення (1,003 од.) простежуються в Закарпатській області, а мінімальні темпи зміни чисельності (0,984 од.) – у Чернігівській області (2004-2005 рр.). Таким чином населення реагувало на економічні процеси, що відбуваються в різних сферах суспільного буття, в тому числі в регіональному розвитку.

Отже, державна регіональна політика, яка здійснюється як у центрі, так і на місцях не сприяє створенню відносно комфортних умов життєдіяльності та потребує кардинальних змін як у постановці головних цілей розвитку, так і у визначенні основних завдань, спрямованих на їх досягнення. Дієвим механізмом, здатним вирішальним чином змінити ситуацію на краще, мають стати не лише розробка, але і практичне використання механізму економічного регулювання регіонального розвитку. За його допомогою можуть бути змінені основні тенденції у ключових параметрах розвитку регіонів, а разом з ними й умови життєдіяльності населення.

Розділ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Сутнісні характеристики економічного регулювання розвитку регіонів

Останніми роками сучасна практика взаємовідносин між державою і регіонами, а також між окремими регіонами свідчить про те, що політика вирівнювання, спрямована на підтримку менш розвинутих в економічному і соціальному відношенні територій, не дає необхідного результату. Як правило, така підтримка виражається у фінансовій допомозі у формі субсидування і не націлена на формування та збереження необхідного потенціалу на цій території. Міжбюджетні трансферти стають досить сильним важелем у забезпеченні фінансової бази місцевих бюджетів: з кожним роком упроваджуються все нові й нові принципи їх формування. Наприклад, після 2011 р. Бюджетним кодексом України були внесені зміни в механізм формування міжбюджетних трансфертів. В основному, вони торкнулися розмежування переліку видів міжбюджетних трансфертів між місцевими бюджетами, використання державних соціальних стандартів і нормативів при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів, методики розрахунку індексу відносної податкоспроможності окремої адміністративно-територіальної одиниці з урахуванням коефіцієнта коригування доходів під впливом фінансової кризи. Як підсумок, фінансова допомога, що надається, дозволяє в короткостроковій перспективі зберігати певну кількість робочих місць, сплачувати заробітну плату, стягувати податки в місцевий і державний бюджети. Проте слід зауважити, що вживані заходи, щодо фінансової підтримки «слабких» регіонів на жаль поки що не дають бажаного результату.

Надання такої допомоги, спрямованої на збереження статус-кво в економічній ситуації, та додання імпульсу до самостійного руху в потрібному напрямі - це не одне й те саме. Навіть маючи досить істотний економічний потенціал, багато регіональних утворень не можуть ефективно його використовувати. Це пов'язано з недостатньо глибоким розумінням не лише причин складного становища відповідних економік, але із ігноруванням вимог економічних законів розвитку суспільства, у тому числі територіального розвитку. Виходячи з того, що політика вирівнювання, спрямована на досягнення певної економічної рівноваги між регіонами, а об'єктивно такий стан проблематично забезпечити як у найближчій, так і у віддаленій перспективі, більш дієвою є політика стимулювання територіального розвитку. Її основу становлять заходи на державному і регіональному рівнях, спрямовані на максимальне використання наявних матеріальних, людських, організаційних і фінансових можливостей.

Щоб такі заходи стали дієвими, необхідно чітко розуміти сутність об'єкта впливу – в цьому випадку регіону. Ґрунтуючись на результатах численних досліджень, розуміння регіону можна умовно звести до трьох головних

ракурсів. Перший – це розуміння регіону як території, адміністративно оформленої у структурі держави; другий – як економічної системи, що втілює в собі весь комплекс учасників і зв'язків взаємодії; третій – як економічного простору, в якому всі учасники і відповідні зв'язки розташовуються в певному порядку, на певній відстані один від одного. Таке розуміння регіону дозволяє знаходити найбільш прийнятні точки дотику різних суспільних, колективних, корпоративних й особистих інтересів і пропонувати відносно них дієві заходи, спрямовані на подолання існуючих протиріч. Пов'язано це з тим, що однобічний розгляд регіону здебільшого не дозволяє вирішувати протиріччя, а лише консервує їх до певного моменту.

Під територією регіону розуміється частина земної поверхні, в межах якої розташовується відповідне адміністративно-територіальне утворення, що підпадає під законодавчо затверджене визначення «регіон».

Основними властивостями території, зміни яких можуть свідчити про її розвиток, є освоєність і насиченість. Під освоєністю території розуміється її залучення до господарської діяльності господарюючих суб'єктів, громадських організацій, населення. Головною ознакою освоєності території виступає присутність на ній людини економічної, тобто населення, зайнятого суспільно корисною працею, основною межею, за якою освоєність однієї території відрізняється від освоєності іншої, розміщення відповідних елементів продуктивних сил на її певних ділянках.

Під насиченістю території розуміється розташування в її межах матеріальних і нематеріальних об'єктів, природних і людських ресурсів та ін. Головною ознакою насиченості території є присутність на ній процесів суспільного виробництва, а основною межею, за якою насиченість на одній території відрізняється від насиченості на іншій, – розміщення відповідних елементів продуктивних сил на її певних ділянках.

Таким чином, саме вплив на ці властивості дозволяє досягати бажаних параметрів у динаміці розвитку будь-якої території. Від того, які зусилля докладатимуться для цього, повною мірою залежатиме тренд розвитку регіону.

Під регіональною економічною системою слід розуміти деяку сукупність підсистем, що включають елементи продуктивних сил (людей, природу, засоби і предмети праці, організацію виробництва та праці, науки, інформації та ін.), техніко-економічні відносини (спеціалізацію, кооперацію, концентрацію), організаційно-економічні відносини (планування, стимулювання, контроль), виробничі, або відносини економічної власності (з приводу привласнення кінцевих результатів праці) і господарський механізм, розміщений у певних межах і покликаний забезпечувати необхідні умови для життя населення. Взаємодія вказаних підсистем спрямована на подолання виникаючих протиріч у сфері матеріального і нематеріального виробництва.

Основними властивостями економічної системи регіону, зміни яких можуть свідчити про її розвиток, виступають цілісність, стійкість, комплексність, життєздатність. Під цілісністю регіональної економічної системи розуміється її здатність протистояти впливу руйнівних зовнішніх і

внутрішніх чинників. При цьому головні ознаки такої системи полягають у наявності, нарощуванні та збереженні протягом тривалої перспективи економічного потенціалу, а саме: виробничого, трудового, наукового, організаційного, фінансового та ін. Основною межею регіональної економічної системи є надійність, яка свідчить про наявність цілеспрямованих зусиль щодо узгодження інтересів і вирішення економічних протиріч.

Під стійкістю регіональної економічної системи слід розуміти наявність у ній такої структури, яка забезпечує найбільш раціональне використання існуючих елементів продуктивних сил. Основними ознаками такої системи виступають галузеві пропорції, за якими можна з упевненістю зробити висновок про характер залучення і використання ключових елементів продуктивних сил у суспільному виробництві. Головною рисою стійкої регіональної економічної системи є її зв'язаність, яка свідчить про численне переплетення економічних і господарських зв'язків, значною мірою залежних один від одного.

Комплексність регіональної економічної системи - це поєднання окремих економічних процесів у якесь ціле, що досягається за допомогою розширення видів економічної діяльності, внутрішньо регіональних коопераційних зв'язків та ін., спрямованих на розширення масштабів залучення елементів продуктивних сил до суспільного виробництва. При цьому головною ознакою такої системи виступає диверсифікація господарського комплексу регіону, а саме збільшення переліку спеціалізованих виробництв, а основною рисою - впорядкованість її елементів, що свідчить про досить високий рівень організованості всієї регіональної економічної системи.

Під життєздатністю регіональної економічної системи необхідно розуміти її здатність ефективно (результативно) використовувати наявні елементи продуктивних сил, досягати при цьому необхідного для регіону не лише економічного, але і соціального ефекту. Основною ознакою такої системи виступають процеси відтворення (виробництва, розподілу, обміну та споживання), що характеризують безперервне відновлення процесів виробництва товарів, послуг і духовних благ, на основі яких забезпечується оновлення всіх елементів регіональної економічної системи. Серед таких елементів можна назвати: продуктивні сили, техніко-економічні відносини, організаційно-економічні відносини, відносини економічної власності та господарський механізм. Основною рисою життєздатної регіональної економічної системи виступає стабільність, що свідчить про міцність не лише її самої конструкції, але і тих зв'язків, що склалися між її елементами.

Крім того, при використанні економічного регулювання розвитку регіонів необхідно враховувати і такі властивості економічних систем, як емерджентність, цілеспрямованість і синергічність. Емерджентність – це принципова незведеність властивості системи до суми властивостей складових її елементів; цілеспрямованість – це наявність у системі цілей, які є пріоритетами перед цілями її складових; синергічність – це одержання максимального ефекту функціонування системи при досягненні спільної мети,

досягається лише через максимальну ефективність спільного функціонування окремих її елементів.

Отже, перспективи існування регіональної економічної системи повною мірою залежатимуть від того, які заходи будуть запропоновані для збереження або посилення основних її властивостей.

Під регіональним економічним простором розуміється деяка форма організації та позиціонування матеріальних об'єктів або елементів продуктивних сил, що проявляється в порядку їх залучення і взаємодії в суспільному виробництві й забезпеченні закономірностей руху в часі та просторі (у встановлених межах). Основними властивостями регіонального економічного простору виступають його однорідність і неоднорідність.

Однорідність регіонального економічного простору – це єдність умов для існування і зміни організаційних форм (для господарства і населення), забезпечується збігом напрямів і зближенням швидкостей змін ключових економічних процесів (при збереженні позитивного тренда відповідної динаміки). Основними ознаками однорідності регіонального економічного простору можуть виступати концентрація, інтеграція і конвергенція відповідних процесів. При цьому як головними рисами однорідності регіонального економічного простору є зосередження (скупчення) чинників виробництва і результатів їх трансформації в певних кордонах, ущільнення зв'язаності простору (через зближення відстаней між його складовими), зближення умов господарювання (через вживання єдиних правил господарювання – розмірів податків, тарифів, стандартів та ін.).

Під неоднорідністю регіонального економічного простору прийнято вважати наявність відмінностей в умовах існування і зміни організаційних форм (для господарства і населення); стає можливою в результаті значної розбіжності у змінах, що визначають можливий загальний напрям відповідної динаміки. Основними ознаками неоднорідності регіонального економічного простору виступають диференціація, дезінтеграція і дивергенція спостережуваних економічних процесів, а головними рисами – розосередження сфер застосування праці (розшарування простору) через освіту і відокремлення на цій території окремих груп (відмінних від інших) економічних і соціальних умов життєдіяльності, послаблення господарських і коопераційних зв'язків через руйнування виробничих контактів, що склалися, розбіжність в умовах життєдіяльності через скасування і зміну раніше визнаних стандартів та вимог.

Прагнення до однорідності регіонального економічного простору виступає не лише чинником його розвитку, але, що дуже важливо, і чинником збереження єдиного економічного простору країни, оскільки його фрагментація може стати причиною розпаду держави на окремі частини.

Таким чином, одночасний розгляд регіону як території, як економічної системи і як економічного простору дозволяє використовувати системний підхід до вибору найбільш важливих його параметрів, зміни яких можуть свідчити про характер процесів, що відбуваються. Така системність досягається через використання визначальних і описових характеристик відповідних процесів.

Саме через зміни відповідних параметрів можуть бути виділені основні ознаки розвитку регіонів, регулюючий вплив на які і забезпечуватиме їх розвиток.

Діалектика розвитку будь-якого штучного об'єкта (регіон за всіма своїми ознаками може бути віднесений до таких) проявляється в тому, що необхідно чітко уявляти, що, власне, розуміється під розвитком. Основу відображення характеру розвитку об'єкта мають становити параметри і джерела його розвитку. Якщо параметри розвитку об'єкта є відповіддю на питання «у чому проявляється власне розвиток», то джерела розвитку сприяють розумінню того, чим стимулюється розвиток.

Будь-який розвиток передбачає зміну якісних і кількісних характеристик об'єкта. Для характеристики параметрів розвитку об'єкта можуть використовуватися як якісні складові – критерії, що визначають напрям розвитку, так і кількісні – показники, за допомогою яких встановлюються темпи розвитку. У свою чергу, для характеристики джерел розвитку об'єкта як якісні складові можуть використовуватися причини (рушійні сили), що визначають логіку розвитку, а як кількісні – чинники (умови), що визначають вплив (внесок) на розвиток.

Виявлення напрямку і логіки розвитку (в їх якісній визначеності) обумовлює характер розвитку об'єкта, а темпи і вплив умов розвитку – його рівень. Це дозволяє забезпечувати якісне осмислення розвитку. Якщо характер розвитку об'єкта формує передумови, умови і наслідки, то рівень його розвитку визначає витрати, результати й ефективність, що, у свою чергу, уможливорює кількісний вимір розвитку об'єкта.

Якісне і кількісне осмислення динаміки розвитку об'єкта дозволяє встановлювати можливий тип його розвитку, залежно від якого можуть визначатися заходи щодо його подальшого розвитку: або вирівнювання умов розвитку, або стимулювання його розвитку, або переорієнтація на інший напрям.

Отже, якісне осмислення розвитку будь-якого штучного об'єкта, в тому числі регіону (як території, як економічної системи і як економічного простору), може бути зведене до: розуміння суті його розвитку; вибору параметрів розвитку (в чому цей розвиток проявляється); встановлення критеріїв розвитку (що визначають напрям розвитку); виявлення причин (рушійних сил) розвитку (через обґрунтування логіки розвитку); встановлення характеру розвитку і на їх основі до встановлення типу його розвитку. Кількісне осмислення розвитку штучного об'єкта, в тому числі регіону (як території, як економічної системи і як економічного простору), може бути зведене до: визначення поняття розвитку, до встановлення джерел розвитку (чим цей розвиток викликаний); визначення чинників (умов) розвитку; вибору найбільш ілюстративних показників розвитку (на їх основі визначення темпів розвитку); встановлення рівня розвитку (через систему витрат, результатів й ефективності) і на їх основі до встановлення типу його розвитку.

Відсутність чіткого розуміння діалектики розвитку штучних об'єктів усе частіше призводить до того, що посилюються диспропорції їх розвитку.

Особливо негативно це позначається на економічному і соціальному розвитку тих держав, які недостатньою мірою приділяють увагу дотриманню пропорцій, що склалися раніше, між складовими економічного потенціалу (виробничого, трудового, наукового, фінансового та ін.). Дотримання цих пропорцій дозволяє забезпечувати деяку стійкість і відповідну орієнтацію розвитку. Пропорційність забезпечує певну збалансованість кожного регіону окремо. Проте це не означає, що такі пропорції мають залишатися незмінними. Із розвитком регіонів з'являються нові цілі, ставляться інші завдання, орієнтація на які може забезпечувати зміну пропорцій, що склалися в господарському комплексі. У першу чергу, це скорочення надмірного соціального навантаження на територію, яка формувалася впродовж тривалого періоду, наприклад, індустріального освоєння відповідних районів. Особливо негативно диспропорції позначаються в тих регіонах, які тривалий час спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів. Тут можна назвати індустріальні регіони, що спеціалізувалися, наприклад, на видобутку корисних копалин, виробництві важкого машинобудування, сільськогосподарському виробництві та ін. Проявляються ці диспропорції у зміні зайнятості населення за видами економічної діяльності, серйозних переміщеннях у структурі вартості основних засобів, зміщенні частки валової доданої вартості в бік сфери послуг тощо.

В умовах глобалізації, яка посилюється, і під впливом міжнародного розподілу праці багато регіонів зіткнулися з проблемою незатребуваності своєї продукції, як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках. Відсутність ефективного механізму державного втручання у процеси суспільного виробництва, домінування стихійного саморозвитку послужили головним чинником втрати поступального розвитку регіонів. Як наслідок, багато підприємств припинили своє існування, з'явилася ціла армія вільних від праці людей, значно зросло навантаження на зайнятих, із результатів праці яких формуються різні соціальні фонди. При цьому виникли диспропорції не слабшають, а зберігають свою деструктивний вплив на економічні та соціальні умови життєдіяльності населення, загострюючи протиріччя як на політичному, так і на побутовому рівнях. Це призводить до того, що ні про яку збалансованість у масштабах не може йти і мови, коли окремі параметри деяких регіонів істотною мірою, а іноді в декілька разів гірше середніх по країні, коли є процвітаючі регіони і край депресивні території. На тлі появи диспропорцій в економічному розвитку регіонів посилюється і диференціація в умовах життя регіонального соціуму.

Одним із найважливіших завдань сучасної держави є недопущення появи кризових ситуацій в економічній, соціальній, екологічній складових розвитку окремих регіонів як можливої передумови появи високої територіальної диференціації, яка є небажаною для будь-якої нормально функціонуючої держави. При цьому слід підкреслити, що територіальна диференціація - це звичайне і досить поширене явище. У кожній країні є відносно процвітаючі території, а є і дещо відсталі. Причому, суть диференціації полягає не в її наявності, а в розмірах. Адже основними чинниками нормальної диференціації

виступають природно-кліматичні умови та соціально-історичні чинники. Тому справа не в самій диференціації, а в динаміці спаду або відставанні від інших регіонів.

Встановити, якою мірою така диференціація являє собою небезпеку, можна виходячи з даних про зовнішню міграцію населення, що мешкає на цій території. Чим більше населення виїжджає за межі конкретного регіону (особливо депресивного), тим небезпечніше стає диференціація, що склалася в умовах його життєдіяльності. Саме населення є тим індикатором, за яким можна судити про неприйнятність регіональних відмінностей і прагнення до зміни місця проживання та роботи. При цьому іншими індикаторами високої диференціації в умовах життя можуть виступати рівень народжуваності та смертності, тривалість життя, наростання криміногенної ситуації та ін.

Особливо гостро територіальна (регіональна) диференціація стає відчутною, коли благополуччя впродовж багатьох десятиліть змінювалося безнадійним зниженням рівня життя (особливо на місцевостях, схильних до техногенної катастрофи, таких як зона відчуження Чорнобильської АЕС, екологічної катастрофи, таких як зони підтоплення підземними ґрунтовими водами в результаті ліквідації вугледобувних підприємств), а люди не мають можливості змінити місце проживання або роботи. Як наслідок, виникають вугільні шахти - «копанки», на яких використовується праця та її організація позаминулого століття, де ні про техніку безпеки, ні про цивілізовані норми видобутку вугілля не доводиться говорити. Усе це дозволяє стверджувати про депресивний характер таких територій і необхідність вживання з боку держави дієвих заходів щодо зміни ситуації на краще.

Для досягнення такої мети, як подолання значної диференціації в рівнях і якості життя населення, найбільш прийнятним є послідовне наближення основних параметрів рівня життя населення й економічного та соціального розвитку на гірших територіях, принаймні, до середнього рівня по країні або по регіону. Така політика в масштабах окремої держави дістала назву «політика вирівнювання». Вона, як своєрідна ідеологія державного втручання та впливу на окремі параметри, що характеризують напрями і темпи розвитку територій, використовується по-різному як у просторовому вимірі (відносно масштабів території), так і в часовому (відносно термінів використання). Одні країни дотримуються правила великомасштабних дій, інші – точкового впливу. Але в будь-якому випадку як критерій вибирають найбільш чутливий чинник, вплив на який дозволяє наблизити рівень життя населення в депресивних регіонах до середнього по країні. Для України як такий чинник використовується показник «бюджетна забезпеченість населення».

Політика вирівнювання з використанням критерію «бюджетна забезпеченість населення» передбачає використання трансфертів, мета яких полягає у відшкодуванні зазначених витрат на надання соціальних видів послуг: утримання житла, оплата енергоносіїв, водопостачання та ін. Таке вирівнювання не орієнтоване на подолання кризових ситуацій у територіальному розвитку, здебільшого воно націлене на зрівнювання

можливостей одержання соціальної послуги.

На сьогодні практично всі регіони України залучені до процесу вирівнювання, більш того, лише окремі адміністративно-територіальні утворення (великі промислові міста) здатні покривати велику частину витрат у соціальній сфері за рахунок власних джерел. Виявляється, що політика вирівнювання дає очікувані результати в територіальному розвитку далеко не завжди: доводиться чекати багато років, щоб переконатися в правильності або помилковості вжитих заходів.

Особливо складно чекати потрібних результатів в умовах безперервних світових криз. Глобалізована економіка, побудована «за лекалами» західного світу, схильна до кризових проявів значно частіше, ніж про це говорилося і хотілося. Приклад регіонів сучасної України є яскравим свідченням недостатньої ефективності політики вирівнювання. Незважаючи на всі заходи, що здійснюються, диференціація не зменшується, швидше навпаки – гірших стає все більше. Це актуалізує необхідність пошуку більш дієвої державної політики в цій сфері.

Політика вирівнювання передбачає деяку пов'язаність із державним регулюванням економічного розвитку. Проте відсутність у державі відповідних форм призвела до того, що населення стало здійснювати «саморегулювання». Таке «саморегулювання» проявилось в посиленні соціальної мобільності населення: люди самі зайнялися пошуком роботи і місця проживання за межами депресивних територій. Проте не всі можуть собі дозволити таку розкіш, як зміна території мешкання. Досвід інших країн свідчить, що тільки пряме державне регулювання територіального розвитку дозволяє не лише вирівняти умови життя, але і забезпечити пошук більш дієвих заходів щодо підвищення його рівня.

Для того щоб така політика стала дієвим важелем розвитку як регіонів, так і їх складових (адміністративно-територіальних одиниць), необхідно використовувати методи економічного регулювання, адекватні розумінню змісту категорії «регіон». Основними складовими регіону в цьому контексті виступають відповідна територія, економічна система й економічний простір.

У цьому разі економічне регулювання регіонального розвитку може бути представлене в широкому і вузькому розумінні. У широкому економічне регулювання розвитку регіонів розглядається як приведення об'єкта (території, економічної системи й економічного простору) у збалансований (пропорційний) стан; у вузькому – як досягнення потрібних результатів у процесі використання об'єкта (території, економічної системи й економічного простору). При цьому регулюванню піддаватимуться їх основні властивості, зміна яких і забезпечуватиме регіону бажаний тренд розвитку. Такі дії можуть здійснюватися в масштабах як країни, так і окремого регіону й адміністративно-територіальної одиниці (населеного пункту, району). Відповідно змінюються об'єкт і суб'єкт економічного регулювання, але загальна концепція на цих рівнях залишається незмінною: збалансованість, пропорційність, стійкість розвитку. Незмінною залишається і змістовна сторона економічного регулювання

регіонального розвитку, а саме конкретні дії (заходи і рішення), спрямовані на досягнення цілей, що постають перед регіональним співтовариством.

Щодо регіону як території, та економічне регулювання передбачає використання методів, спрямованих на основні параметри, що характеризують її основні властивості, а саме освоєність і насиченість. Забезпечуватися це може через дотримання та зміну такої особливості території, як розміщення. Нерівномірність, осередковий характер розміщення основних елементів продуктивних сил свідчить про те, що територія регіону використовується недостатньо раціонально, що існує об'єктивна потреба в додаткових зусиллях щодо її залучення до суспільного виробництва.

Щодо регіону як економічної системи економічного регулювання, то передбачається з використанням відповідних методів впливати на інші вже параметри, що характеризують її основні властивості як системи. До таких властивостей належать: цілісність, стійкість, комплексність та життєздатність, забезпечення яких стає можливим через збереження таких меж, як надійність, зв'язаність, впорядкованість і стабільність. В цьому випадку економічне регулювання регіонального розвитку становитиме спеціально організовані дії, спрямовані на забезпечення такого функціонування регіональної економічної системи, при якому названі межі не зникають або послаблюються, а лише посилюються.

Щодо регіону як економічного простору, то економічне регулювання регіонального розвитку передбачає надання дії на таких його властивостях, як однорідність/неоднорідність. Виходячи з того, що основу однорідності/неоднорідності регіонального економічного простору становлять концентрація/диференціація, інтеграція/дезінтеграція, конвергенція/дивергенція, саме вплив на головні його особливості дозволяє досягати цілей, які постають перед державою, регіонами, суспільством. Ущільнення регіонального економічного простору за допомогою зосередження господарської діяльності, ущільнення економічних зв'язків, зближення умов господарювання є не самоціллю, а є основним вектором збереження цілісності держави.

Заходи економічного регулювання регіонального розвитку адекватно сприймаються регіональним співтовариством тоді, коли: має місце координація колективних дій, спрямованих на вирішення завдань, поставлених перед усіма учасниками; інтеграція управлінської логіки має не фрагментарний і випадковий характер, а забезпечує єднання форм і змісту співпраці в часі та просторі; реально існує децентралізація управління, що забезпечує баланс інтересів у системі відносин «центр-регіони».

Отже, економічне регулювання регіонального розвитку – це системні впливи на певні параметри, зміни яких покликані забезпечувати позитивну динаміку у змінах ключових характеристик регіонів, таких як властивості, ознаки і межі.

Основними заходами, які мають забезпечувати позитивну динаміку у змінах властивостей, ознак і меж регіону як території, економічної системи й

економічного простору, є пряме і непряме регулювання. Обидві названі форми покликані створювати загальні правила поведінки, дотримання якої виступає головною умовою можливого ефективного розвитку регіонів. Пряме економічне регулювання регіонального розвитку становить безпосередній вплив з боку керівного органу, на функціонування суб'єктів господарювання за допомогою різного роду формальних дій, здійснюваних за допомогою прийняття правил, положень та інструкцій, видання наказів і розпоряджень, прямих вказівок тощо. Непрямим економічним регулюванням регіонального розвитку є створення умов і механізмів, які мають сприяти одержанню заздалегідь заданого кінцевого результату. Але якщо пряме регулювання покликане сприяти впорядкуванню економічних відносин суб'єктів господарювання за допомогою відповідної регламентації, то непряме регулювання - посилити матеріальну зацікавленість у вирішенні господарських завдань.

Основними формами прямого економічного регулювання розвитку регіонів виступають стратегії, прогнози, стратегічні плани, програми, індикативні плани, що є спеціальними документами, в яких визначаються різні (багатоваріантні та багаторівневі) завдання, вирішення яких має впорядкувати характер суспільних відносин в сфері матеріального і нематеріального виробництва; непрямого економічного регулювання - використовуваний господарський механізм (який впливає на суб'єктів господарювання), націлений на досягнення цільових установок й адміністративну регламентацію господарської діяльності, яка забезпечує легітимний характер господарському механізму у всій системі суспільного відтворення.

Головна мета економічного регулювання розвитку регіонів полягає у створенні загальних правил економічного, організаційного, адміністративного впливу на всіх без виключення учасників суспільних відносин, задіяних у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання вироблених товарів, робіт і послуг як у масштабах окремого регіону, так і в межах усієї держави. Крім того, підцілями можна назвати, по-перше, досягнення та збереження необхідних умов для раціонального використання наявних регіональних ресурсів; по-друге, забезпечення рівномірного розвитку галузей господарського комплексу як регіонів, так і всієї держави за допомогою вирівнювання питомої вартості основних чинників виробництва (матеріальних, трудових і природних ресурсів).

При цьому серед завдань економічного регулювання регіонального розвитку слід виокремити найбільш важливі:

- забезпечення комплексності та синхронності в досягненні цілей, що постають перед регіоном;

- цільовий характер і системність заходів, що регулюють регіональний розвиток;

  - варіативна розробка можливих заходів;

  - обґрунтованість ресурсної забезпеченості регіонального розвитку;

  - адресність і перевірка заходів, що реалізуються;

  - забезпечення керованості економічними процесами.

Отже, цільова спрямованість і функціональна змістовність економічного регулювання регіонального розвитку стають вирішальними чинниками забезпечення адекватності його не лише запитам органів державного управління й місцевого самоврядування, але й інтересам усього регіонального співтовариства, у тому числі окремої територіальної громади.

Сучасна практика регулювання територіального розвитку в Україні може бути охарактеризована як така, при якій мало хто міг би стверджувати про її ефективність. Швидше за все, це стосуватиметься не лише використовуваних форм, методів, але і самих результатів такої діяльності. І справа тут стосується не лише в недостатній дієвості, але і надмірній заполітизованості здійснюваних кроків, неприкритому суб'єктивізмі при прийнятті відповідних рішень. Уже стали повчальними спроби розробки на державному рівні оновлених державних стратегій регіонального розвитку, коли при зміні влади центр здійснює відповідні кроки, але виникають нові обставини і ці кроки ніяк не можна назвати навіть напівзаходами – вони «зависають на невизначений час у повітрі». А щодо розрахунку прогнозів або розробки стратегічних планів, то складається таке враження, що таких методів і в природі не існує – ніхто про них не згадує.

У зв'язку із цим з'являється нагальна потреба у зміні сучасного становища, через забезпечення системно організованого впорядкування не лише державної політики, але і взаємодії відповідних заходів. Потрібні такі правила дій, щоб їх реалізація забезпечувалася з використанням прозорості та узаконеної схеми відповідно до прийнятих усім співтовариством норм. У першу чергу йдеться про такий порядок, при якому рішення щодо економічного регулювання регіонального розвитку (незважаючи на можливу їх індивідуальність і неповторність) мають бути всесторонньо обґрунтованими, реалізація та оцінка їх має здійснюватися на загальних засадах.

Для підвищення дієвості системи економічного регулювання регіонального розвитку необхідно, щоб вона відрізнялася певною стійкістю. Відомо, що стійкість системи забезпечується її ієрархічною побудовою. Відносно предмета цього дослідження може застосовуватися трирівнева схема економічного регулювання регіонального розвитку. На першому рівні перебуватимуть органи державної влади і державного управління, на другому – органи влади регіонального рівня, на третьому – органи місцевого самоврядування. Кожному із зазначених рівнів має бути запропонований свій набір економічних регуляторів із конкретизацією їх змістовного наповнення з тим, щоб простежувалися суттєві відмінності між ними. Для того, щоб між ними не виникало протиріч, необхідно забезпечити розмежування владних повноважень, від змісту яких повною мірою залежатиме поступальний розвиток окремих територій.

Лібералізація суспільних відносин загострила проблему збалансованого наповнення прав і обов'язків органів державної влади й управління, місцевого самоврядування. Пов'язано це з тим, що надмірна централізація повноважень у сфері виробничих відносин (в першу чергу, у сфері суспільних фінансів) не дозволяє мати достатню кількість ресурсів, здатних забезпечувати ефективний

розвиток малих територіальних утворень, що входять до складу регіонів. У цих умовах виникає гостра необхідність обґрунтованого розмежування (передачі частини повноважень і фінансових можливостей) з центру в регіони.

Ці відносини можуть бути відображені у відповідній моделі. Принципи формування такої моделі мають передбачати настановний принцип розмежування компетенцій, забезпечення субординації за ієрархією відносин між рівнями, поєднання загальнодержавних і місцевих (територіальних) інтересів, економічну доцільність, фінансове та матеріальне забезпечення виконання повноважень, відповідальності, підконтрольності та підзвітності за виконання повноважень.

Окремі повноваження органів державної влади можуть бути розмежовані з органами місцевого самоврядування, якщо їх виконання в системі місцевого самоврядування сприятиме економічному зростанню, поліпшенню якості надання адміністративних і соціальних послуг, забезпечить ефективне використання наявних та необхідних для їх виконання матеріальних, людських і фінансових ресурсів.

Можлива модель економічного регулювання розвитку регіонів має передбачати у своїй структурі наявність не лише об'єктно-суб'єктного складу учасників (органів державного і регіонального управління, місцевого самоврядування, громадських організацій, структур населення, що самоорганізуються), але і узгодження інтересів різних учасників.

Можлива модель економічного регулювання розвитку регіонів повинна мати на меті:

концентрацію обмежених державних ресурсів на вирішення регіональних проблем з урахуванням пріоритетів просторового розвитку країни і завдань територіального розвитку, що формулюються місцевими органами влади;

забезпечення стабільності відносин між місцевими і центральними органами виконавчої влади стосовно територіального розвитку;

використання принципу додатковості, коли державні ресурси для вирішення регіональних проблем розглядаються як додаткові до ресурсів, що акумулюються регіоном самостійно;

встановлення правової відповідальності як центральних, так і місцевих органів влади за виконання взятих на себе зобов'язань щодо регіонального розвитку;

упровадження партнерських, рівноправних відносин між державними органами влади й органами місцевого самоврядування щодо спільного вирішення завдань територіального розвитку;

стимулювання регіональних органів влади для ефективного використання коштів з метою розвитку місцевих бюджетів;

координування діяльності державних і місцевих органів влади щодо вирішення проблем територіального розвитку;

формулювання принципів і критеріїв визначення територій, яким надається статус депресивних, відпрацювання порядку надання цього статусу, вибір інструментів державної та регіональної їх підтримки;

визначення фінансового механізму стимулювання територіального розвитку в умовах жорстких бюджетних обмежень.

Таким чином, дана модель перетворюється на досить дієвий механізм забезпечення регіонального розвитку з урахуванням регіональних особливостей і загальних правил, за допомогою яких досягається узгодження інтересів і пошук можливих компромісів.

Природа сучасних проблем економічного і соціального розвитку регіонів свідчить про те, що відсутність розуміння можливих причин їх появи та недостатня обґрунтованість рішень щодо їх подолання актуалізують необхідність розумної організації у сфері економічного регулювання. Організація економічного регулювання має бути досить жорстко узгоджена з наявними регіональними ресурсами. Більш того, вибір регулятивних заходів, спрямованих на забезпечення подальшого регіонального розвитку, має ґрунтуватися на об'єктивній оцінці сучасної ситуації в регіоні. Крім того, без об'єктивного контролю за реалізацією запропонованих заходів неможливе досягнення поставлених цілей. Урахування названих компонентів раціональної організації економічного регулювання регіонального розвитку, так само як і можлива модель економічного регулювання розвитку регіонів, мають відповідно відобразитися у таких блоках, як формування, ресурсна забезпеченість, реалізація пропонуваніх заходів і контроль за виконанням прийнятих рішень. На рис. 4.1 схематично наведено модель забезпечення економічного регулювання регіонального розвитку.

Блок формування економічного регулювання розвитку регіонів покликаний забезпечувати правове поле, в якому діятимуть усі учасники суспільних відносин. Сюди мають бути включені Конституція України, а також державні закони, що визначають і регулюють адміністративно-територіальний устрій держави, можливі рамки розмежування повноважень щодо рішення здійснення практики регіонального розвитку. У цей блок мають бути включені норми, що визначають порядок використання конкретних методів економічного регулювання. Це можуть бути і законодавчі положення, і методичні рекомендації щодо прикладного використання конкретних методів (розробка стратегій, стратегічного планування, програмування, прогнозування тощо).

Крім того, у сукупність нормативно-правових документів можуть бути включені наддержавні норми, що доповнюють і конкретизують чинні в країні правила, наприклад, Європейська хартія про регіоналізацію або Європейська хартія про місцеве самоврядування. Важливою складовою даного блоку мають стати інформаційно-аналітичне і прогнозно-аналітичне забезпечення прийняття рішень щодо регіонального розвитку.

Отже, блок формування економічного регулювання розвитку регіонів стане вихідною точкою формування загальної структури нормативно-правового забезпечення такого регулювання, виходячи з якої стає реальною перспектива вироблення єдиної логіки здійснюваних кроків і надання їм законної чинності.

Рис. 4.1. Модель забезпечення економічного регулювання розвитку регіонів

Блок ресурсної забезпеченості має містити основні види матеріальних, природних, трудових і фінансових ресурсів, використання яких передбачається при реалізації запропонованих заходів щодо регіонального розвитку. При цьому вибір проміжних цілей регіонального розвитку, а також їх функціональна спрямованість повинні повною мірою забезпечуватися відповідними видами ресурсів. Адже ресурсна підтримка є найважливішою умовою поступального розвитку. Без ресурсів не може бути і мови про розвиток. Наявність власних ресурсів є найважливішою умовою поступального розвитку будь-якого регіону. Практика з вирівнювання умов економічного і соціального розвитку, що склалася останніми роками, заснована на розподілі і перерозподілі відповідних ресурсів і загострює протиріччя між різними групами регіонів, їх населенням. Усі ці протиріччя знаходять своє втілення в політичному протистоянні під час передвиборних кампаній, у протестних акціях.

Блок реалізації запропонованих заходів передбачає різні елементи, за допомогою яких стає реальною можливість раціонально використовувати наявні ресурси. Причому самі ресурси виступають обмежувачем вибору можливих дій, процедур, механізмів. Основними елементами економічного

регулювання розвитку регіонів мають виступати стратегії, прогнози, стратегічні плани, програми (державні та регіональні), індикативні плани і проекти. Важливою умовою дієвості цього блоку є взаємозв'язок названих елементів між собою. Саме тісний зв'язок дозволяє забезпечувати єднання можливих заходів у площині їх успішної реалізації. Крім того, цей блок може бути сформований так, щоб одні елементи використовувалися на рівні відносин «держава-регіони», другі – на рівні «регіон-регіон», а треті – на рівні «регіон-територіальне співтовариство базового рівня (органи місцевого самоврядування)». У такому разі на рівні відносин «держава-регіони» перебували б заходи, спрямовані на впорядкування відповідних зв'язків (через формування нормативно-правової бази й укладання спеціальних угод про співпрацю), встановлення особливих організаційно-правових режимів (через введення спеціального режиму інвестиційної діяльності), реалізацію державних регіональних програм (через спільне фінансування окремих регіональних програм) тощо. При цьому важливим елементом таких відносин стає фінансова підтримка окремих регіонів.

На рівні відносин «регіон-регіон» могли б перебувати заходи щодо координації дій, спрямованих на вирішення спільних проблемних ситуацій для декількох регіонів, особливо розташованих поруч один з одним. Це не унеможливорює співпраці між віддаленими регіонами. Позитивним прикладом у зв'язку з цим може бути співпраця на початку 2000-х рр. між державними адміністраціями Донецької і Львівської областей щодо вироблення пріоритетів інноваційного розвитку. Пріоритети інноваційного розвитку Донецької області знайшли своє відображення в розробці та прийнятті в 2002 р. Програми науково-технічного розвитку Донецької області на період до 2020 р.

На рівні відносин «регіон-територіальне співтовариство базового рівня (органи місцевого самоврядування)» могли б перебувати заходи, спрямовані на надання фінансової допомоги, яка складається з трансфертів (узаконених коштів), методичної допомоги щодо розробки не лише перспективних програм, планів, але і конкретних проектів, включених до в них.

Отже, можливий арсенал заходів, які реалізують економічне регулювання регіонального розвитку, незважаючи на те що має бути досить широким, при цьому має становити певну систему, яка поєднувала б названі рівні реалізації з тим, щоб усі дії були підкріплені відповідними ресурсами.

Блок контролю за використанням економічних регуляторів призначений для всестороннього і постійного відстеження вжитих заходів щодо економічного регулювання регіонального розвитку. Особливістю такого контролю має стати моніторинг не лише перебігу реалізації, виконання, але і вживання відповідних заходів (рішень). Для цього має застосовуватися уніфікована система показників, що характеризує просторово-часові зміни найбільш важливих параметрів регіонального розвитку. Після обробки отриманої аналітичної інформації відповідні органи повинні вносити коригування як до елементного складу вживаних заходів, так і до змістової їх складової з тим, щоб виключити вірогідність появи форс-мажорних обставин.

Контроль повинен мати активний характер, тому не повинен обмежуватися можливою фіксацією відхилень контрольованих параметрів від встановлених показників.

Таким чином, сутнісні характеристики економічного регулювання розвитку регіонів можуть бути зведені до таких основних моментів:

розвиток регіону доцільно розглядати в трьох аспектах – як розвиток території, як розвиток економічної системи і як розвиток економічного простору;

власне економічне регулювання розвитку регіонів має передбачати його розуміння в широкому і вузькому розумінні;

економічне регулювання регіонального розвитку має становити деяку ієрархічну систему з набором відповідного об'єктно-суб'єктного складу;

логічна схема економічного регулювання розвитку регіонів має включати чотири блоки, покликані забезпечувати системний характер вибору, відбору, реалізації і контролю відповідних заходів.

4.2. Умови дієвого економічного регулювання регіонального розвитку

Обмеженість наявних ресурсів різних видів (природних, матеріальних, трудових, фінансових та ін.) є принциповою умовою необхідності економічного регулювання регіонального розвитку. Для успішної реалізації на рівні регіону рішень щодо досягнення поставлених перед територіальним співтовариством цілей, які самостійно приймаються, необхідний відповідний інструментарій. Саме економічне регулювання розвитку регіонів покликане забезпечувати концентрацію на обмеженій кількості об'єктів необхідних ресурсів.

Визначальними для дієвого економічного регулювання розвитку регіонів мають стати певні умови, дотримання яких дозволить забезпечити поступальний розвиток регіонам. Серед основних із них можна назвати такі:

наявність показного суб'єктного складу учасників економічних відносин;

адекватність реакції на зміну ситуації в регіональному розвитку;

легітимність здійснюваних кроків з економічного регулювання регіонального розвитку;

ініціативність і старанність учасників економічного регулювання;

урахування можливих результатів економічного регулювання;

використання договірних начал у відносинах учасників економічного регулювання;

конкретно-цільовий характер здійснюваних кроків;

тимчасові обмеження у використанні як ресурсів, так і відповідних методів економічного регулювання;

розгорнуте процедурне забезпечення та ін.

Основними суб'єктами економічного регулювання регіонального розвитку виступають: державні органи влади, органи управління регіоном, органи місцевого самоврядування, територіальне співтовариство (соціум), бізнес. По суті кожен із названих інститутів діє у своїй системі координат, у межах якої

створюється власний образ регіону. Найбільш близьким до оригіналу є образ, який створюється органами державної влади й управління. Це викликано тим, що ці органи знають про ситуацію в регіоні в режимі реального часу і можуть приймати оперативні рішення щодо її зміни. Для органів місцевого самоврядування регіон є деякою ієрархічною системою, побудованою за принципом «матрьошки» і покликаною забезпечувати вирішення питань життєзабезпечення як усього територіального співтовариства, так і окремої людини. У бізнесових структурах модель регіону ґрунтується на сприйнятті бізнесу як зовнішнього середовища здійснення господарської діяльності та сполучної ланки з державними структурами управління. Для населення регіон - це мережа населених пунктів із виробничою і невиробничою інфраструктурою, у яких з певним ступенем комфортності можна існувати. Провідне місце серед них посідають державні органи влади й управління. Суть будь-якої влади або системи управління полягає в тому, щоб оптимально в часі та просторі трансформувати (здійснювати перетворення) елементи продуктивних сил (чинників виробництва, ресурсів) у новий продукт. При цьому у сфері економічного і соціального розвитку основна увага цими органами приділяється вирішенню питань, пов'язаних з ефективним використанням природних, трудових і фінансових ресурсів, для чого розробляються програми, плани, прогнози розвитку відповідних галузей (видів економічної діяльності) господарського комплексу.

Органи місцевого самоврядування у сфері економічного і соціального розвитку покликані забезпечувати збалансований розвиток відповідної території за допомогою реалізації поставлених їм чинним законодавством прав і обов'язків із використанням координуючих і регулюючих начал: підготовки програм, планів тощо. При цьому основний акцент у їх діяльності робиться на забезпеченні комфортних умов життя населення: житлово-комунальне господарство, транспорт, торгівлю, соціальну сферу, охорону довкілля та ін.

Практичне використання методів економічного регулювання розвитку регіонів передбачає наявність адекватної реакції на запропоновані кроки з боку окремих суб'єктів. Вона може проявлятися в зустрічних пропозиціях щодо розв'язання проблемних ситуацій, які стосуються економічного витрачання регіональних ресурсів (природних, матеріальних, людських та ін.), активізації використання можливих джерел розвитку, забезпечення цільового характеру використання фінансових ресурсів тощо.

Адекватність реакції суб'єктами суспільних відносин на виникаючі зміни в умовах економічного і соціального розвитку є важливим моментом у забезпеченні дієвого економічного регулювання розвитку регіонів. Своєчасне прийняття відповідних рішень, внесення змін і доповнень до відповідних документів дозволяє оперативно реагувати на зовнішні та внутрішні ризики і загрози, тим самим забезпечуючи не лише мінімальні можливості, але і збереження цільової спрямованості та скоординованості процесів регіонального розвитку. Адекватність реакції на зміни досягається узгодженими зусиллями переважної більшості учасників суспільних відносин, які беруть участь тією чи

іншою мірою в забезпеченні реалізації прийнятих рішень щодо територіального розвитку.

Ступінь адекватного впливу на мінливі параметри регіонального розвитку багато в чому визначається наявністю відповідної нормативно-правової бази, в якій наведена не лише законодавча, але і методична складова, що пояснює, яким чином можна використовувати відповідний інструментарій для ефективного економічного регулювання регіонального розвитку. У даному випадку йдеться про легітимність рішень щодо забезпечення економічного і соціального розвитку.

Економічне регулювання регіонального розвитку буде дієвим (результативним й ефективним) лише за умови, якщо воно не суперечитиме чинному законодавству і відповідатиме спеціальним нормативно-правовим актам. Підтвердженням легітимного характеру економічного регулювання регіонального розвитку є визнання і широке застосування відповідних методів переважною більшістю учасників суспільних відносин. Практична потреба в методах економічного регулювання стає реальною за умови їх детального методичного супроводу.

Крім того, для забезпечення повної легітимності економічного регулювання регіонального розвитку має бути ухвалений рамковий Закон України «Про основи економічного регулювання розвитку територій», у якому мають бути визначені економічні, організаційні та правові засади, основні принципи, умови і порядок реалізації державної та регіональної політики щодо забезпечення поступального розвитку територій.

За відсутності такого законодавчого акта основний акцент має робитися на вже існуючі нормативно-правові документи: укази Президента України, закони України, постанови Кабінету Міністрів України, розпорядження державних органів влади й управління, в яких відображенні особливості застосування методів економічного регулювання територіального розвитку. Перелік таких документів та їх наявність є обов'язковими умовами додання легітимності рішенням з економічного і соціального розвитку територій. Тим самим забезпечуватиметься впорядкованість заходів, що ініціюються на місцях.

Важливою умовою дієвого економічного регулювання розвитку регіонів є широка участь у прийнятті та реалізації рішень як можна більшої кількості учасників: органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання і їх об'єднань, громадських організацій та окремих представників населення. Чим більше таких учасників і чим активніше вони беруть участь у цьому процесі, тим вище вірогідність того, що зрештою будуть отримані необхідні позитивні результати. При цьому ініціатива в розробці та прийнятті відповідних рішень має виходити не лише від органів державного управління, але і від безпосередніх учасників. Якщо органи державного управління координують і спрямовують, то останні учасники докладають зусиль після досягнення поставлених цілей і вирішення відповідних завдань.

У той же час можуть виникати ситуації, коли органи державного управління на користь регіонального розвитку повинні самі проявляти

ініціативу і залучати до розробки й реалізації заходів різні підприємства, організації та установи, громадські організації тощо.

Відбір стратегічних ініціатив – це складний процес, важливою ланкою якого є SWOT-аналіз як метод стратегічного аналізу зовнішнього і внутрішнього середовища. Цей метод передбачає обов'язкове здійснення попереднього аналізу основних чинників зовнішнього і внутрішнього середовища і зводиться до аналізу можливих комбінацій сильних і слабких сторін із можливостями, що надаються, та загрозами. Одержані комбінації сильних і слабких сторін із можливостями та загрозами мають вигляд матриці з чотирма блоками: сили і можливості, сили і загрози, слабості та загрози, слабості та можливості. Власне стратегічні ініціативи і є процесом переведення одержаних парних комбінацій, які надалі можуть бути оформлені у вигляді стратегічних цілей.

У зв'язку з вищезазначеним важливою умовою ініційованих відповідних заходів виступає їх вбудованість (адаптація) у відповідні комбінації отриманих результатів SWOT-аналізу з тим, щоб не вносити дисбалансу до вже створеної структури відносин, щоб бачити місце і роль кожного учасника в цій системі відносин.

Економічне регулювання регіонального розвитку має застосовуватися на тому, що приведення будь-якої ситуації до бажаного стану неможливе без розуміння того, що здійснювані кроки повинні обов'язково привести до досягнення поставленої мети. У цьому випадку така мета має бути кількісно виражена, тобто йдеться про зміну ситуації через відображення її відповідними параметрами. Чим більше відповідності між заявленими цілями і необхідними результатами, тим більш дієвим є економічне регулювання регіонального розвитку. І, навпаки, нечіткість (певна розмитість) цілей і невизначеність пріоритетів сприятимуть дискредитації не лише самої ідеї регулювання, але і відповідної регіональної політики. Конкретно-цільовий характер економічного регулювання регіонального розвитку спрямований на створення комплексу умов для поступального розвитку окремих територій, подолання протиріч і бар'єрів, що виникають на шляху до вирішення поставлених завдань.

Конкретно-цільовий характер має безпосередньо закладатися в кожен з методів економічного регулювання регіонального розвитку. З цією метою необхідно, щоб процес цілепокладання відповідав певним вимогам, серед яких:

наявність предмета та об'єкта дослідження;

наявність сучасних знань (позитивних, нормативних) про предмет, об'єкт і методи дослідження;

наявність можливого прообразу (архетипу і (або) прототипу) об'єкта дослідження;

вибір цільової спрямованості (фундаментальної або прикладної) здійснюваного дослідження.

Зв'язки між цими елементами цілепокладання відображено на рис. 4.2.

Рис. 4.2. Модель формування мети економічного регулювання регіонального розвитку

Забезпечення цільової орієнтованості будь-якої діяльності, в тому числі економічного регулювання розвитку регіонів, є основною вимогою, необхідною умовою досягнення її ефективності. При цьому конкретно-цільовий характер економічного регулювання забезпечує ефективну координацію діяльності всіх учасників суспільних відносин, спрямовану не лише на раціональне використання елементів продуктивних сил (чинників виробництва), але і на енерго- та ресурсозбереження.

Можливий вибір стратегічних цілей розвитку регіонів визначається економічним, соціальним й екологічним векторами розвитку. Орієнтація на той або інший вектор обумовлюється важливістю завдань, що вирішуються в конкретний період часу в державі. Якщо в державі вирішуються завдання з нарощування економічного потенціалу, процес створення нового виду виробництв має масовий характер, то і вектор розвитку в регіонах вибирається відповідний – економічний. Якщо ж у державі пріоритетними визначені питання соціальної політики, то і вектор для регіонів визначається соціальний. Якщо ж на порядку денному питання екологічної безпеки, охорони навколишнього середовища, то і вектор розвитку встановлюється екологічний. Відповідно встановлюються і адекватні стратегічні цілі.

У сучасних умовах домінуючими стають одночасно всі три вектори розвитку, що пов'язано з використанням у державній регіональній політиці концепції стійкого розвитку, яка передбачає раціональне витрачання природних ресурсів з метою збереження для майбутніх поколінь прийнятної для існування довкілля. Конкретно-цільовий характер розвитку регіонів має знаходити своє втілення в кожному із застосовуваних на практиці методів економічного регулювання.

У стратегуванні конкретно-цільовий характер розвитку має виявлятися через визначення чітких часових рамок формування цілепокладання, і системи цілей, в якій визначається кінцева та проміжна цілі, а також їх супідрядність. Основою цієї супідрядності має стати ієрархія таких цілей у просторовому вимірі.

У прогнозуванні конкретно-цільовий характер має проявлятися через висування науково обґрунтованої гіпотези про вірогідний стан об'єкта дослідження і відповідних показників, що характеризують цей стан. При цьому прогнозування передбачає виявлення вірогідних й альтернативних способів розвитку процесів і явищ. Вибір способу розвитку об'єкта має повною мірою залежати від реальних можливостей оптимального використання наявних ресурсів усіх видів.

У стратегічному плануванні конкретно-цільовий характер має проявлятися через: аналіз проблемної ситуації, кількісну та якісну оцінку становища і параметрів регіону як території, як економічної системи і як економічного простору; обґрунтування генеральної мети як головного напрямку руху в розвитку регіону і декомпозицію її на підцілі; супідрядність головній меті та підцілями щодо ресурсного забезпечення. При цьому формуються довго-, середньо- і короткострокові цілі. Довго- і середньострокові цілі визначаються найбільш значимими характеристиками зміни існуючої проблемної ситуації, а короткострокові виступають відповіддю на даний момент у розвитку цієї ситуації.

У програмуванні конкретно-цільовий характер має проявлятися через ув'язку щодо завдань, ресурсів і термінів усього комплексу заходів, які забезпечують ефективне вирішення виявлених проблем у сфері економічного, соціального й екологічного розвитку регіону. Регіональні цільові програми розвитку залежно від глибини і спектру вирішуваних завдань можуть поділятися на такі види:

програма економічного і соціального розвитку (спрямована на досягнення важливої для регіону в заданій перспективі мети виходячи зі встановлених пріоритетів розвитку);

комплексна цільова програма (спрямована на вирішення міжгалузевих або міжтериторіальних проблем розвитку регіону);

спеціалізована цільова програма (спрямована на вирішення важливої регіональної проблеми, що стосується збереження і (або) нарощування наявного економічного потенціалу).

Отже, конкретно-цільовий характер дозволяє забезпечувати вищий рівень конкретності, кількісної визначеності в постановці програмних цілей. Незважаючи на постановку цілей у якісному формулюванні, що припускає відсутність числових виразів, існують чіткі цільові орієнтири, за якими можна встановлювати необхідну спрямованість відповідних дій.

Розвиток окремих територій по своїй економічній природі істотно відрізняється від розвитку будь-якого господарюючого суб'єкта. Якщо в останнього відтворювальний цикл може бути звужений у часі до відносно

короткого періоду, то для розвитку регіонів характерна його значна тривалість. Дана умова викликана великою інерційністю перебігу економічних процесів у часі та просторі. У зв'язку з цим результати економічного регулювання регіонального розвитку можуть проявлятися не так швидко. Більш того, дуже часто ці результати проявляються опосередковано, тому актуальним є питання про їх урахування.

З урахуванням того, що поточні та часткові зміни в регіональному розвитку відрізняються від сутнісних змін, які можуть спостерігатися лише після завершення повного відтворювального циклу, відповідні регіональні елементи продуктивних сил мають безперервно відстежуватися. Особливо у зв'язку з тим, що окремі елементи продуктивних сил перебувають у постійному русі. Наприклад, населення, яке під впливом різних природних, економічних, соціальних й екологічних чинників мігрує з однієї території на іншу, або вартість основних засобів, яка змінюється практично щороку через його оновлення та переоцінку.

Економічне регулювання регіонального розвитку, пов'язане із змінами параметрів, відносно території, економічної системи й економічного простору, накладає свої особливості на врахування не лише цих параметрів, але і відповідних результатів використання чинників виробництва. Ці особливості мають бути безпосередньо відображені як у переліку основних показників, так і в одержаних результатах. На рис. 4.3 зазначено основні види показників, використовуваних у плануванні.

Кінцеві – характеризують результати діяльності суб'єктів господарювання на макрорівні – продукцію та послуги; *проміжні* – характеризують продукцію, послуги, необхідні для створення кінцевого продукту

Натуральні – характеризують виробництво, обмін, розподіл і споживання в матеріально-речовинній формі; *вартісні* – виражають сукупні результати суспільного виробництва (ВРП, ВДВ)

Кількісні – характеризують прямі, безпосередні результати виробництва (можуть бути об'ємними та сітковими); *якісні* – характеризують корисність продукції, умови розвитку суспільного виробництва, ступінь його ефективності

Об'ємні – визначають розміри виробництва, ефективність праці, результативність; *сіткові* – виражають завдання щодо розвитку різних елементів виробничої та соціальної інфраструктур

Абсолютні – визначають кількісну характеристику вимірюваного процесу; *відносні* – характеризують ці явища на основі визначеної бази, тобто порівняно з іншими

Утверджуючі – обов'язкові для виконання, можуть мати адресний характер; *розрахункові* – обґрунтовують обов'язкові для виконання; інформаційно-довідкові – аналітичні показники

Рис. 4.3. Основні види показників, які застосовуються у плануванні

Однією з умов дієвого економічного регулювання розвитку регіонів виступає визначення часових меж використання відповідного інструментарію.

Це спричинено тим, що кожен окремо інструментарій економічного регулювання детермінований деякими часовими рамками, в межах яких він може приносити якнайкращий результат щодо розвитку регіонів. Одні методи можуть використовуватися впродовж тривалого проміжку часу, інші – протягом середнього або короткого.

Кожне рішення з використання методів економічного регулювання розвитку регіонів має супроводжуватися не лише встановленням часових меж, але й обґрунтуванням періоду їх застосування (тривалості) залежно від масштабності вирішуваної проблеми, характеру розвитку регіональної ситуації та передбачуваних результатів (наслідків).

Будь-яка форма економічного регулювання регіонального розвитку припускає участь багатьох суб'єктів господарювання й управління в підготовці, обґрунтуванні та реалізації комплексу заходів, а також у формуванні джерел і забезпеченні відповідними ресурсами на основі узгодження інтересів. Усе це передбачає певну організаційну діяльність, націлену на усунення можливих конфліктів з цього приводу. На сьогоднішній день відсутній обґрунтований перелік можливих нормативів, спрямованих на оптимізацію таких дій. Як правило, такі дії ґрунтуються на досвіді та традиціях, що склалися в даному співтоваристві при розробці заходів щодо економічного розвитку територій. Дуже часто організаційна непорядкованість на окремих етапах прийняття рішень може призводити до посилення проблем економічного і соціального розвитку, пов'язаних із недостатньою освоєністю та насиченістю території об'єктами і зв'язками, руйнуванням цілісності, стійкості, комплексності, життєздатності регіональної економічної системи, неоднорідністю економічного простору.

У зв'язку з вищезазначеним потрібна розробка відповідних організаційних процедур і закріплення їх у спеціальних нормативних документах, обов'язкових для використання всіма учасниками суспільних відносин. Таким чином, економічне регулювання регіонального розвитку позиціонується, як цивілізована організаційна діяльність, покликана, крім усього іншого, зробити його прозорим, позбавленим причин звинувачення в кулуарності або корпоративності.

Важливою умовою дієвого економічного регулювання регіонального розвитку є дотримання відповідальності та контролю. Без встановлення таких вимог заходи щодо економічного регулювання розвитку регіонів набувають дуже часто формального характеру. Тому необхідно, щоб відповідальність у цій сфері несли всі учасники: державні органи влади, державні органи управління, органи місцевого самоврядування, окремі суб'єкти підприємницької діяльності, окремі громадяни.

Державні органи влади повинні відповідати за використання відповідних заходів, державні органи управління – за своєчасність і повноту виконання прийнятих рішень, органи місцевого самоврядування – за раціональне використання всіх видів регіональних ресурсів (використовуваних при реалізації прийнятих рішень), окремі суб'єкти підприємницької діяльності – за

досягнення конкретних кінцевих результатів, внесених в перелік заходів щодо регіонального розвитку, окремі громадяни – за об'єктивність наданої інформації, про перебіг реалізації затверджених заходів. Процедури розподілу відповідальності між усіма учасниками суспільних відносин мають бути чітко закріплені у відповідних нормативно-правових документах.

У свою чергу, контроль за результатами економічного регулювання регіонального розвитку має передбачати чіткий порядок відстеження перебігу реалізації прийнятих рішень, який має ґрунтуватися на строгій звітності. Контроль і звітність повинні мати одноваріантний характер, щоб унеможливити довільне тлумачення й інтерпретацію як проміжних, так і кінцевих результатів економічного регулювання. Порушення такого порядку пов'язане з можливими коригуваннями виконання прийнятих рішень.

Однією з умов успішного застосування економічного регулювання регіонального розвитку стає використання договірних відносин. Виходячи з того, що склад учасників відносин є досить різноманітним, а зв'язки між ними – досить розгалуженими, власне договірні відносини найбільшою мірою відповідають суті економічного регулювання. У дво- і багатосторонніх договорах реалізуються найбільш загальні цілі регіонального розвитку, в досягненні яких найбільшою мірою зацікавлені всі учасники відносин.

У таких договорах мають відобразитися найважливіші положення, щодо основних компетенцій усіх учасників суспільних відносин. Закріплені в них права й обов'язки набувають обов'язкового характеру, їх недотримання або порушення має ставити під сумнів правомірність залучення такого суб'єкта як однієї з договірних сторін до здійснення економічного регулювання регіонального розвитку.

Важливою умовою дієвого економічного регулювання регіонального розвитку має бути орієнтація на програмно-цільовий підхід. Оскільки він формує загальну методологічну базу різних дій, спрямованих на розробку і реалізацію заходів, адекватних ситуації, яка склалася. Така база забезпечує системну обґрунтованість здійснюваних кроків (дій), встановлення чітких часових меж, конкретизацію цілей і завдань тощо. Програмно-цільовий підхід дозволяє поєднувати галузеві й територіальні аспекти планування, що робить відповідні програми і плани адекватними сформованій ситуації.

Важливим моментом при виборі інструментарію економічного регулювання регіонального розвитку є вибір констант такого розвитку. Під константами економічного і соціального розвитку слід розуміти деяку величину основних показників, які є своєрідною мірою його виміру. Як константи регіонального розвитку можна запропонувати константи територіальної структури, константи відмінностей територій і структурні константи економічного та соціального розвитку. Під константи територіальної структури економічного і соціального розвитку підпадають: чисельність населення (його економічна структура, родовікова та ін.), що проживає на даній території, вартість основних засобів, структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності; константи відмінностей територій економічного і

соціального розвитку - адміністративно-територіальні одиниці, опорний каркас розселення; структурні константи економічного і соціального розвитку - рівень роздрібних цін на основні товари (продовольчі та непродовольчі), середня заробітна плата, середній душевий дохід тощо.

Щоб змінити ситуацію на краще з використанням інструментарію економічного регулювання розвитку регіонів, пріоритетними мають бути дії, спрямовані на зміну основних констант економічного та соціального розвитку регіону.

Важливою умовою дієвого економічного регулювання розвитку регіонів виступає інституційне середовище, в якому цей інструментарій застосовується. Під інституційним середовищем розуміються соціальні інститути, що дозволяють досліджувати процеси, які постійно повторюються (відтворюються в суспільстві), і на їх основі виявляти об'єктивні закономірності. У сучасному розумінні соціальними інститутами є «правила гри», яких повинні дотримуватися всі учасники суспільних відносин, щоб поставлена перед ними мета стала реально досяжною.

При цьому і закономірності розвитку, і «правила гри» соціуму стають придатними для формалізації та відображення в економіко-математичних або економетричних моделях. На регіональному рівні такі процеси (відтворення) найбільшою мірою стають значимими для основних елементів продуктивних сил: природних, матеріальних і трудових ресурсів. Власне інституційне середовище дозволяє розглядати сучасні регіональні процеси комплексно і всесторонньо.

Важливою складовою інституційного середовища виступає збалансований розподіл відповідальності між державою, бізнесом і суспільством у забезпеченні мінімальних гарантій при економічному регулюванні регіонального розвитку. У даному випадку йдеться про створення ресурсних й організаційних умов для реалізації стратегії розвитку та створення для населення умов і можливостей заробляти гроші, тим самим забезпечуючи собі прийнятний рівень життя.

При здійсненні економічного регулювання регіонального розвитку основну ініціюючу та реалізуючу роль покликані відіграти державні органи влади і державні органи управління на регіональному рівні. Перш за все, вони мають бути головними при відборі конкретних методів економічного регулювання; далі – визначати можливі перспективи в територіальному розвитку, формувати масив основних заходів, спрямованих на досягнення поставлених цілей, забезпечувати координацію зусиль усіх учасників, організовувати контроль й оцінку перебігу виконання відповідних рішень тощо.

Серед основних завдань, які повинні вирішувати державні органи влади й управління, можна виділити: формування балансу сил розвитку регіону через створення умов для підвищення ділової активності та компенсацію браку цієї активності; забезпечення стійкого економічного і соціального розвитку відповідних територій; створення умов для формування самодостатніх у функціональному відношенні регіонів; не лише вирівнювання, але, в першу

чергу, стимулювання рівнів розвитку економіки регіонів; створення ефективної як виробничої (в тому числі ринкової), так і соціальної інфраструктури; забезпечення однорідності економічного простору за допомогою рівномірного розміщення продуктивних сил у територіальному вимірі; підвищення рівня добробуту населення, яке проживає в регіоні, забезпечення економічної та соціальної безпеки регіону тощо.

Економічне регулювання регіонального розвитку реалізується у формах стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм, оперативних планів. У своїй єдності названі форми утворюють своєрідну багаторівневу систему стратегічного планування (рис. 4.4).

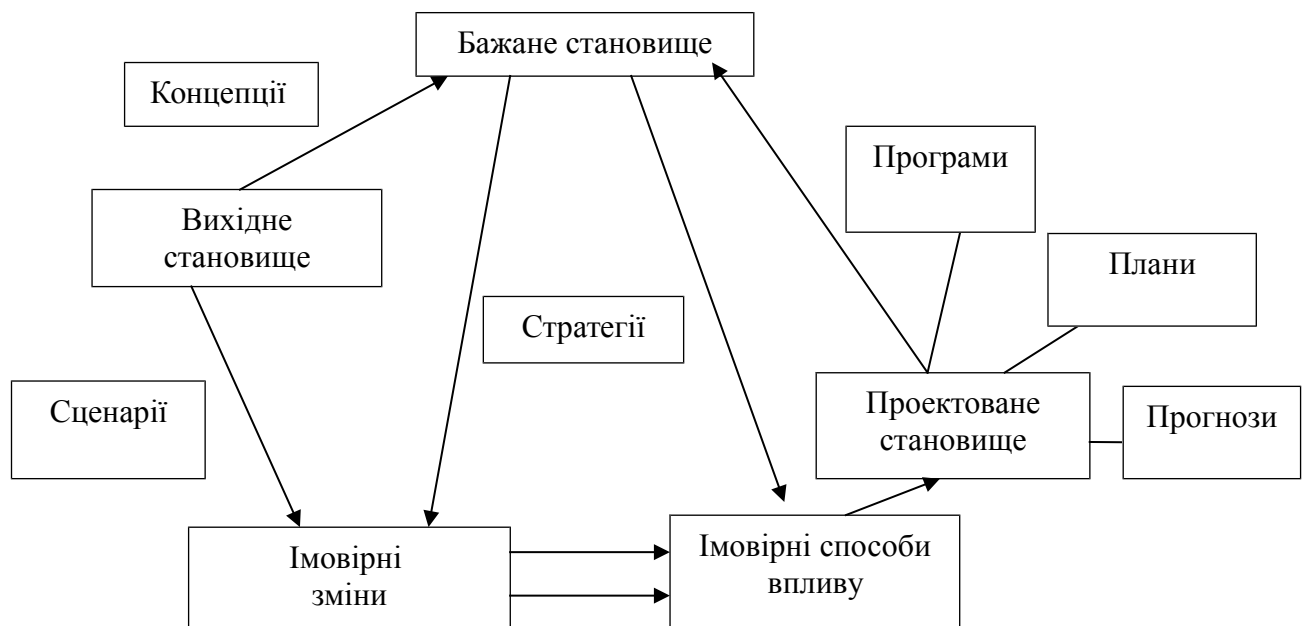

Рис. 4.4. Схема взаємозв'язку елементів багаторівневої системи стратегічного планування розвитку регіонів

Система стратегій регіонального розвитку покликана пов'язати між собою перспективні задуми розвитку всіх адміністративно-територіальних утворень. У визначенні стратегії і тактики розвитку регіонів важливо враховувати весь комплекс його існуючих взаємозв'язків як у вертикальному (центр – регіон – населений пункт), так і в горизонтальному розрізі (взаємодіючі суміжні регіони).

Будь-яка стратегія має включати результати аналізу найбільш важливих проблем розвитку регіону, опис місця і ролі економіки області як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному розподілі праці, перелік найбільш важливих заходів на 15-25 років. Стратегія поступального розвитку регіонів може складатися з місії (стратегічної мети розвитку регіону); стратегічних напрямів розвитку регіону і його територіальних складових (населених пунктів, територіально-адміністративних одиниць), сформульованих у вигляді цільових вимог, задоволення яких забезпечує досягнення стратегічної мети; стратегічних

дій (заходів учасників процесу розробки і реалізації стратегій, за рахунок яких мають бути вирішені їх завдання щодо досягнення стратегічної мети). На основі таких стратегій вибудовується єдина логіка просторової конфігурації економічного і соціального розвитку не лише окремих регіонів, але і країни в цілому.

Система прогнозів розвитку регіонів є набором декількох варіантів можливих кількісних і якісних змін основних параметрів, що характеризують стан того або іншого регіону (як території, як економічної системи і як економічного простору), кожен з яких є деякою комбінацією припущень відносно ймовірних значень цих параметрів. У цьому випадку прогнозом є наукове передбачення ймовірних шляхів розвитку регіону в майбутньому. Система прогнозних розрахунків має включати набір прогнозно-аналітичних завдань, процедур і методик використання необхідної інформації для виявлення тенденцій розвитку регіонів. Одним із видів прогнозів виступає форсайт, відмінність якого від детальних кількісних прогнозів, заснованих на екстраполяції сформованих тенденцій, полягає в якісному прогнозуванні за пріоритетними напрямками розвитку, заснованому на широкому діапазоні експертних оцінок і думок.

Система стратегічних планів регіонального розвитку включає систему узагальнюючих макроекономічних показників і служить довгостроковим орієнтиром і основою для діяльності учасників суспільних відносин. У класичному розумінні стратегічний план являє собою своєрідний суспільний договір усіх учасників відносин, які діють на даній території (керівних органів влади, бізнесу, різних соціальних груп населення), з приводу бачення майбутнього даної території та шляхів просування до нього.

Як основні інструменти стратегічного планування можуть виступати: організаційно-адміністративні (з використанням робочих груп, громадських слухань – із залученням населення та громадських організацій до обговорення, із залученням експертів тощо); фінансові (з пошуком і залученням інвесторів, використанням державно-приватного партнерства, розвитком кредитних можливостей, запобіганням можливим фінансовим ризикам тощо); інституційні (із створенням спеціальних структур планування), правові (з розробкою спеціальних нормативних актів). Необхідними ознаками системи стратегічного планування є тісна ув'язка галузевих і територіальних рівнів управління розвитком регіону, а також тісна взаємодія між собою не лише структур управління (в розрізі адміністративно-територіальних утворень), але і документів, у яких відображаються можливі перспективи такого розвитку.

Система програм регіонального розвитку може складатися з регіональних програм розвитку територій, що відстають за рівнем основних економічних і соціальних індикаторів від середнього по країні, програм розвитку депресивних регіонів за допомогою диверсифікації їх господарського комплексу і програм розвитку пріоритетних галузей або окремих видів виробництв. Головною особливістю програм регіонального розвитку є конструювання такого механізму, за допомогою якого можна буде забезпечувати рух у заданому

напрямі. При цьому цільовою установкою регіональних програм виступає продукування і множення суспільних благ. Програма є особливим механізмом економічного впливу, призначеним для вирішення найбільш складних, багатоаспектних і довгострокових завдань розвитку регіону. За своєю сутністю програма – це комплекс різних заходів, жорстко взаємопов'язаних за цілями, термінами, ресурсами, виконавцями, відповідальними особам тощо. Будь-яка програма регіонального розвитку має включати два основних блоки:

інституційний – містить правила перетворень, націлених на зміну практики використання окремих елементів продуктивних сил на даній території;

інвестиційний – включає основні напрями використання окремих елементів продуктивних сил за рахунок інституційних змін.

Система оперативних планів розвитку регіонів є набором заходів, покликаних забезпечувати координацію зусиль усіх учасників виробничих відносин на регіональному рівні, а також виробленням компромісу держави, населення і бізнесу відносно деяких макроекономічних пропорцій у короткостроковому періоді їх знаходження (від 1 до 3 років). Ця система є рекомендаційно-стимулюючим плануванням, що ґрунтується на результатах узгодження ключових позицій регіонального розвитку. Основною формою оперативного планування виступає наявність планів-контрактів, де фіксуються певні умови, дотримання яких дозволяє суб'єкту господарювання отримувати фінансову та іншу підтримку в разі виникнення певних обставин. Оперативне планування – це планування без директивних завдань, при якому використовуються методи непрямого економічного регулювання.

Однією з умов дієвого економічного регулювання розвитку регіонів виступає узгодження цілей і пріоритетів розвитку. До сфер пріоритетного регулювання можуть бути віднесені, по-перше, забезпечення соціальної підтримки і безпеки мешкання регіонального соціуму; по-друге, сприяння розвитку підприємництва як основи життєдіяльності населення; по-третє, підтримка спрямованості населення до зростання доходів та ін.

Узгодження цілей регіонального регулювання має забезпечуватися за допомогою побудови «дерева цілей» – ієрархічної системи, що враховує цілі, які містяться в конкретних формах використовуваних методів: стратегії, прогнозу, стратегічного плану, регіональних програм, індикативних планів. При цьому такі цілі мають бути реалістичними і вимірюватися конкретними показниками. Головна вимога до побудови «дерева цілей» полягає в необхідності обов'язкової декомпозиції мети за рівнями відповідних методів і визначення системи показників, що дозволяють виміряти досягнення (не досягнення) поставлених цілей. На рис. 4.5 наведено «дерево цілей» регіонального регулювання, побудоване за допомогою декомпозиції головної мети на її складові: основні напрями, тактичні завдання і заходи (на рисунку напрямок стрілки показує порядок декомпозиції головної мети).

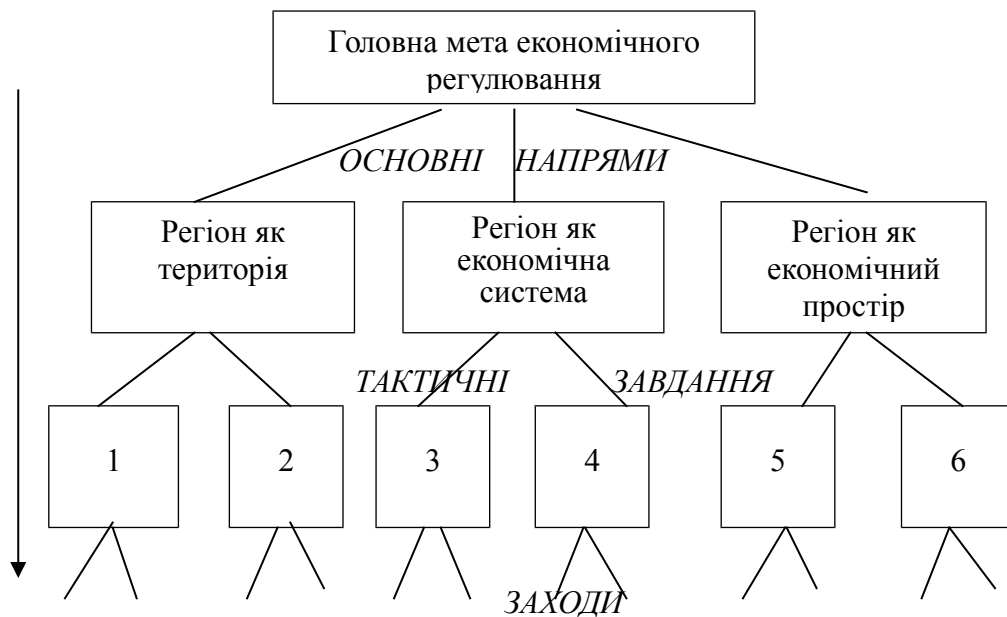

Рис. 4.5. «Дерево цілей» завдань економічного регулювання регіонального розвитку

Схематично процедуру розробки «дерева цілей» можна представити у вигляді такого алгоритму. Спочатку формується система цілей першого рівня (для кожного елемента своя):

для стратегії це може бути формування сприятливого середовища (економічних, соціальних й екологічних умов) існування регіонального соціуму;

для прогнозу – визначення можливих змін параметрів розвитку регіону за встановлений часовий горизонт за вибраними варіантами;

для стратегічного плану – консолідація спільних зусиль щодо досягнення певних стандартів в економічному і соціальному житті або підвищення конкурентоспроможності регіону на основі використання новітніх досягнень науки і техніки;

для регіональної програми – забезпечення стійкого розвитку окремих видів економічної діяльності або цілих господарських комплексів;

для оперативного плану – зміна окремого параметру, яка в короткостроковій перспективі істотно здатна змінити місце існування регіонального співтовариства.

Для кожного з перелічених елементів будь-яка з цих цілей має бути декомпозована в систему цілей другого рівня, для яких визначається система показників, за допомогою яких можна вимірювати досягнення поставлених цілей. Далі встановлюються контрольні значення за заданими періодами часу (рік, квартал, місяць). Після цього цілі другого рівня розкладаються до набору конкретних заходів, встановлюються відповідальні за досягнення конкретних цілей і визначаються відповідні показники, що дозволяють оцінювати перебіг реалізації. І, нарешті, визначаються необхідні ресурси (природні, матеріальні, трудові та фінансові) для досягнення поставлених цілей за конкретними

періодами часу.

До основних пріоритетів регіонального розвитку можуть бути віднесені:
вибір таких економічних і соціальних цілей розвитку, в досягненні яких зацікавлена значна більшість проживаючого населення;

певна збалансованість розподілу регіональних ресурсів, що забезпечує соціалізацію економіки в регіоні;

підвищення соціальної відповідальності бізнесу при підготовці та перепідготовці кваліфікованих працівників, розвитку соціальної інфраструктури;

залучення населення до процесів суспільного відтворення.

Як сполучний елемент досягнення всіх цілей регіонального розвитку може використовуватися розрахунок чисельності працівників у процесі реалізації відібраних заходів і (або) їх середня заробітна плата за відповідний період часу. Тим самим забезпечуватиметься прохідна оцінка економічної та соціальної ефективності досягнення поставлених цілей на відповідному рівні.

Важливою умовою забезпечення дієвого економічного регулювання розвитку регіонів є те, щоб жоден із вибраних методів економічного регулювання розвитку регіонів не був індиферентним по відношенню до предмета регулювання, а був зорієнтований на досягнення конкретних кінцевих результатів.

Відбір стратегічних завдань має відповідати таким умовам:

методи регулювання мають перебувати в деякому паритеті, що забезпечує пов'язаність політики, яка здійснюється з фінансових можливостей регіону;

орієнтація на збалансованість інтересів учасників суспільних відносин, зайнятих реалізацією прийнятих рішень з регіонального розвитку;

наявність нормативно-правового, фінансового, організаційного й інформаційного забезпечення для прийнятих до реалізації рішень (проектів, завдань та ін.);

концентрація необхідних ресурсів у тих місцях, які можуть виступити «точками розвитку» всього регіону;

забезпечення збалансованості при формуванні рішень довго- і короткострокової спрямованості тощо.

Таким чином, дієве економічне регулювання регіонального розвитку стає можливим, коли використання кожного інструменту (методу) окремо супроводжуватиметься не лише формуванням, але і чітким дотриманням відповідних умов. Такі умови перетворюються на своєрідне внутрішнє середовище, в якому стратегії, прогнози, стратегічні плани, програми і оперативні плани виглядатимуть природним їх доповненням і не породжуватимуть виникнення можливих протиріч між учасниками суспільних відносин.

4.3. Вимоги до ефективності економічного регулювання розвитку регіонів

У реаліях сучасного світу спостерігається велике розшарування не лише країн на розвинуті, що розвиваються, і відсталі, а й широких верств населення – на нуворишів, багатих і жебраків. Сьогодні головною ознакою будь-якої дії стає її здатність бути ефективною (продуктивною, результативною, корисною тощо). У цій самій площині перебувають і регіони, за ефективністю розвитку яких можна судити про близькі і віддалені перспективи існування на їх територіях відповідних співтовариств. Причому такі перспективи також залежать і від того, наскільки ці співтовариства здатні адекватно реагувати як на зовнішні, так і на внутрішні подразники, зміни різних чинників (політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурних, релігійних та ін.).

У зв'язку з цим ефективний економічний і соціальний розвиток регіонів має передбачати таку орієнтацію на відповідну організацію процесів і дій, при якій мали б місце створення й удосконалення як внутрішньо регіональних, так і міжрегіональних зв'язків, їх внутрішня впорядкованість. Досягти цього можна за рахунок урахування і використання основних властивостей регіону як території, як економічної системи і як економічного простору.

Перспективність даного напряму, пов'язаного із забезпеченням економічної ефективності розвитку регіонів, має підкріплюватися широким вживанням методів економічного регулювання. Пов'язано це з тим, що в сучасних умовах зростає значущість невизначеності та варіативності регіонального розвитку, для подолання яких необхідно забезпечувати системну взаємодію основних функціональних елементів регіону, тобто території, економічної системи й економічного простору. І тут саме методи економічного регулювання регіонального розвитку покликані сприяти досягненню необхідного рівня економічної ефективності.

Ця система може бути представлена у вигляді трирівневого процесу забезпечення ефективного, економічного і соціального розвитку. Функціональний опис забезпечення ефективного економічного і соціального розвитку регіону має передбачати деяку формалізацію цілей його функціонування, визначення якості внутрішніх зв'язків його складових, а також зв'язків із зовнішнім середовищем (рис. 4.6).

Підсумкова оцінка ефективності економічного і соціального розвитку регіонів має враховувати певний взаємозв'язок змін їх параметрів, що відображають основні властивості регіону як території, як економічної системи і як економічного простору. Такий взаємозв'язок може містити деяку формалізацію цих змін і виражатися в динаміці відповідних співвідношень.

Для одержання підсумкової оцінки передбачається вирішення завдань щодо аналізу чинників впливу на рівень розвитку регіонів, виявлення причин недостатньо ефективного застосування методів економічного регулювання регіонального розвитку, дієвості заходів щодо підвищення економічного і

соціального розвитку регіонів.

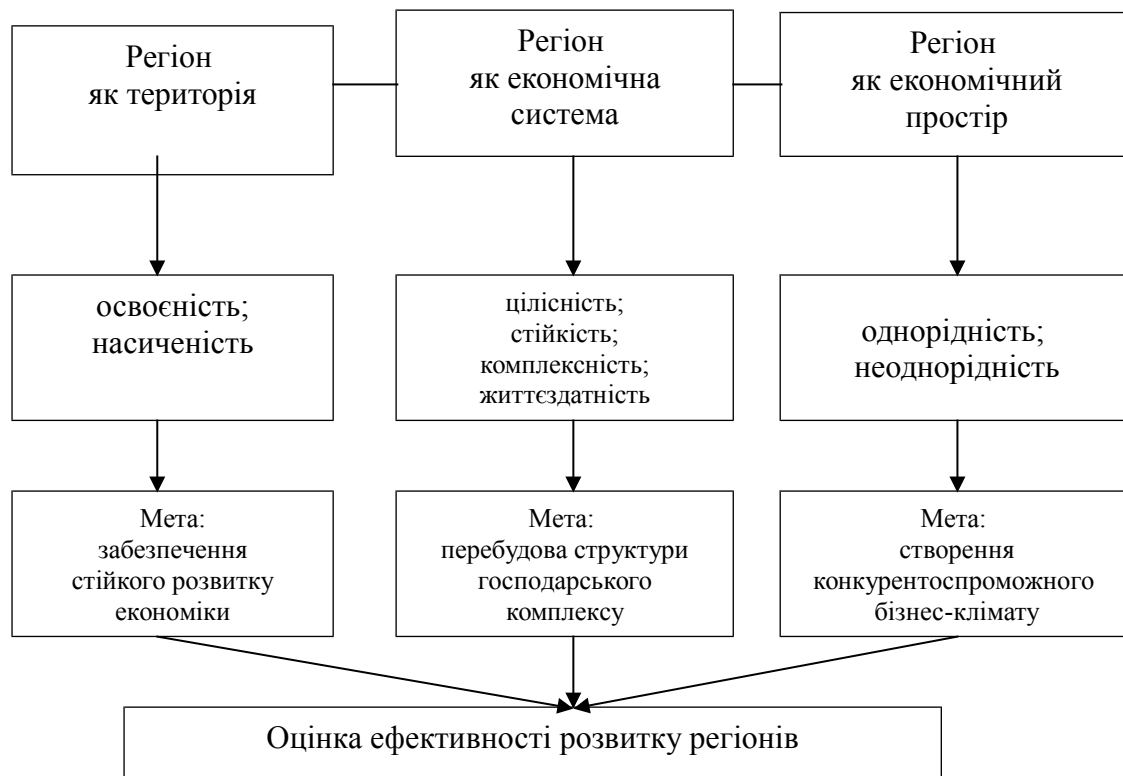

Рис. 4.6. Процеси забезпечення ефективного економічного та соціального регіонального розвитку

Економічне регулювання регіонального розвитку має передбачати обов'язкове одержання певного ефекту. У загальному вигляді такий ефект може визначатися як співвідношення фактично одержаних результатів (реалізованих позицій) до встановлених позицій у відповідному документі (стратегії, стратегічному плані, програмі, індикативному плані та проекті), тобто у вигляді економічного ефекту й ефекту масштабу. Економічний ефект визначатиметься як додаткова вигода, що отримується в межах даного регіону максимально можливою кількістю учасників від раціонально скомбінованих у процесі своєї діяльності елементів продуктивних сил (чинників виробництва). Ефект масштабу досягатиметься за допомогою компромісу між скороченням питомих витрат на виробництво і зростанням як відносних, так і абсолютних витрат на транспортування сировини та готової продукції.

При цьому загальна ефективність має відображати якісний підсумок використання економічного регулювання регіонального розвитку. Стосовно об'єктного складу регіону ефективність економічного регулювання регіонального розвитку може проявлятися:

щодо регіону як території – через співвідношення змін параметрів основних елементів продуктивних сил за встановлений проміжок часу (матеріальних, трудових, організаційних ресурсів та ін.);

щодо регіону як економічної системи – через співвідношення змін параметрів галузевих пропорцій, основних видів економічного потенціалу (виробничого, трудового, організаційного, наукового та ін.), диверсифікації суспільного виробництва, циклів процесів відтворення;

щодо регіону як економічного простору – через співвідношення змін параметрів концентрації (диференціація), інтеграції (дезінтеграція), конвергенції (дивергенція) суспільного виробництва.

Таким чином, одержана оцінка ефективності економічного та соціального розвитку регіонів набуває комплексного характеру і зможе відображати реальний стан справ у цій сфері.

Особливостями системи виробничих відносин у певних територіальних межах (того ж регіону) виступають просторова і часова складові. Основними формами просторової та часової взаємодії учасників цих відносин є субординація і координація. Субординація означає вертикальну підпорядкованість, певні ієрархічні зв'язки і підпорядковані різних рівнів виробничих відносин. Координація представляє горизонтальну підпорядкованість виробничих відносин на одному рівні. Необхідність використання таких специфічних форм взаємодії, як субординація і координація, викликана територіальним і галузевим розподілом праці. Вертикальна і горизонтальна взаємодії учасників виробничих відносин проявляються в так званій регіональній ефективності суспільного виробництва.

Під регіональною ефективністю слід розуміти таку форму прояву ефективності суспільного виробництва, при якій ступінь локалізації господарських результатів і витрат з урахуванням специфічних умов відтворення забезпечує прискорений розвиток регіонів на основі поєднання їх основних властивостей, що стосуються розвитку території, економічної системи та економічного простору. В ефективності існує дві сторони – економічність і результативність. Якщо економічність характеризує вхід штучної системи, то результативність – вихід.

Основним критерієм регіональної ефективності, в якому відображається економічність функціонування і розвитку регіонального господарства, виступатиме економія використовуваних основних чинників виробництва за рахунок зниження витрат виробництва. Головним критерієм регіональної ефективності, який фіксує результативність функціонування і розвитку господарства на певній території, буде ефект від використання в регіоні виробничих, природних, трудових і інших видів ресурсів. Загальним ступенем ефективності економічного і соціального розвитку регіонів має стати реальний приріст сукупного економічного потенціалу регіону, який може бути визначений через систему оцінок виробничого, людського, природно-ресурсного і науково-технічного потенціалів.

Значна частина організаційних структур в економіці регіонів останніми роками почала не лише орієнтуватися, але і базуватися на віртуальній економіці (акціях, цінних паперах, електронних грошах, іграх на різниці курсів валют та ін.). У цих умовах загострилася проблема між створенням і споживанням

реального продукту, який має споживчу вартість. Ціннісними орієнтирами стали фінансові ресурси та їх потоки.

Виходячи з цього, а також передбачаючи, що основу економіки регіонів становить урахування інтересів багатьох учасників суспільних відносин, ступенем результативності територіального господарювання має стати реальний приріст натуральних показників результатів господарювання, а не просто умовна вартісна оцінка якихось проміжних результатів, яких ніхто не здатен візуалізувати.

Різні сторони ефективності можуть вимірюватися за допомогою:

відношення результату до витрат, що характеризує результат на одиницю витрат;

відношення витрат до результату, що позначає питому величину витрат на одиницю досягнутого результату;

різниці між результатом і витратами, що характеризує ефект виробництва;

відношення різниці результату і витрат до витрат, що характеризує отримуваний ефект на одиницю витрат;

відношення різниці результату і витрат до результату, що відображає питому величину ефекту, який припадає на одиницю отримуваних результатів.

Таким чином, застосування на практиці методів економічного регулювання регіонального розвитку має передбачати появу деякої позитивної динаміки у зміні відповідних оцінок використання основних елементів продуктивних сил, яке може бути кваліфіковано як поява ефекту (економічного або ефекту масштабу). У зв'язку з цим актуалізується пошук адекватних методів виміру найбільш важливих параметрів економічного і соціального розвитку регіонів.

Можлива ефективність економічного регулювання регіонального розвитку стає залежною від того, які цілі та завдання ставляться перед регіональним співтовариством; наскільки ці цілі є кількісно детермінованими як у часі (найближча і віддалена перспектива), так і в просторі (для всіх учасників суспільних відносин). Отже, цілі розвитку регіону можуть встановлюватися на трьох рівнях: держави; регіону як організаційної утворення; рівні регіону як території, як економічної системи і як економічного простору.

У сукупності цілі економічного регулювання розвитку регіонів можуть поділятися на стратегічні, тактичні (оперативні або операційні, з диференціацією за ступенем пріоритетності і важливості) та потенційні. Стратегічна мета економічного регулювання розвитку регіонів безпосередньо залежить від стратегічної мети розвитку регіону, яка задає образ його майбутнього стану і шлях досягнення. Серед таких можливих стратегічних цілей можна назвати: забезпечення випереджаючого розвитку, зменшення рівня бідності, збільшення частки середнього класу, поліпшення демографічної ситуації та ін.

Головна стратегічна мета може бути реалізована за допомогою цілей нижчого рівня: сприяння постійному і збалансованому зростанню, підвищення конкурентоспроможності регіону, підвищення рівня та якості життя населення,

забезпечення високого рівня зайнятості населення, зміцнення міжрегіональних зв'язків тощо. Кожна окремо з можливих головних цілей розвитку регіонів може бути деталізована цілями нижчого рівня.

Специфічні (основні) цілі розвитку регіону формуються виходячи з особливостей регіону (його ролі та місця в господарському комплексі країни, місця розташування у світовій господарській системі тощо). Специфічні цілі розвитку регіону слід вибирати виходячи, по-перше, з можливого (бажаного) стану регіону, що визначається місією; по-друге, з необхідності вирішення стратегічних проблем.

Основними цілями розвитку регіонів сьогодні можуть виступати подолання спаду суспільного виробництва, здійснення глибокої перебудови структури суспільного виробництва, відновлення єдності відтворювального процесу й оптимальне використання економічного потенціалу регіонів. Отже, основними цілями економічного регулювання регіонального розвитку виступатимуть гальмування негативних тенденцій в економічному розвитку регіонів або синхронізація стадій суспільного виробництва.

Крім того, іншими цілями регіонального розвитку можуть бути: забезпечення розвитку депресивних територій, ефективне використання наявних регіональних ресурсів, реалізація потенційних конкурентних переваг окремих секторів економіки регіонів, підвищення інвестиційної привабливості окремих територій або видів економічної діяльності. Тоді основними цілями економічного регулювання регіонального розвитку можуть бути стимулювання або активізація економічної діяльності на окремих територіях, виявлення резервів і зниження витрат виробництва при раціональному використанні регіональних ресурсів і так далі.

У даному контексті загальну логіку визначення і досягнення мети застосування методів економічного регулювання регіонального розвитку можна представити у вигляді ланцюга: «наявність проблемної ситуації – можливі виходи з проблемної ситуації – постановка мети – оцінка результатів (наслідків) досягнення поставленої мети».

Будь-яка мета має піддаватися декомпозиції (розподілення її на все менші та менші підцілі) з тим, щоб визначитися з постановкою завдань, які б мали конкретний характер. Отже, будь-яка мета конкретизується в завданнях, виконання яких і є логічним алгоритмом її досягнення. За своїм складом такі завдання класифікуються на першочергові та другорядні (не першочергові).

Першочерговими завданнями економічного і соціального розвитку регіонів є: підвищення економічної активності в окремих секторах промисловості, стимулювання економічного зростання за допомогою підтримки імпортозаміщуючого виробництва, зниження транзакційних витрат підприємств за рахунок формування ринкової інфраструктури, припинення прямого і непрямого субсидування неефективних виробництв та ін.

Другорядні завдання економічного і соціального розвитку регіонів можуть стосуватися допоміжних заходів, спрямованих на сприяння у вирішенні першочергових завдань. Наприклад, для підвищення економічної активності в

окремих секторах промисловості може використовуватися вахтовий метод залучення робочої сили (за відсутності необхідних трудових ресурсів) або лізинг основного устаткування (за відсутності необхідних фінансових ресурсів, призначених для оновлення основних засобів) тощо.

Відповідно до кожного завдання розробляються заходи, кількісна оцінка яких не є складною, оскільки передбачає можливість їх вдосконалення кожного з них незалежно від останніх.

У зв'язку з цим важливою умовою ефективного економічного та соціального розвитку регіонів є те, щоб для території обов'язково встановлювалися вимірні цілі і критерії оцінки результатів розвитку.

Таким чином, диференціація цілей розвитку регіонів дозволяє позиціонувати вибір конкретних напрямів з врахуванням складності та важливості вирішуваної проблемної ситуації. Тим самим досягається синхронізація та узгодженість заходів, що застосовуються для того, щоб головна стратегічна мета була відчутною в часі і досяжною у просторі.

Логіка використання інструментарію економічного регулювання регіонального розвитку передбачає, щоб відносно кожного з них також встановлювалися цілі та завдання, досягнення і вирішення яких могло б свідчити про те, що розвиток регіонів супроводжується цілеспрямованими адекватними заходами. Тим самим кожна із складових економічного регулювання регіонального розвитку вбудовується в загальну систему управління відповідними процесами.

Стратегія розвитку регіону має визначатися як напрям із заздалегідь встановленими параметрами в просторі та часі. Будучи загальним задумом перспективного розвитку регіону, стратегія має передбачати досягнення певного стану, при якому досягається оптимізація (раціоналізація) використання основних елементів продуктивних сил (чинників виробництва). У цьому випадку головна мета будь-якої стратегії розвитку регіону полягатиме в досягненні бажаного стану спостережуваного об'єкта.

Для регіону як території стратегічна мета як така може виступати забезпеченням раціонального розміщення елементів продуктивних сил за окремими локалітетами з таким розрахунком, щоб поліпшувалися основні властивості території (освоєність і насиченість).

Для регіону як економічної системи це може бути забезпечення пов'язаності, надійності, впорядкованості та стабільності у взаємодії елементів продуктивних сил із таким розрахунком, щоб поліпшувалися основні властивості економічної системи (стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність).

Для регіону як економічного простору стратегічна мета як така може бути зосередженням чинників виробництва, ущільненням економічних зв'язків, зближенням умов зовнішнього і внутрішнього середовища з тим, щоб посилювалася однорідність регіонального економічного простору.

Регіональне прогнозування може здійснюватися як у наукових, так і практичних цілях. Передумовою корисності регіональних прогнозів виступає їх

достовірність (залежно від вибраного сценарію). Основний підхід до прогнозування розвитку регіонів має полягати в розгляді декількох сценаріїв у діапазоні невизначеності перспективної динаміки зовнішніх і внутрішніх чинників. Прогнози є тим достовірніше, чим стабільніше не враховується частина зовнішніх умов і менше погрішність вихідних даних. Метою середньо- і довгострокового прогнозу є можливі структурні зрушення в господарстві регіону і пов'язані з цим якісні зміни в економічній, соціальній та екологічній ситуації на регіональному рівні. Такі прогнози становлять основу для розробки і реалізації середньострокових планів економічного і соціального розвитку регіонів, а також програм пріоритетного розвитку окремих галузей або напрямів.

Метою короткострокового прогнозу є випереджаючий контроль за досягненням конкретних завдань із забезпечення регіонального розвитку (в середньо- і довгостроковій перспективі).

Для будь-якого територіального співтовариства завжди актуальним є визначення перспектив економічного і соціального розвитку, в тому числі регіону. Як правило, такі перспективи визначаються виходячи з тенденцій зростання економічних показників і порівняльною оцінкою їх з іншими об'єктами. Для цього можуть використовуватися різні методи, але основу їх застосування завжди має становити узгодження інтересів органів влади, місцевого співтовариства, бізнесу. При цьому такий баланс інтересів має базуватися на економічній, соціальній та екологічній складових регіонального відтворювального процесу.

Саме в стратегічних планах знаходить своє відображення певний консенсус (спільна згода між учасниками суспільних відносин, що досягається завдяки зближенню позицій), що проявляється у знаходженні компромісних рішень по більшості планованих заходів. Головна мета розробки і реалізації стратегічних планів розвитку формується довкола найбільш важливої регіональної проблеми щодо зміни основних властивостей регіону як території, регіону як економічної системи і регіону як економічного простору на середньострокову перспективу. У свою чергу, основні завдання стратегічного плану розвитку регіону формуються виходячи зі встановлених підцілей, де критерієм виступає час (сума часових відрізків вирішення основних завдань складає загальний проміжок часу реалізації всього стратегічного плану). По суті, стратегічні плани є реалізацією на практиці такого методу, як сіткове планування.

Стратегічною метою регіонального розвитку може бути формування сприятливого середовища (економічних, соціальних й екологічних умов) існування регіонального соціуму. У цьому випадку для досягнення стратегічної мети необхідно забезпечити вирішення найбільш важливих першочергових завдань.

Цільові програми на регіональному рівні виступають ефективним інструментом економічного регулювання регіонального розвитку, оскільки програмно-цільовим підходом є набір економічних, організаційних та інших

заходів, чітко детермінованих у часі й орієнтованих на реалізацію поставлених цілей і завдань програми з урахуванням наявності відповідних ресурсів і джерел фінансування.

Вибір головної мети програми залежить від розуміння та глибини проблемної ситуації, для вирішення якої вона використовуватиметься. Співвідношення головної мети й основних завдань регіональних програм має визначатися наявними можливостями у виборі та реалізації всіх заходів, які будуть включені до їх складу.

Оперативні (річні) плани економічного і соціального розвитку регіонів мають складатися на основі відповідних завдань стратегічних планів для даного року з урахуванням необхідних поправок, які впливають з перебігу і змісту виконання стратегічного плану, урахування нових потреб, впливу кон'юнктури світових і регіональних ринків та виявлення нових резервів, не врахованих у стратегічному плані. Для розробки оперативних (річних) планів регіонального розвитку важливим моментом є поєднання галузевого і територіального планування. З метою чіткої організації планувальної роботи можна використовувати сіткові методи, щоб контролювати й оперативно управляти перебігом складання планів. Основною метою оперативного (річного) плану має виступати одна з підцілей або завдань стратегічного плану розвитку регіону, що стосується відповідних рішень у заданий період часу. Тоді завдання оперативного (річного) плану полягатиме в реалізації запропонованих заходів щодо того або іншого напрямку регіонального розвитку.

У стратегічному плануванні важливо залучати до процесу розробки і реалізації стратегій, прогнозів, планів і програм максимально можливу кількість зацікавлених сторін й осіб і враховувати їх думки та інтереси. Тому в стратегічному плануванні особливу увагу необхідно приділяти зовнішнім можливостям і загрозам, внутрішнім слабким і сильним сторонам, а також урахування чинника невизначеності тощо.

Таким чином, співвідношення цілей і завдань економічного регулювання розвитку регіонів диктується не лише об'єктивною необхідністю збереження позитивної динаміки розвитку регіонів, але і логікою побудови системи цілей та завдань. Об'єктивна необхідність збереження позитивної динаміки розвитку регіонів відображається в необхідності створення і збереження відносно комфортних умов для життєдіяльності регіонального співтовариства. А логіка побудови системи цілей і завдань закладається в «дереві цілей», у якому для кожної мети і завдання відведено своє місце (з урахуванням наявності реальних можливостей у відповідних ресурсах на певний момент часу).

Важливою вимогою до забезпечення ефективності економічного регулювання регіонального розвитку є використання досить стандартизованого порядку розробки відповідних документів (стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм й оперативних планів). Така стандартизація процедури підготовки відповідного документа має передбачати покроковий порядок розгляду основних цілей і завдань, їх узгодження з пріоритетними напрямками економічного та соціального розвитку регіонів, що забезпечує ефективне

використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, а також необхідний суспільний розподіл праці як між окремими регіонами, так і всередині кожного з них. При цьому технологія розробки кожного з названих документів передбачає деякі відмітні особливості, викликані їх специфічними призначеннями.

Вибір стратегії регіонального розвитку являє собою визначення шляхів і засобів досягнення поставлених цілей, а також розподіл ресурсів для виходу із сформованої ситуації. Стратегії можуть мати протекціоністський характер, коли наявне адміністративне втручання в господарську діяльність і контроль за цінами й тарифами, та ліберальний, коли спостерігається стабільний та узгоджений розвиток усіх суб'єктів без прямого втручання державних органів влади й управління.

Для розробки стратегії розвитку регіону запропонований алгоритм виявлення проблемної ситуації, заснований на зборі й обробці інформації щодо стосується: актуалізації потреби в розробці стратегії; визначення та деталізації регіональних цілей і системи показників розвитку регіону; оцінок поточного стану регіону; аналізу й оцінки зовнішнього середовища регіону; визначення критеріїв оцінки та обмежень. Використання такої моделі дозволяє формувати певний набір можливих альтернатив розвитку регіону. У кожній альтернативі має передбачатися наявність оригінальних ходів, що дозволяють мінімізувати витрати, пов'язані з реалізацією основних заходів. Остаточний вибір елементного складу стратегії має ґрунтуватися на всебічній оцінці цих альтернатив, після чого стратегія стратифікується за відповідними рівнями управлінської ієрархії. Важливим моментом при розробці стратегії регіонального розвитку є створення каналів прямого і зворотного зв'язку (для чого, власне, і використовується стратифікація), що дозволяє забезпечувати безперервний інформаційний потік відповідних даних про перебіг реалізації та коригування стратегії регіонального розвитку.

Ефективність розробки та реалізації регіональної стратегії економічного і соціального розвитку багато в чому залежить від визначення стратегічних цілей, формування основних завдань перспективного розвитку, наявності реальних проектів щодо рішення конкретних завдань, ресурсів і джерел наповнення, ефективного контролю.

Прогнозуванням є імовірнісне визначення руху подальших подій, пов'язаних із можливостями регіонального розвитку. Сучасна методологія прогнозування розвитку регіонів заснована на результатах аналізу економічних і соціальних процесів (у їх ретроспективному вимірі). Такий аналіз, як правило, передбачає врахування ступеня деталізації стратегічних планів і регіональних програм з оцінкою поточного рівня життя населення та його зайнятості, визначенням міграційних процесів, екологічної ситуації та антропогенного навантаження на навколишнє середовище. У самому територіальному прогнозуванні можна виокремити такі аспекти:

- 1) відтворювальний (стосується відтворення основного капіталу і формування внутрішніх фінансових ресурсів);

2) фінансовий (належить до джерел і напрямів витрачання фінансових ресурсів, зокрема у зв'язку з формуванням місцевих бюджетів);

3) соціальний (пов'язаний із динамікою рівня життя і доходів населення) та ін.

Виходячи з одержаних результатів, безпосередньо прогнозування регіональних процесів і явищ може охоплювати декілька основних етапів: формування мети і завдань; визначення об'єктів прогнозування; вибір перебігу показників; встановлення часових проміжків часу; вибір методів прогнозування; визначення джерел і складу вихідної інформації; збір й обробка інформації; експериментальні прогнозні розрахунки; аналіз й інтерпретація результатів прогнозування. При цьому на кожному етапі можуть вирішуватися декілька самостійних завдань, призначення яких полягає у взаємоув'язці їх між собою. Саме по собі прогнозування є дуже складним процесом, оскільки може передбачати використання великої кількості відповідних методів. Ці методи в сукупності можуть бути класифіковані на нормативні, пошукові та інтуїтивні.

Вибір методів прогнозування залежить від обраного періоду економічного прогнозування: оперативного або короткострокового (на 1 рік), середньострокового (від 1 до 5 років) і довгострокового (від 5 років і більше). Прогнозуванню піддаються основні управляючі параметри розвитку регіону як:

території – всі основні елементи продуктивних сил (населення, матеріальні ресурси, запаси природних копалин, організаційні ресурси та ін.);

економічної системи – характеристики зв'язків між основними елементами продуктивних сил;

економічного простору – характеристики взаємодії суб'єктів господарювання при вирішенні спільних завдань, що постають перед ними.

Як правило, регіональне прогнозування передбачає розрахунок декількох варіантів прогнозу розвитку регіону. Для розрахунку окремого варіанта можуть використовуватися різні математичні моделі. Процес розробки математичних моделей розвитку регіональних економічних систем і їх практичне використання розбивається на декілька етапів. На першому етапі здійснюється постановка завдання моделювання та прогнозування, тобто забезпечується змістовний опис досліджуваних економічних процесів. На другому розробляється загальна специфікація моделі з виокремленням керівних і вихідних змінних. На третьому вибирається клас моделей, що визначають можливі форми зв'язку між змінними. На четвертому здійснюється ідентифікація параметрів моделі. На п'ятому виконується системна перевірка її адекватності досліджуваному процесу. На шостому етапі здійснюється перевірка рішень на математичну і змістовну несуперечність. На сьомому формуються критерії, що відображають правила вибору вирішення проблеми з безлічі альтернативних варіантів. І в кінці розробляється необхідна інформаційна база.

Вибір сценаріїв прогнозування економічного розвитку регіону заснований на порівнянні часовою динаміки основних показників (рис. 4.7). Здебільшого розглядають оптимістичний, песимістичний і середній між ними варіанти.

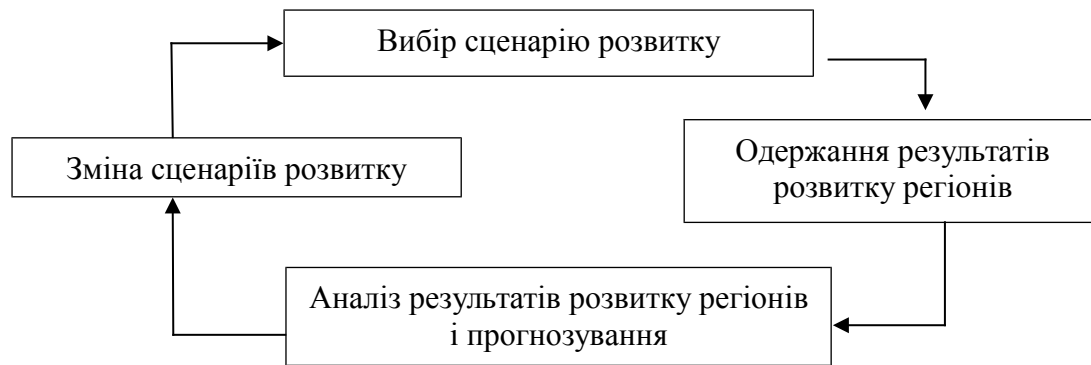

Рис. 4.7. Блок-схема основних етапів прогнозування розвитку регіонів

Для стратегічного планування використовуються такі методи, як етапний, блоковий і фазовий. Принципова схема стратегічного планування складається з декількох стадій: порівняльного аналізу стану регіону з колишнім станом або з іншими регіонами; розробки концепції розвитку (майбутнього стану) з точки зору інтересів регіональної влади, бізнесу і населення; розробки можливих сценаріїв територіального розвитку; вибору першочергових заходів щодо реалізації одного з найбільш прийнятних сценаріїв розвитку. У стратегічному плануванні регіонального розвитку основний наголос має робитися на партнерські взаємодії суб'єктів регіонального розвитку і досягнення можливого стану регіону у встановленій перспективі.

Основними етапами мають виступати такі:

- 1) ідентифікація проблем, визначення генеральної мети регіонального розвитку, вихідних даних для плану і просторових меж його поширення;
- 2) встановлення безпосередніх учасників розробки плану, призначення відповідальних за розробку відповідних документів, визначення відповідності плану змістовній і формальній його структурі;
- 3) наповнення змістовної частини стратегічного плану в розрізі відповідних розділів (кількість і призначення розділів може варіюватися залежно від вибраної генеральної мети);
- 4) обговорення, внесення коректив і прийняття плану відповідним органом.

Логіка дій заснована на застосуванні зворотного зв'язку: після отриманих результатів аналізу має синтезуватися можливий результат за допомогою встановлення мети і вирішення відповідних завдань. Обов'язковою вимогою є дотримання чіткої послідовності у вирішенні поставлених завдань.

Блоковий метод встановлює взаємний зв'язок між окремими блоками планування без прив'язки до можливої послідовності вирішення завдань. Наповнення окремих блоків планування спрямоване на досягнення загального результату, а самі блоки передбачають формування, ресурсну забезпеченість, реалізацію запропонованих заходів та контроль за виконанням прийнятих

рішень. Особливістю даного методу є можливість використання при стратегічному плануванні розвитку регіонів різних моделей, що робить його (планування) гнучким і непередбачуваним якійсь одній жорсткій схемі.

Фазовий метод стратегічного планування передбачає використання лише двох фаз: розробки і реалізації, що робить його досить універсальним для застосування. У даному випадку кожна з фаз виступає складовою частиною всього планування, а не набором заходів.

Застосування цих методів стратегічного планування регіонального розвитку дозволяє оптимізувати вибір стратегічної мети й обґрунтувати способи її досягнення. На рис. 4.8 показано основні етапи та взаємозв'язки при стратегічному плануванні розвитку регіонів.

Рис. 4.8. Основні етапи та взаємозв'язки при стратегічному плануванні

Стратегічний план економічного і соціального розвитку має становити наповнення «дерева цілей» конкретними заходами, які необхідно реалізувати, щоб досягти поставлених пріоритетів державної та регіональної політики.

Основні положення такої політики відображаються у сформульованій на відповідному рівні концепції. По суті, він стає деяким зведенням конкретних завдань, які можуть бути оцінені кількісно. Усі цілі, позначені в стратегічному плані, мають відповідати критеріям вимірності та досяжності (тобто момент їх досягнення має бути чітко визначений). Тому стратегічний план має включати: набір цілей; опис взаємозв'язків між ними; характеристику показників-індикаторів досягнення цілей і критеріїв їх досягнення.

Розробка програм економічного і соціального розвитку регіонів покликана забезпечувати координацію діяльності як державних органів влади й управління, так і органів місцевого самоврядування, а також суб'єктів господарювання та населення на основі дотримання принципу рівності, що диктує необхідність урахування прав й інтересів кожного, хто залучений до процесів суспільних відносин.

Програма економічного і соціального розвитку регіону має містити опис комплексу заходів, які необхідно виконати для досягнення вказаних у ній цілей у чітко визначеній послідовності, опис результатів реалізованих заходів і їх співвідношення зі встановленими цілями. Положення регіональної програми можуть конкретизуватися в цільових програмах розвитку, які були б безпосереднім продовженням і розвитком положень загальної програми.

Системна послідовність регіонального програмування має передбачати реалізацію ряду етапів, які за своєю сутністю утворюють структуру регіональних програм і повинні включати:

- опис регіону й аналіз економічних і соціальних характеристик регіону (як території, як економічної системи і як економічного простору), переваг, недоліків, загроз і ризиків, результатів реалізації попередньої програми, існуючого підприємницького середовища, можливої оцінки до початку здійснення програми;

- виокремлення основних складових програми – цілей програми (загальних і пріоритетних), обґрунтування необхідності розробки, передбачуваних результатів реалізації та детального викладення заходів (за пріоритетними напрямками);

- складання фінансового забезпечення – зазначення обсягів і джерел фінансування кожного заходу на весь період програми і в розрізі окремих років;

- механізм здійснення програми – моніторингу, контролю й оцінки проміжних результатів, зміни і доповнення новими заходами, додання гласності проміжним та кінцевим результатам програми; методичний супровід статистичних даних, угод сторін учасників реалізації програми, правил надання методичної, фінансової та іншої допомоги тощо.

Рішення про участь у розробці й реалізації програми розвитку регіону господарюючі суб'єкти повинні приймати самостійно. Це передбачає переважаючий тип зв'язків – горизонтальний, що позбавляє можливостей визначати завчасно не лише склад самих учасників, але і ступінь їх зацікавленості (для тих, хто погодився взяти участь у розробці програми) в реалізації власних заходів.

Перехід до системного індикативного планування, пов'язаного з ринковими регуляторами, має передбачати розробку і використання взаємопов'язаної системи індикаторів відтворювального процесу, відповідно до яких прийматимуться рішення щодо забезпечення поточного економічного і соціального розвитку регіону. Індикативне планування являє собою механізм координації дій та інтересів усіх учасників суспільних відносин, який проявляється в узгодженні їх діяльності в процесі розробки та реалізації власних програм і проектів. Однією з форм індикативного планування виступають оперативні (річні) плани економічного і соціального розвитку регіонів.

Оперативні (річні) плани економічного і соціального розвитку регіонів розробляються на основі урахування основних показників, що характеризують темпи та пропорції розвитку господарського комплексу, його галузевої структури, ефективності суспільного виробництва, обсяги виробництва окремих видів продукції, обсяги капітальних інвестицій, рівень життя населення тощо. Основні показники регіонального розвитку розробляються на стадії реалізації проектів окремих суб'єктів господарювання. Зведення ключових показників у планові документи передбачає всебічне і глибоке їх опрацювання на всіх рівнях обговорення. Такі показники подаються у відповідні структури державних органів управління по більшості підприємств, розташованих на відповідній території.

Таким чином, технологічно розробка кожного окремого документа, покликаного забезпечувати економічне регулювання розвитку регіонів, відрізняється своїми особливостями, але в сукупності передбачає врахування найбільш важливих умов життєдіяльності регіонального співтовариства. При цьому всі методи економічного регулювання регіонального розвитку формують своєрідну систему стратегічного планування, що пронизує як по вертикалі, так і по горизонталі суспільні відносини.

Організаційний механізм забезпечення економічного регулювання регіонального розвитку має координувати діяльність усіх учасників суспільних відносин. Структурно даний механізм може включати адміністративні й інформаційні методи. Адміністративні методи містять способи та прийоми прямого впливу, спрямовані на дотримання певної поведінки і діяльності людей з боку управляючих структур регіону. Як правило, адміністративні методи засновані на конкретно-адресних завданнях, орієнтованих на досягнення поставлених цілей. За їх допомогою здійснюється прямий вплив на керовані об'єкти. Основу адміністративних методів становить неухильне дотримання розпоряджень, порушення яких пов'язане із застосуванням юридичної відповідальності. Інформаційні методи включають способи та прийоми одержання і використання інформації про характер перебігу економічних і соціальних процесів на даній території. Основне призначення інформаційних методів полягає в одержанні порівняльної оцінки зіставлення однорідних об'єктів з метою знаходження подібних або різних елементів.

Головна мета організаційного механізму забезпечення економічного

регулювання регіонального розвитку полягає у створенні ієрархії використовуваних методів, що замикаються на творчу ініціативу «знизу» і єдиний центр стратегічного управління «зверху». Основними функціями такого механізму виступатимуть:

- інформаційна (оцінка наявних ресурсів);
- трансформаційна (переведення чинників з пасивного стану в активний);
- варіативна (знаходження раціональних варіантів комбінування чинників виробництва);
- інтегральна (розробка стратегій, прогнозів, планів, програм і проектів територіального розвитку);
- організаційна (розробка організаційних заходів щодо втілення в життя відповідних розробок);
- контрольна (забезпечення контролю за виконанням стратегій, прогнозів, планів, програм і проектів територіального розвитку).

Ефективне функціонування механізму реалізації можливе лише за наявності нормативно-правового, науково-методичного, кадрового, організаційного й інформаційного забезпечення. Основу такої оцінки має формувати рівень ефективності реалізації будь-якого заходу, який можна визначити через співвідношення сукупності здійснених змін до всієї сукупності закладених змін.

Для реалізації стратегії регіонального розвитку розробляються прогнози, стратегічні плани, регіональні програми, оперативні (річні) плани. При цьому в часовому вимірі основними інструментами реалізації регіональних стратегій розвитку мають стати довго- і середньострокові прогнози розвитку регіонів (5-7, 7-12, 15-25 років), державні програми розвитку окремих галузей (на 10-15 років), стратегічні плани економічного і соціального розвитку (на 7-10 років), оперативні плани на 1-3 роки. Усі ці документи повинні мати публічний характер, широко обговорюватися на всіх рівнях ієрархії управління. Перебіг виконання стратегії необхідно супроводжувати глибоким аналізом проміжних результатів.

Функцію зворотного зв'язку і контролю при такому управлінні необхідно здійснювати на будь-якому місці, а не лише в центрі, а сам зворотний зв'язок не має бути організований ієрархічно. На кожному рівні системи стратегічного управління необхідно добиватися розуміння спільної мети і пов'язати з нею поточні завдання в кожен момент часу.

Основним інструментом реалізації довго- і середньострокових прогнозів регіонального розвитку мають виступати короткострокові (річні) прогнози. Їх розробка дозволяє уточнювати характер поведінки вибраного тренду зміни ключових параметрів розвитку регіонів і вносити відповідні корективи не лише до прогнозів на триваліший період часу, але і до стратегічних планів і регіональних програм розвитку. Для короткострокового прогнозування, як правило, застосовується метод згладжування ряду, що дозволяє максимально наблизити імовірнісне уявлення про розвиток регіону з його фактичним станом.

Упровадження стратегічного планування розвитку регіонів пов'язане з

певними труднощами, викликаними тим, що територія регіону – це слабо структуроване утворення, в якому відсутня єдина мета. Що призводить до неузгоджених (заснованих на неспівпаданні інтересів) дій, не пов'язаних формальними (офіційними) відносинами численних соціальних груп й економічних агентів. Вони борються за право володіти регіональними ресурсами і конкурують між собою. Тому механізм реалізації стратегічного плану має становити певну сукупність принципів, форм, методів й інструментів управлінського впливу на процес втілення в життя стратегічних цілей економічного і соціального розвитку території, застосування яких підтримує більшість суб'єктів господарювання, населення. Це пов'язано також із використанням системи норм, правил і процедур, які домінують у певний період у системі регулювання територіального розвитку на державному і регіональному рівнях.

Основним інструментом реалізації стратегічних планів регіонального розвитку виступають середньострокові регіональні програми і плани, а також оперативні (річні) плани розвитку як самого регіону, так і адміністративно-територіальних утворень (сільських районів, населених пунктів, територіальних об'єднань населених пунктів).

Виходячи з того, що реалізація стратегічних планів і програм та їх ув'язка між собою мають здійснюватися за допомогою індикативних планів на середньо- (до 5 років) і короткострокову (до 1 року) перспективи, власне реалізація регіональних програм повинна не стільки передбачати взаємопов'язану послідовність дій, скільки спільний задум вирішення регіональної проблеми. Ефект від реалізації регіональної програми багато в чому залежатиме від неконтрольованих чинників, наприклад, кон'юнктури на окремі товари або послуги. У зв'язку з цим сама реалізація стає залежною від ефекту одержаного від здійснених заходів на попередніх етапах або стадіях.

Механізм реалізації програми має становити не лише скоординовану систему методів економічного регулювання, але і заходи щодо розвитку сприятливого інституційного середовища, включаючи вдосконалення нормативно-правової бази, формування громадських майданчиків для обговорення стратегічних цілей і досягнення щодо них консенсусу, розвитку громадської ініціативи. Традиційні інструменти управління мають доповнюватися інноваційними механізмами: конкурсними, соціально-технологічними, організаційно-структурними, процедурними, комплексними або комбінованими.

Сутність використання програмно-цільових методів економічного регулювання регіонального розвитку полягає в тому, щоб такий розвиток не виходив за рамки обраного напрямку. У цьому випадку програма являтиме собою узгоджений за цілями, термінами, виконавцями і ресурсами своєрідний план дій щодо досягнення нового якісного та кількісного стану регіону.

Основним інструментом реалізації оперативних планів мають виступати інвестиційні проекти створення нових виробництв, проекти розширення обсягів виробництва, державні та регіональні завдання щодо виробництва специфічної

продукції, договори і комерційні угоди між окремими учасниками суспільних відносин. Основу зазначених документів мають становити ретельні розрахунки вартості пропонованого проекту, джерел і форм інвестицій, кількості створюваних або таких, що зберігаються, робочих місць, середньомісячної заробітної плати, періоду окупності й освоєння інвестиції тощо. Тим самим реалізація оперативних (річних) планів буде адекватною реалізації відповідних проектів, включених до цих планів.

Організаційний механізм реалізації економічного регулювання регіонального розвитку дозволяє впорядковувати практику використання відповідного інструментарію. Кожен з інструментів регулювання виконує свої специфічні функції, що в сукупності дозволяє впорядкувати суспільні відносини у сфері забезпечення територіального розвитку, чітко структуруючи їх у відповідності до кількісного складу учасників.

Таким чином, розглянуті вимоги до ефективності економічного регулювання регіонального розвитку дозволяють наділити всю систему стратегічного планування такими властивостями, як комплексність і цілісність. Комплексність економічному регулюванню регіонального розвитку забезпечуватиме весь перелік визначених методів (стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм і оперативних (річних) планів), а цілісність – зв'язаність цих методів між собою. Сама ефективність економічного регулювання регіонального розвитку стає можливою в результаті вимірювання з різних сторін витрат і результатів використання елементів продуктивних сил (чинників виробництва).

Розділ 5. МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДО УМОВ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

5.1. Організаційні механізми розробки та реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку

Методологія економічного регулювання регіонального розвитку передбачає систему довго-, середньо- і короткострокових концепцій, стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм й оперативних (поточних) планів, а також механізми і методи їх формування та реалізації, суб'єктно-об'єктний склад й організацію відповідної діяльності, моніторинг і контроль (включаючи заходи відповідальності за досягнення встановлених цілей). Разом з тим усі ці документи мають складати єдиний комплекс (піраміду) і розроблятися на спільній методологічній базі, що дозволить забезпечити не лише узгодженість і взаємоув'язку їх між собою за цілями і підцілями, але і ієрархічну підпорядкованість за ресурсами і джерелами фінансування.

Серед найбільш важливих елементів названої системи слід виділити довгострокову стратегію регіонального розвитку, стратегічний план регіонального розвитку (економічної та соціальної сфер регіону), регіональну програму розвитку (пріоритетних видів економічної діяльності або сучасних форм організації суспільного виробництва).

У даній системі одним із важливих інструментів економічного регулювання регіонального розвитку виступає довгострокова стратегія. За своєю сутністю вона є, з одного боку, концептуальним задумом досягнення вибраної мети, з іншого – певним набором регулюючих заходів, спрямованих на узгодженість спільних дій щодо досягнення позитивних перспектив просторово-часових змін у найважливіших параметрах (характеристиках) регіонального розвитку.

Виходячи з того, що об'єктом регіонального розвитку виступають територія регіону, регіональна економічна система і регіональний економічний простір, відповідна довгострокова стратегія має стосуватися цих складових. Тобто, може розроблятися і реалізовуватися довгострокова стратегія розвитку території регіону, довгострокова стратегія розвитку регіональної економічної системи, довгострокова стратегія розвитку регіонального економічного простору.

При цьому під розвитком території регіону необхідно розуміти насичення цієї території економічними об'єктами та зв'язками між учасниками суспільного виробництва; під розвитком регіональної економічної системи – зміну режиму її функціонування за допомогою надання нової якості основним функціям; під розвитком регіонального економічного простору – зміну форм організації використання елементів продуктивних сил (у першу чергу населення і регіонального господарства).

Наявність об'єктивних передумов необхідності використання економічного регулювання на регіональному рівні, а саме територіальних

диспропорцій, викликаних змінами в розміщенні населення і господарства по території регіону, міжрегіональної диференціації (асиметрії), обумовленої збільшенням діапазонів у результаті функціонування регіональних економічних систем, неоднорідності регіонального економічного простору, (спричиненої змінами у формах розселення й організації регіонального господарства, зумовлює пошук і використання відповідних механізмів його (економічного регулювання) адаптації до умов регіонального розвитку. Серед таких механізмів слід виділити організаційний та економічний, які покликані забезпечувати просторово-часову узгодженість і взаємоув'язку заходів, що мають сприяти розробці й реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку, стратегічних планів розвитку регіонів, регіональних програм пріоритетного розвитку.

У такому поєднанні названі механізми є багаторівневою (залежно від періодів дії) і багатоцільовою (залежно від наявності різних цілей розвитку для території, економічної системи й економічного простору) системою. Річ у тому, що для кожного окремого об'єкта (території регіону, регіональної економічної системи і регіонального економічного простору) існують власні, відмінні від інших головні цілі розвитку. Так, головною метою розвитку території регіону може виступати, наприклад, забезпечення раціонального розміщення чинників виробництва (елементів продуктивних сил) по адміністративно-територіальних утвореннях (що входять до складу даного регіону) або подальший розвиток соціальної та виробничої інфраструктури, покликаний підвищити ступінь економічної привабливості даної території тощо. Досягнення таких цілей дозволить якісно поліпшити насичення території відповідними об'єктами та зв'язками, або освоїти її за рахунок залучення до суспільного виробництва, що і підтверджуватиме розвиток цієї території.

У свою чергу, головною метою розвитку регіону як економічної системи може виступати підвищення її конкурентоспроможності на основі поліпшення основних властивостей окремих елементів продуктивних сил, або їх раціонального поєднання і використання і так далі. Досягнення таких цілей дозволить не лише поліпшити основні властивості регіональної економічної системи (стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність), але і одержати потрібні галузеві пропорції в регіональному господарстві, зберегти та примножити економічний потенціал, розширити диверсифікацію видів економічної діяльності (у тому числі змінити спеціалізацію господарства), стабілізувати в часі стадії відтворення.

Крім того, головною метою розвитку регіону як економічного простору може виступати зближення умов зовнішнього і внутрішнього середовища, існування суб'єктів господарювання на основі поліпшення такої властивості, як однорідність, або подолання його значної неоднорідності тощо. Досягнення таких цілей пов'язане з поліпшенням окремих ознак регіонального економічного простору, наприклад, таких як концентрація або дислокація економічних ресурсів на певній території (через зміну і виникнення просторових форм організації населення й господарства), інтеграція або

інтенсивність та кількість потоків товарів і ресурсів між регіонами (через формування економічних зв'язків між суб'єктами господарювання), конвергенція або рівень розвитку економічних систем (через зближення рівнів розвитку окремих компонентів економічного простору).

Таким чином, визначені головні цілі розвитку регіону в розрізі території, економічної системи й економічного простору формують багатоцільову систему, використання якої при розробці та реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку дозволяє забезпечувати системний підхід до розробки, відбору і реалізації заходів, спрямованих на проектування віддаленого майбутнього. По основних своїх характеристиках, що влаштовують більшість учасників суспільних відносин: державних органів влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання і населення.

Оскільки дерево (стрижень) структури будь-якої складної системи являє собою наявність декількох варіантів, то при його побудові необхідно забезпечувати вибір найбільш прийняттого варіанта, що враховує її композицію або декомпозицію. Такий вибір має ґрунтуватися на дотриманні найбільш важливих системних принципів, серед яких: взаємна відповідність (коли досягнення кожної мети забезпечується наявністю відповідних засобів її досягнення); урахування різноманітностей (коли досягнення поставленої мети змушує шукати додаткові ресурси); дотримання цілісності (коли будь-яка зміна одного з елементів потребує змін інших елементів); збереження відособленості (коли зміна змісту одного з елементів неминуче приводить до необхідності зміни змісту інших елементів).

Для забезпечення властивостей комплексності дії заходів щодо економічного регулювання регіонального розвитку доцільно використовувати організаційний механізм розробки довгострокових стратегій. При цьому слід урахувати, що під регіональним розвитком розуміється деяка тріада, що складається з розвитку території регіону, розвитку регіональної економічної системи і розвитку регіонального економічного простору. Загальний організаційний механізм розробки та реалізації довгострокових стратегій має враховувати деякі відмітні риси вибраного об'єкта регіонального розвитку. Основне призначення організаційного механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку полягає в розподілі функцій, повноважень і відповідальності між основними учасниками для досягнення спільних цілей і вирішення конкретних завдань. Структуру організаційного механізму розробки довгострокових стратегій відображено на рис. 5.1.

За своїм елементним складом організаційний механізм розробки довгострокових стратегій включає державні органи влади (центральні та місцеві органи виконавчої влади), органи місцевого самоврядування, експертне співтовариство і суб'єктів господарювання. Кожному із зазначених учасників відводиться власна роль, виконання якої забезпечує всьому механізму адаптивність до сформованих умов регіонального розвитку.

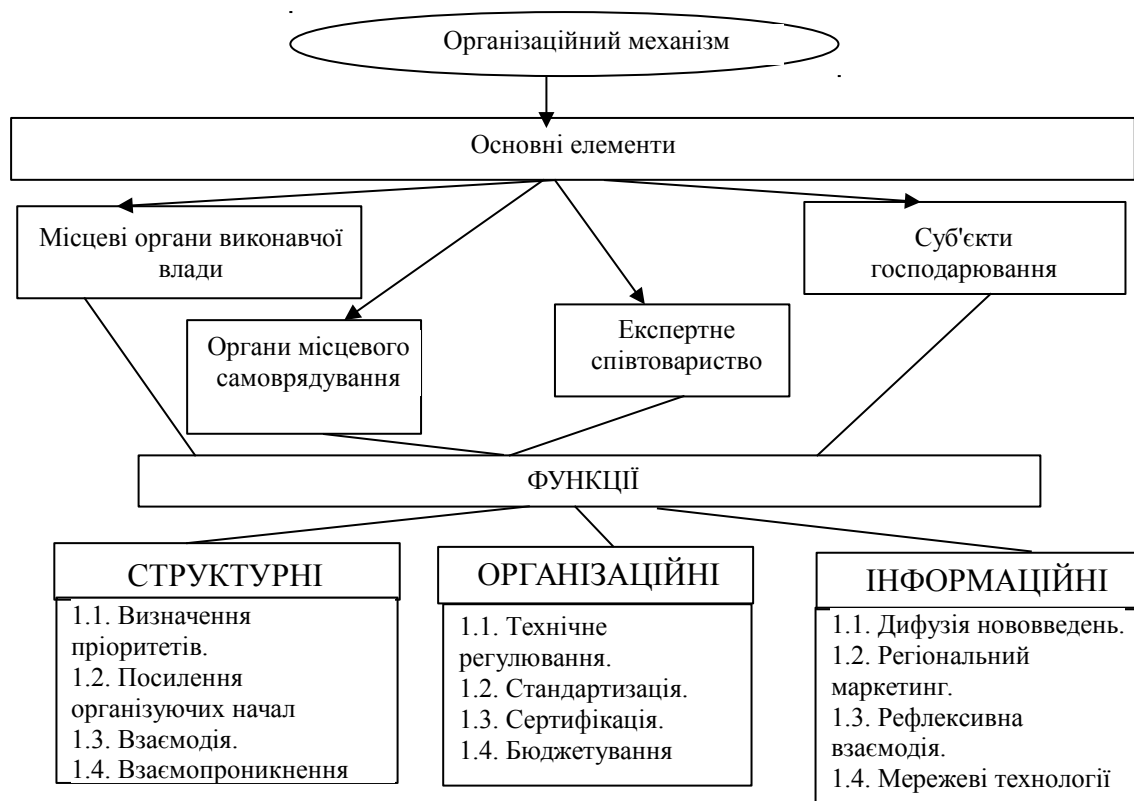

Рис. 5.1. Організаційний механізм розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку

Так, місцеві органи виконавчої влади покликані забезпечувати координацію діяльності всіх зацікавлених сторін, пов'язаної з вибором і відбором найбільш важливих для регіонального розвитку стратегічних цілей та пріоритетних напрямів (завдань). У свою чергу, органам місцевого самоврядування пропонується ініціювати обмеження у використанні місцевих ресурсів (матеріальних, природних, трудових і фінансових) з тим, щоб їх використання в подальшому не завдавало шкоди як довкіллю, так і використання майбутніми поколіннями. Так само, експертне співтовариство (що складається з представників науки і практики) в межах власної компетенції забезпечує якісну оцінку пропонованих заходів щодо реалізації довгострокової стратегії регіонального розвитку. А суб'єкти господарювання формують спільний ландшафт використання основних чинників виробництва, раціональне використання яких має всебічно сприяти досягненню головні та проміжних цілей довгострокової стратегії регіонального розвитку. При цьому названий елементний склад організаційного механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку не має завершеного вигляду, а може з урахуванням поточної ситуації в регіоні доповнюватися і видозмінюватися. Це робить даний механізм відносно гнучким, а за умови збереження основних елементів ще і стійким до мінливих зовнішніх та внутрішніх умов розвитку регіону.

Серед основних функцій, реалізацію яких забезпечує організаційний механізм розробки довгострокових стратегій, можна виділити структурні, організаційні та інформаційні. Структурні функції механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку покликані сприяти: визначенню пріоритетів у регіональному розвитку (при цьому акцент має робитися на окремих складових економічного і соціального розвитку); посиленню організуючих начал і дотриманню єдиначальності (увага акцентується на чіткій ієрархічній підпорядкованості учасників відносин); посиленню взаємодії учасників (наголошується на раціоналізації структури організації); забезпеченню взаємопроникнення ідей і задумів відносно змістовної частини довгострокової концепції (мають забезпечуватися моральна і, можливо, матеріальна підтримка окремих суб'єктів).

Організаційні функції механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку мають забезпечувати вибір і деяку уніфікацію пропонованих заходів. Так, технічне регулювання покликане забезпечувати дотримання вимог державних, місцевих стандартів і технічних умов при використанні наявних основних чинників виробництва (матеріальних, природних і трудових ресурсів). Стандартизація дозволяє забезпечити досягнення оптимального ступеня впорядкованості в розробці та використанні технічної і нормативної документації. Сертифікація має підтверджувати відповідність виробленої продукції вимогам, які не віднесені чинним законодавством до обов'язкових, але дотримання яких за ініціативою окремих учасників відносин дозволяє посилити довіру між ними. Бюджетування дає змогу визначити центри фінансової відповідальності за допомогою розподілу окремих функцій між учасниками відносин і забезпечувати тісніший взаємозв'язок між витратами і результатами. У сукупності перелічені організаційні функції уможливають оптимізацію витрат різних видів ресурсів, що в умовах конкуренції між окремими територіями, яка посилюється, стає важливим чинником поступального розвитку.

Інформаційні функції механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку покликані забезпечувати учасників відносин оперативною і фундаментальною науково-технічною інформацією про новітні досягнення вітчизняної та зарубіжної науки, техніки і практики. Дифузія нововведень повинна на основі різних контактів розробників і споживачів технічних й організаційних новин підвищувати рівень відповідної культури, що є, по суті, запорукою успішного вирішення поставлених перед розробниками завдань.

Регіональний маркетинг покликаний забезпечувати розробників довгострокової стратегії маркетинговою інформацією про стан регіональних ринків технологій, ринків природних ресурсів, ринку робочої сили і ринку промислової (інтелектуальної) власності. Взаємодія рефлексії має сприяти вибору такої інформації, використання якої дозволяє враховувати інтереси кожного з учасників відносин. Мережеві технології з використанням сучасної комп'ютерної бази дозволяють істотно скоротити період розробки, доведення до

необхідного стану, реалізації і контролю узгоджених з усіма учасниками процесу заходів.

Отже, комплекс зазначених функцій, які виконує організаційний механізм розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку, надасть можливість достатньою мірою використовувати компетентність учасників відносин і втілювати його в обґрунтовані рішення щодо вибору віддалених перспектив (у просторовому і часовому зрізах), орієнтація на які сприятиме адаптації економічного регулювання до регіональних умов.

Виходячи з того, що довгострокові стратегії регіонального розвитку можуть класифікуватися на стратегії розвитку території регіону, стратегії розвитку регіональної економічної системи і стратегії розвитку регіонального економічного простору, відмінними ознаками яких виступає набір головних і другорядних цілей, постає необхідність розгляду технології їх розробки, відштовхуючись не лише від об'єкта регіонального розвитку, але і від предмета (складу способів розробки).

Розробка довгострокових стратегій регіонального розвитку є певною процедурою підготовки, узгодження, затвердження і реалізації особливого документа довгострокового виміру, в якому фіксується загальний стратегічний задум економічного і соціального розвитку регіону на 7-10 років. Саме в цьому контексті довгострокова стратегія економічного і соціального розвитку регіону виступає одним з елементів механізмів адаптації економічного регулювання до регіональних умов, оскільки дозволяє забезпечувати певну впорядкованість суспільних відносин, пов'язаних із вибудовуванням регіональної політики перспективного розвитку.

На етапі розробки довгострокової стратегії регіонального розвитку передбачається вибір об'єктної бази, відносно якої і створюватиметься загальний задум перспектив розвитку. Такою базою мають виступати територія, регіональна економічна система і регіональний економічний простір. Кожен із названих ракурсів регіонального розвитку є досить складним конгломератом питань, постановка і вирішення яких покликані забезпечити позитивні зміни в характеристиках та параметрах перебігу економічних і соціальних процесів. Тому для більш чіткого сприйняття сутності таких процесів необхідно, щоб кожен із зазначених ракурсів отримував свій опис у термінах як позитивного (на основі показників економічних явищ, що об'єктивно складаються, і процесів, які показують, що відбувається), так і нормативного (на основі показників максимізації результатів в існуючих умовах, що показують, як має відбуватися) підходу в економічній науці.

Довгострокова стратегія регіонального розвитку (відносно території) передбачає формування відповідного задуму щодо змін основних характеристик і параметрів. У даний час одним із важливих напрямів державної регіональної політики є вирішення проблеми територіальних диспропорцій в економічному і соціальному розвитку. Наявність таких диспропорцій призводить, у свою чергу, до виникнення проблем у використанні бюджетних й інвестиційних ресурсів, порушення відтворювального циклу в межах окремих територіальних утворень

тощо. У зв'язку з цим підвищення ефективності державної регіональної політики (її економічності та результативності) можливе лише за наявності аналізу, що дозволяє, по-перше, виявити характер динаміки розвитку відповідних процесів, по-друге, позначити основні проблеми, які гальмують позитивні зміни в основних характеристиках і параметрах розвитку території.

Розробка будь-якої довгострокової стратегії регіонального розвитку має включати аналіз часових горизонтів, динаміки економічних і соціальних процесів, змін форм територіальної організації населення та господарства. Тому передбачувана адаптація економічного регулювання (з використанням стратегій, стратегічних планів і регіональних програм) до реальних умов регіонального розвитку неможлива без глибокого і всебічного аналізу тенденцій розвитку, по-перше, території (як своєрідної арени, на якій зосереджені елементи продуктивних сил); по-друге, регіональної економічної системи (як упорядкованого поєднання і взаємодії елементів продуктивних сил); по-третє, регіонального економічного простору (як деякого середовища перебування та розвитку форм організації елементів продуктивних сил).

Глибокий і всебічний аналіз тенденцій регіонального розвитку (у контексті вибраних ракурсів – території, економічної системи й економічного простору) передбачає використання певною мірою відособлених показників (кількісних і якісних), у яких можуть відображатися відповідні зміни. Викликано це тим, що розвиток регіону як території, як економічної системи і як економічного простору проявляється у зміні різних характеристик та параметрів, через що для відповідного аналізу мають застосовуватися різні показники.

Розвиток регіону як території проявляється у зміні насиченості території економічними об'єктами та зв'язками, зміні елементів продуктивних сил (населення, основних засобів, форм організації виробництва, науки та ін.), а також у зміні її освоєності – за допомогою залучення до суспільного виробництва. Для аналізу основних властивостей території (насиченість й освоєність) як основні показники можуть використовуватися такі, за допомогою яких забезпечується порівняльність різних як за розмірами (територією), так і за наявністю (окремих елементів продуктивних сил). Досягтися це може в результаті визначення величини окремого показника в розрахунку на одиницю певної сукупності або на одиницю іншого показника. У першому випадку йдеться про насиченість території об'єктами й економічними зв'язками, а в другому – про освоєність цієї території. Наявність певної динаміки (позитивної та негативної) є власне свідченням розвитку території регіону.

Серед основних показників, які можуть характеризувати розвиток території регіону з точки зору її насиченості, слід виділити такі: щільність населення, яке проживає на даній території; щільність економічної діяльності, здійснюваної в межах даної території; фондонасиченість території; щільність інвестицій в основний капітал на даній території та ін. У даному випадку площа території регіону є тим знаменником, по відношенню до якого розраховуються відповідні показники.

Серед ключових показників, які можуть характеризувати розвиток території регіону з точки зору її освоєності, можна назвати такі: забезпеченість населення земельними ресурсами; фондооснащеність населення; продуктивність суспільної праці; середні доходи на душу населення та ін. Чисельність населення є тим знаменником, по відношенню до якого розраховуються наведені вище показники.

Розвиток регіону як економічної системи проявляється у зміні основних її властивостей, якими є стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність. Зміни стійкості регіональної економічної системи забезпечуються через збереження або додання потрібного напрямку галузевим пропорціям. Зміни в цілісності регіональної економічної системи забезпечуються через збереження або нарощування економічного потенціалу регіону та його складових. Зміни в комплексності регіональної економічної системи відображаються у ступені диверсифікації регіонального господарства, в наявності спеціалізації за окремими видами економічної діяльності. Зміни в життєздатності регіональної економічної системи забезпечуються характером перебігу (змінюю циклів) відтворювальних процесів основних її складових. Названі зміни можуть визначатися за допомогою виміру дискретних величин відповідних показників за вибраний проміжок часу.

Для аналізу й оцінки такої властивості регіональної економічної системи, як стійкість, як основні показники можуть використовуватися галузеві пропорції, що склалися в економіці області. Вони визначаються виходячи з обсягів виробництва валової доданої вартості, вартості основних засобів і чисельності зайнятих працівників за кожним видом економічної діяльності та ін. Крім того, можуть бути використані й інші показники, такі як рівень фондівіддачі по галузях економіки, співвідношення доходів 20% найбільш і 20% найменш забезпеченого населення, показники бідності.

Для аналізу такої властивості регіональної економічної системи, як цілісність, як основні показники можуть використовуватися такі коефіцієнти:

змінності економічного потенціалу регіону;

інвестиційної активності (показує величину інвестицій в основний капітал у розрахунку на одного жителя регіону);

податкового навантаження (показує податкові доходи і збори на одного економічно активного працівника у встановлених межах регіону);

бюджетної забезпеченості (показує величину витрачання обласного (місцевого) бюджету в розрахунку на одного жителя регіону);

соціального розвитку (показує витрати бюджету за соціальними статтями відносно всіх витрат бюджету області);

питома вага продукції з коопераційними зв'язками в загальному обсязі виробленої продукції та ін.

Для аналізу й оцінки такої властивості регіональної економічної системи, як комплексність, як основні показники можуть використовуватися коефіцієнти:

локалізації виробництва на території регіону (показує частку виробництва валової доданої вартості окремої галузі в економіці регіону в питомій вазі

аналогічного показника в економіці країни);

спеціалізації (показує частку виробництва окремого виду економічної діяльності в загальному обсязі виробництва регіону);

галузевої концентрації (показує частку обсягу виробництва окремого виду економічної діяльності в регіоні в сумарному обсязі виробництва цього виду економічної діяльності по країні);

диверсифікації економіки області (показує ступінь різноманітності видів економічної діяльності) тощо.

Для аналізу й оцінки життєздатності регіональної економічної системи, як основні показники можуть використовуватися зміни у швидкості (темпах приросту) перебігу економічних процесів, пов'язаних із використанням основних елементів продуктивних сил. Такими показниками є:

використання природних ресурсів (обсяги видобутку і переробки корисних копалини, рекультивация земель, меліорація сільгоспугідь);

відтворення матеріальних ресурсів (введення й оновлення основних засобів);

відтворення людських ресурсів (природне і механічне зростання чисельності населення, чисельність економічно активного населення, чисельність зайнятого населення працездатного віку);

використання організаційних ресурсів (кількість суб'єктів господарювання, обсяги внутрішньої та зовнішньої торгівлі);

співвідношення між здійсненою і використовуваною в регіоні валовою доданою вартістю;

питома вага випуску нової продукції в загальному обсязі виробленої продукції тощо.

У даному випадку характер відтворення (розширене, просте, звужене) визначатиметься частотою і діапазоном змін (трендів) у темпах приросту названих показників.

Розвиток регіону як економічного простору відображається у зміні основних його властивостей: однорідності або неоднорідності. Посилення однорідності регіонального економічного простору супроводжується: концентрацією або дислокацією економічних ресурсів і результатів їх трансформації на певній території, інтеграцією або підвищенням інтенсивності переміщення потоків економічних ресурсів і товарів між окремими територіями (в тому числі регіонами), конвергенцією (зближенням) умов економічної діяльності на різних територіях одного регіону або на суміжних територіях різних регіонів.

У свою чергу, ослаблення однорідності або посилення неоднорідності регіонального економічного простору пов'язане з: нерівномірним розосередженням економічних ресурсів та істотною деконцентрацією (дислокацією) отримуваних результатів їх трансформації в межах певної території, дезінтеграцією або зниженням (падінням) активності в переміщенні як економічних ресурсів, так і результатів їх використання (що проявляється в ослабленні економічних зв'язків), дивергенцією (розбіжністю) умов економічної

діяльності на відповідних територіях.

Однорідність/неоднорідність регіонального економічного простору характеризується:

а) концентрацією (деконцентрацією або дислокацією) – як основні показники можуть використовуватися діапазони відмінностей у рівнях економічного і соціального розвитку, щільність економічної діяльності, щільність залізниць, щільність автодоріг та ін.;

б) інтеграцією (дезінтеграцією) – як основні показники можуть використовуватися коефіцієнти транспортної забезпеченості регіону (коефіцієнти Енгеля, Василевського, Успенського), асиметрії економічного розвитку (індекс Тейла), міграції (зовнішня і внутрішня) та ін.

в) конвергенцією (дивергенцією) – як основні показники можуть використовуватися обсяги вантажоперевезень, перевезень пасажирів, коефіцієнти (індекси) бідності та ін.

Одержані в результаті виконаного аналізу кількісні та якісні емпіричні оцінки зміни основних властивостей регіону як території, як регіональної економічної системи і як регіонального економічного простору дозволяють виявити найбільш проблемні місця у використанні економічних ресурсів регіону і застосовувати їх як можливі напрями визначення системи цілей їх стратегічного розвитку.

Формування системи цільових орієнтирів у довгострокових стратегіях регіонального розвитку передбачає ідентифікацію (визначення) найбільш гострих і актуальних проблем розвитку регіону та вибір таких напрямів, які можуть бути ототожені як стратегічні для розвитку регіону як території, як регіональної економічної системи і як регіонального економічного простору. В узагальненому вигляді змістовна сторона виявлених проблем має трансформуватися в комплекс цілей, що визначають орієнтири різної терміновості: у довго-, середньо- і короткострокових періодах часу. При виборі цілей між ними має забезпечуватися кумулятивний підхід, коли мету найбільш віддаленої перспективи поглинає мета менш віддаленої перспективи. Остання мета стає завданням, вирішення якого перетворюється на умову досягнення найбільш віддаленої мети. Тим самим забезпечується взаємозв'язок між ними, при якому стратегічні цілі, з одного боку, визначають головні перспективи розвитку регіону, а досягнення середньострокових і поточних цілей - з іншого ув'язується з кінцевими результатами цього розвитку.

Крім того, головні цілі розвитку регіону як території, як економічної системи і як економічного простору повинні не перечити одна одній, а, навпаки, доповнювати одна одну. Для цього необхідно, щоб окремі середньо- і короткострокові цілі однієї стратегії ставали поточними діями або заходами інших стратегій. Наприклад, така середньострокова мета у стратегії розвитку регіону як економічної системи, як поліпшення її життєздатності за допомогою нарощування економічного потенціалу, може стати поточною дією, яка забезпечується підвищенням щільності населення або щільності основних засобів (для розвитку регіону як території) або підвищенням інтеграційних

устремлінь регіону (для розвитку регіону як економічного простору) і так далі. Лише так, через тісне переплетіння середньо- і короткострокових цілей та завдань за кожним із видів стратегій) довгострокові стратегії регіонального розвитку стають дієвим інструментом економічного регулювання регіонального розвитку.

Таким чином, використання організаційного механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку має ґрунтуватися на результатах глибокого аналізу великої кількості показників, що характеризують різні сторони суспільного виробництва на певній території, та змін основних властивостей регіону, які дозволяють отримувати кількісні та якісні оцінки, що забезпечує, по-перше, можливості визначити перспективні напрями розвитку; по-друге – побудову системи цінностей регіонального соціуму, орієнтація на які сприяє вибору пріоритетів; по-третє – формування взаємопов'язаної системи цілей різного часового горизонту, що переплітаються між собою.

Важливою домінантою успішної реалізації довгострокової стратегії регіонального розвитку виступає наявність відповідного механізму. Такий механізм відрізняється від організаційного механізму розробки довгострокових стратегій регіонального розвитку тим, що має бути зорієнтований на досягнення конкретних цілей (залежно від змісту і глибини проблем щодо вибраної об'єктної бази регіонального розвитку – території, економічної системи або економічного простору). Для цього необхідно, щоб забезпечувалися узгодженість і координація дій, спрямованих на вирішення визначених у стратегії завдань (пріоритетних напрямів).

Організаційний механізм реалізації стратегій регіонального розвитку за своїм елементним складом має містити цілий комплекс заходів, спрямованих на подолання можливих протиріч між учасниками суспільних відносин при реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку. Основні заходи полягають у такому:

нормативно-правове забезпечення (деяке правове поле, в рамках якого повинні будуть діяти всі учасники);

організаційне забезпечення (з вибором найбільш прийнятних форм співпраці);

фінансове забезпечення (із зазначенням джерел і передбачуваних обсягів фінансування);

науково-методичне забезпечення (з виділенням пріоритетних напрямів регіонального розвитку і відповідного наукового супроводу);

визначення можливих етапів реалізації (для консолідації ресурсів і зусиль у просторово-часовому вимірі);

встановлення очікуваних результатів (із зазначенням можливих кількісних параметрів);

організація моніторингу (спостереження та контроль за досягненням встановлених основних і допоміжних цілей регіонального розвитку);

оцінювання реалізації (з виділенням кількісної і якісної складових, у тому числі економічної та соціальної ефективності).

На рис. 5.2 наведено структуру організаційного механізму реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку.

Рис. 5.2. Організаційний механізм реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку

Нормативно-правовою базою розробки довгострокової стратегії регіонального розвитку можуть виступати Конституція України [3], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [160], Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [179], Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» [2], Концепція державної регіональної політики [263], Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року [264], «Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку» [265], «Науково-методичні рекомендації щодо діагностики економічного розвитку регіонів» [266, с.11-53, 157-203], «Науково-методичні рекомендації по діагностиці міжрегіональних відмінностей в економічному розвитку регіонів» [266, с.54-70, 204-222], інші акти Президента України і Кабінету Міністрів України, нормативні акти центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Власне, керуючись у повсякденній діяльності з реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку зазначеними нормативно-правовими документами, всі учасники суспільних відносин приймають цивілізовані

«правила гри», що дозволяє максимально зменшити можливі витрати впродовж усього встановленого періоду часу.

Організаційне забезпечення реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку передбачає вибір найбільш прийнятних форм спільної діяльності учасників суспільних відносин. Такі форми взаємодії можуть встановлюватися як по вертикалі (між органами місцевого самоврядування і центральними та місцевими органами виконавчої влади, між органами влади і суб'єктами господарювання тощо), так і по горизонталі (між органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та ін.). У даний час такими формами можуть виступати:

у першому випадку – угоди з регіонального розвитку, в рамках яких забезпечується узгодженість державних пріоритетів регіонального розвитку з регіональними пріоритетами або регіональних пріоритетів із місцевими пріоритетами;

у другому випадку – угоди про спільну діяльність, у рамках яких забезпечується узгодженість місцевих пріоритетів із груповими інтересами (окремих територіальних громад або підприємств).

Крім того, можуть створюватися спеціальні організаційні структури, покликані концентрувати в собі як організуючі начала, так і ресурсні можливості реалізації регіональних стратегій розвитку. Такими структурами можуть виступати територіальні асоціації, міська агломерація та ін. При їх створенні домінуючими принципами мають бути солідарність і зацікавленість. Принцип солідарності дозволяє забезпечувати врахування інтересів усіх учасників суспільних відносин за допомогою пошуку компромісів, а принцип зацікавленості – з одного боку, максимізувати можливі ефекти (економічні, соціальні й екологічні), а з іншого – мінімізувати витрати регіональних ресурсів.

Якщо територіальні асоціації можуть створюватися за участю місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і суб'єктів господарювання, то міська агломерація – лише за участю органів місцевого самоврядування (із залученням суб'єктів господарювання, розташованих на підвідомчій території). У першому випадку такі організаційні утворення покликані забезпечувати реалізацію будь-якого вигляду довгострокових стратегій регіонального розвитку (території, економічні системи, економічний простір), у другому – лише стратегію розвитку окремих територій. Пов'язано це з тим, що останні охоплюють тільки окремі ділянки території регіону, за межі яких вони не можуть виходити через свої повноваження.

Фінансове забезпечення реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку передбачає вибір джерел для фінансування пріоритетних напрямів довгострокової стратегії регіонального розвитку. Такими джерелами можуть виступати державний бюджет, обласні та місцеві бюджети, а також інвестиційні фонди. Але якщо кошти всіх рівнів бюджетів виділяються на неповоротній основі, то кошти інвестиційних фондів у вигляді довгострокових кредитів – на пільговій основі.

Із державного бюджету кошти виділяються під підтримку пріоритетних напрямів регіонального розвитку у вигляді субвенцій на реалізацію конкретних інвестиційних проектів (для вирішення другорядних завдань довгострокової стратегії регіонального розвитку) і в рамках підтримки виконання угод з регіонального розвитку. З обласних і місцевих бюджетів кошти виділяються не лише для фінансування окремих пріоритетних напрямів регіонального розвитку, але і для ефективної системи підготовки кадрів, наявність яких перетворюється на один із вирішальних чинників успішної реалізації регіональних стратегій розвитку. З інвестиційних фондів кошти залучаються лише для відшкодування бюджетних коштів, яких бракує за особливо важливими напрямами, що пов'язано з необхідністю повернення запозичених коштів у підвищених розмірах (через встановлені процентні ставки). Обсяги фінансування щороку коригуються з урахуванням перебігу реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку і передбачаються в державному, обласному та місцевих бюджетах.

Співвідношення в обсягах фінансових ресурсів між різними джерелами фінансування має бути таким, щоб дотримувався принцип солідарності, коли всі зацікавлені сторони беруть посильну участь у фінансовому забезпеченні досягнення головної мети і реалізації пріоритетних напрямів довгострокових стратегій регіонального розвитку, і жодна з них не може набувати домінуючого становища. Найбільш класичним варіантом дотримання таких співвідношень є застосування правила золотого перетину. У цьому випадку всі джерела перебувають у такому співвідношенні, коли загальні обсяги фінансування співвідносяться до його найбільшої частини (з одного джерела) так, як ця велика частина співвідноситься з меншою частиною (з іншого джерела). Принцип золотого перетину є вищим проявом структурної та функціональної досконалості цілого і його частин.

Науково-методичне забезпечення реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку передбачає використання наявних матеріалів у яких мають бути відображені:

1) методологія моделювання та прогнозування:
економічних, соціальних і екологічних процесів;
змін у властивостях розвитку території (освоєності, насиченості);
змін в основних властивостях регіональної економічної системи (стійкості, цілісності, комплексності, життєздатності);
змін в основних властивостях регіонального економічного простору (однорідності, неоднорідності);

2) методи визначення пріоритетних напрямів стратегічного розвитку на основі критеріїв ефективності та результативності (з урахуванням визначення системного ефекту – змін параметрів економічного і соціального розвитку регіонів) як у міжтериторіальному, так і в міжгалузевому вимірі;

3) форми і способи надання науково-методичної допомоги всім учасникам суспільних відносин (центральному і місцевим органам виконавчої влади – в частині розробки концепції та вибору головної мети стратегічного

регіонального розвитку: відносно території, відносно економічної системи і відносно економічного простору) (органам місцевого самоврядування – в частині визначення пріоритетних напрямів (основних і другорядних завдань регіонального розвитку) (суб'єктам господарювання – в частині відбору і підготовки кадрів, відповідальних за реалізацію довгострокових стратегій регіонального розвитку).

Оскільки, часовий проміжок реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку займає, як правило, 7-10 років, доцільно виокремити в ньому декілька етапів (не менше двох). Розбивка часу реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку на окремі етапи дозволяє здійснювати дієвий контроль. Для кожного з етапів реалізації довгострокової стратегії регіонального розвитку визначаються першочергові (пріоритетні) завдання, виходячи із стану продуктивних сил на цій території, а відповідно до них – другорядні завдання. Причому досягнення головної мети регіонального розвитку по попередньому етапу стає відправною точкою для вирішення завдань на подальшому етапі. Виокремлення етапів покликане сприяти більш чіткому відстеженню використання, виділених для пріоритетних завдань, ресурсів, а також внесенню необхідних коректив щодо їх використання. Крім того, на окремих етапах реалізації стратегії можуть вноситися зміни і доповнення в сам організаційний механізм з тим, щоб зняти виниклі протиріччя між учасниками суспільних відносин. Сучасна практика реалізації аналогічних проектів як на державному, так і на регіональному рівнях свідчить про те, що такі протиріччя можуть виникати.

Реалізація будь-якої за складністю довгострокової стратегії регіонального розвитку має передбачати одержання деяких результатів, які б в своїй основі задовольняли сподівання як владних структур, так і регіонального соціуму. При цьому такі результати повинні не лише повністю корелювати з головною метою регіонального розвитку, але і бути кількісно та якісно встановлюваними, тобто не бути абстрактними або мати описовий характер. Вище розглянуто можливі головні цілі стратегій розвитку території регіону, регіональної економічної системи і регіонального економічного простору, відмітною особливістю яких виступає можливість їх кількісного відображення. Так, досягнення головної стратегічної мети розвитку території регіону може бути виміряне на основі порівняльної кількісної та якісної оцінки показників освоєності (наявність трудових ресурсів) або насиченості (наявність результатів суспільного виробництва) території. У свою чергу, досягнення головної стратегічної мети розвитку регіональної економічної системи може бути виміряне на основі галузевих пропорцій (для оцінки її стійкості), збереження або нарощування економічного потенціалу (для оцінки її цілісності), диверсифікації регіонального господарства (для оцінки її комплексності) і збереження відтворювальних циклів (для оцінки її життєздатності). Як і досягнення головної стратегічної мети розвитку регіонального економічного простору, яка може бути виміряна на основі оцінок щодо нерівномірного розосередження економічних ресурсів й істотної диференціації отримуваних результатів їх

трансформації в межах певної території. За рахунок цього досягається більш чітке сприйняття поставлених цілей і певних пріоритетних напрямів у стратегічному розвитку регіонів.

Моніторинг і оцінка реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку передбачають відстеження характеру вирішення поставлених завдань і руху за встановленими пріоритетними напрямами. При цьому основними завданнями власне моніторингу реалізації вказаних стратегій виступають збір, узагальнення, поточний аналіз найбільш важливих показників, що характеризують регіональний розвиток з точки зору розвитку території регіону, регіональної економічної системи, регіонального економічного простору. Періодичність проведення такого моніторингу може встановлюватися не частіше одного разу на рік. Після одержання відповідної оцінки до змісту стратегій вносяться зміни (за завданнями) і доповнення (за пріоритетними напрямами) з таким розрахунком, щоб головна мета регіонального розвитку була досягнута.

Організаційний механізм реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку має сприяти досягненню встановлених у цих стратегіях головних цілей і вирішенню основних завдань за вибраними пріоритетними напрямами розвитку так, щоб, по-перше, такі стратегії не перетворювалися на просту декларацію; по-друге, відповідальність за їх реалізацію несли б усі учасники.

Використання організаційних механізмів розробки і реалізації довгострокових стратегій регіонального розвитку дозволяє скоординувати та синхронізувати кроки всіх учасників суспільних інтересів так, щоб економічне регулювання стало дієвим інструментарієм забезпечення поступального розвитку як окремих регіонів, так і всієї держави в цілому. Таким чином, економічне регулювання регіонального розвитку набуває необхідної адаптації до умов конкретних регіонів.

5.2. Економічні механізми розробки і реалізації стратегічних планів регіонального розвитку

Одним із важливих інструментів економічного регулювання регіонального розвитку виступають стратегічні плани. У даному випадку економічне регулювання регіонального розвитку є деякою системою координації спільних дій усіх учасників суспільних відносин на певній території щодо досягнення встановлених цілей регіонального розвитку. Будучи за своєю природою інструментом досягнення досить віддалених у часі (довгострокових або стратегічних) цілей і завдань, стратегічне планування передбачає використання комплексу методів, за допомогою яких забезпечується розробка і реалізація стратегічних планів економічного та соціального розвитку. Стратегічні плани економічного і соціального розвитку регіонів виступають важливою складовою економічного регулювання регіонального розвитку. По суті, вони є комплексною характеристикою, своєрідною моделлю змін (з

позитивним трендом) основних показників і параметрів майбутнього стану регіону, забезпечення яких і може бути кваліфіковано як економічне регулювання.

Стратегічні плани економічного і соціального розвитку мають розроблятися з дотриманням певної логіки, яка визначається змістом збереження або зміни основних властивостей об'єкта планування: для розвитку території регіону – це забезпечення насиченості й освоєності території; для розвитку регіональної економічної системи – це посилення її стійкості, цілісності, комплексності та життєздатності; для планування розвитку регіонального економічного простору – додання йому однорідності.

Розробка і реалізація стратегічних планів економічного та соціального розвитку регіонів передбачає наявність власних економічних механізмів. Під економічним механізмом розробки або реалізації стратегічних планів економічного і соціального розвитку регіонів розуміється деяка система форм і способів співпраці, яка забезпечує певний порядок у діяльності учасників суспільних відносин щодо постановки і досягнення стратегічних цілей регіонального розвитку. Викликано це тим, що наявність певного комплексу елементів обумовлює виникнення нової в якісному відношенні цілісності, в якій досягається необхідна тіснота зв'язків між окремими її елементами, складовими яких виступає суб'єктний склад учасників.

Кожен окремо з названих механізмів має свої відмінні особливості. Пов'язано це з тим, що на стадії розробки може використовуватися один набір методів (інструментів) і форм їх поєднання, а на стадії реалізації – інший. При цьому важливою обставиною використання можливих методів стратегічного планування є те, що абсолютна їх кількість може застосовуватися одночасно і на стадії розробки, і на стадії реалізації. Тому відмінності в елементному складі та формах поєднання таких методів стосуватимуться змісту окремих блоків.

Економічний механізм розробки стратегічних планів регіонального розвитку структурно наведено на рис. 5.3.

Суб'єктний склад механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку може включати не лише безпосередніх учасників, зайнятих розробкою стратегічних планів регіонального розвитку (місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування), але і представників експертного співтовариства (неформальних організацій і об'єднань креативної верстви регіонального соціуму, наукових організацій) та фінансистів (серед яких не обов'язково мають бути представники банківського або фондового ринку, але й підприємницького сектору).

Слід підкреслити, що стратегічні плани регіонального розвитку змістовно і структурно поглинають основні заходи, передбачені в аналогічних стратегічних планах адміністративно-територіальних утворень (міст, районів, населених пунктів). У зв'язку з цим виникає необхідність синхронізації заходів і зусиль, спрямованих на досягнення головної і допоміжних цілей стратегічного розвитку регіонів.

Рис. 5.3. Економічний механізм розробки стратегічних планів регіонального розвитку

Важливими вимогами до розробки стратегічних планів виступають:

цільова спрямованість усіх без винятку заходів;

комплексність і синхронність підцілей і завдань стратегічного плану;

системність заходів, запропонованих для досягнення головної мети стратегічного плану;

урахування можливих умов реалізації етапних заходів реалізації стратегічного плану;

виявлення впливу реалізації плану на основні параметри економічного, соціального й екологічного розвитку регіону;

забезпечення адресності заходів як завдань (за виконавцями, термінами, контрольними цифрами тощо);

інші вимоги, дотримання яких диктується станом регіону (рівнем життя населення, формами територіальної організації регіонального господарства та ін.).

Структурно стратегічні плани регіонального розвитку можуть включати:

постановку й опис поточної ситуації в регіоні з виділенням найбільш важливих або складних проблем, що гальмують поступальний розвиток;

формулювання головної (основної) мети і пріоритетних напрямів (завдань) щодо її досягнення з таким розрахунком, щоб і мета, і завдання мали кількісну визначеність, тобто були вимірюваними;

розгляд (опис) можливих змін в основних параметрах економічної,

соціальної та екологічної складових регіонального розвитку з урахуванням передбачуваного масштабу використання природних, матеріальних і трудових ресурсів;

виділення найбільш важливих показників стратегічного плану регіонального розвитку, які можуть бути включені в аналогічний план на державному рівні;

зазначення джерел формування ресурсної бази стратегічного плану з виділенням джерел фінансування;

систематизацію і групування заходів, що включаються до стратегічного плану, в розрізі основних напрямів з ув'язкою їх за виконавцями, термінами виконання, обсягами і видами інвестування;

опис можливих механізмів реалізації стратегічного плану відносно управління, забезпечення взаємодії учасників, фінансування, сприяння та підтримки, правового забезпечення, кадрового забезпечення, моніторингу і контролю за виконанням стратегічного плану регіонального розвитку.

Крім того, можуть використовуватися й інші підходи до структуризації стратегічного плану, обумовлені ситуацією, що складається в економічній, соціальній та екологічній складових регіонального розвитку.

Нормативно-правовою базою розробки стратегічних планів регіонального розвитку виступають Конституція України [3], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [160], Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [179], Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» [2], Закон України «Про державне стратегічне планування» [267], Закон України «Про планування і забудову територій» [181], Концепція державної регіональної політики [263], Методичні рекомендації щодо розробки стратегічних планів муніципального розвитку [268], Постанова Кабінету Міністрів України «Про впровадження комплексної оцінки соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя» [269], інші акти Президента України і Кабінету Міністрів України, нормативні акти центральних і місцевих органів виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Місцеві органи виконавчої влади (обласні та районні державні адміністрації) покликані забезпечувати узгодженість в діяльності всіх учасників, що залучаються до розробки стратегічних планів регіонального розвитку. Діяльність ця пов'язана не лише з визначенням складу учасників, але із забезпеченням синхронності в їх діях відносно вибору головної і допоміжних цілей регіонального розвитку на віддалену перспективу, а також дотриманням вимог нормативно-правового характеру відносно порядку розробки та наповнення стратегічних планів регіонального розвитку.

При розробці проекту стратегічного плану мають ураховуватися наявні природні, матеріальні, трудові та фінансові ресурси (як з точки зору економії відповідних видів ресурсів – на вході системи, так і з точки зору результативності їх трансформації – на виході системи). Місцеві органи виконавчої влади розробляють і оприлюднюють проект (різні варіанти проекту) стратегічного плану регіонального розвитку. Після публічних обговорень

проекту (окремих його варіантів) стратегічного плану регіонального розвитку вибраний варіант подається на затвердження відповідній раді і підлягає виконанню. У процесі реалізації даного проекту місцеві органи виконавчої влади здійснюють жорсткий контроль за ефективним використанням ресурсів.

Органи місцевого самоврядування при розробці проектів стратегічних планів регіонального розвитку покликані надавати районним й обласним державним адміністраціям пропозиції щодо економічного, соціального і культурного розвитку з урахуванням запитів територіальних громад, інтереси яких вони представляють. При цьому дані органи влади повинні розглядати і погоджувати пропоновані заходи в стратегічний план як розвитку даної території, так і розвитку регіону з урахуванням їх можливого негативного впливу на соціальні, демографічні, екологічні та інші наслідки. Викликано це тим, що ніхто інший не знає про реальні умови і можливості територіального розвитку, як органи місцевого самоврядування.

Особлива увага має звертатися на забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів з тим, щоб економічний і соціальний розвиток відповідних територій відрізнявся збалансованим характером. Важливе місце в низці таких заходів посідає забезпеченість фінансовими ресурсами: через істотну обмеженість бюджетних ресурсів особливо гостро постає проблема здійснення інвестиційної діяльності на відповідних територіях. У зв'язку з цим виникає необхідність залучення коштів приватних інвесторів.

Як правило, стратегічні цілі розвитку територіальних громад загалом у стратегічному плані регіонального розвитку формують стратегічні підцілі та допоміжні (другорядні) цілі розвитку регіонів. Більш того, якщо стратегічний план регіонального розвитку розробляється на 7-10 років, то стратегічний план розвитку територіальної громади (населених пунктів і районів) – на 3 роки. Пов'язано це з тим, що на рівні територіальної громади відповідні економічні, соціальні й екологічні процеси мають більш конкретний характер і схильні до адекватних управлінських рішень. Дана обставина робить усю систему стратегічного планування більш динамічною і гнучкою, а також сприйнятливою до змін зовнішніх і внутрішніх умов розвитку.

Одним із складових елементів механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку виступає Рада з перспективного розвитку та інноваційної політики в регіоні. Даний орган наділяється правом дорадчого голосу і покликаний брати активну участь у координуванні дій усіх учасників розробки стратегічного плану регіонального розвитку. Рада з перспективного розвитку та інноваційної політики в регіоні відіграє роль сполучної ланки між владними органами (місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування) та підприємницькими структурами, задіяними в розробці заходів, які передбачається включати до стратегічного плану регіонального розвитку. До складу даної Ради мають входити представник обласної державної адміністрації на правах голови ради, представники органів місцевого самоврядування і підприємницького співтовариства. Можлива також

участь у раді і представника центрального органу управління економічного розвитку, який делегується Міністерством торгівлі України або Міністерством регіонального розвитку і будівництва України.

Рада у своїй діяльності повинна орієнтуватися на дотримання чинних норм і вимог щодо розробки й обґрунтованості можливих заходів, які стосуються перспектив регіонального розвитку та можуть бути включені до стратегічного плану розвитку регіону. Крім того, за нею може закріплюватися право перегляду або відхилення пропонованих заходів, що розробляються за ініціативою як органів місцевого самоврядування, так і окремих суб'єктів господарювання. Особливо це стосується великих інвестиційних проектів, реалізація яких передбачає консолідацію спільних зусиль декількох територіальних утворень (міст, районів). Доцільність розробки і реалізації таких проектів обумовлюється необхідністю консолідації різних ресурсів при вирішенні спільних завдань, що постають перед сусідніми територіальними громадами.

Залучення наукових організацій до процесу безпосередньої підготовки стратегічних планів регіонального розвитку покликане забезпечити використання єдиної методології розробки і загальної ідеології їх реалізації, а також збереження спадкоємності в баченні й розумінні регіональних проблем в існуючих моделях їх сприйняття: регіон-адміністрація, регіон-статистика і регіон-наука. Крім того, важливим фактором участі наукових організацій у розробці стратегічних планів регіонального розвитку має стати використання як предмета регіонального розвитку важливої (пріоритетної) територіальної проблеми, а одним з основних завдань – взаємна ув'язка інтересів розвитку території адміністративного утворення базового рівня (населений пункт, район), регіонального розвитку і державного розвитку. Обумовлено це тим, що наука здатна найбільш адекватно відображати названі елементи у відповідних логічних і формалізованих конструкціях.

Крім того, наука як найважливіший елемент продуктивних сил (у тому числі і на регіональному рівні) покликана продукувати новини в різних сферах людського життя, створюючи зачатки інноваційного розвитку. У даному випадку можна виділити два основних підходи до можливостей появи і формування інновацій. Перший стосується створення так званого інноваційного поля, яке виникає при поєднанні відповідних елементів у єдиній соціально-економічній площині; другий елемент продукування інновацій перебуває в межах інноваційної системи деякої територіальної одиниці (регіону). Використання одного з названих підходів дозволяє науці досить аргументовано відстоювати вибір можливих перспектив регіонального розвитку з точки зору формування інноваційного суспільства.

Фонд регіонального розвитку має забезпечувати акумуляцію коштів, призначених для реалізації найбільш важливих або пріоритетних інвестиційних проектів, що включаються до стратегічного плану регіонального розвитку за узгодженням з усіма учасниками даного процесу. Необхідність наявності такого Фонду викликана складністю фінансових процесів, які останніми роками дуже

часто пов'язані з кризовими проявами особливо в бюджетній сфері, яка, по суті, є одним із найважливіших джерел інвестиційних ресурсів. Тому з метою залучення та акумуляції додаткових фінансових ресурсів створюється цей фонд. Він дозволяє не лише запровадити прозорі методи концентрації та оптимізації потоків фінансових ресурсів, але і при розробці заходів мати досить надійне джерело цільового фінансування. Фонд регіонального розвитку має прагнути утримувати інвестиції в межах регіону з тим щоб, що вони забезпечили створення нових робочих місць і стимулювали місцеві інвестиційні вкладення.

На стадії обґрунтування і вибору основних заходів стратегічного плану регіонального розвитку мають бути визначені їх просторово-часові характеристики із зазначенням передбачуваних обсягів фінансування і конкретизацією джерел фінансування. Таким чином формується стійка база для подальшого моніторингу і контролю за виконанням запланованих заходів, а сам фонд перетворюється на надійний елемент механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку.

Основними функціями, які покликані виконувати всі учасники при розробці стратегічних планів регіонального розвитку, є такі: аналітична, координуюча, регламентуюча і стимулююча. Вони забезпечують цілісність усього механізму.

Аналітична функція економічного механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку передбачає використання певного набору методичних інструментів для виявлення стану і динаміки основних параметрів регіону як території, як економічної системи і як економічного простору. Разом з тими, методами економічного аналізу, які набули широкого застосування, можуть і мають застосовуватися PEST-аналіз, SNW-аналіз і SWOT-аналіз, які в сукупності сформували методи комплексного аналізу.

Предметом економічного аналізу виступають причинно-наслідкові зв'язки економічних процесів і явищ, а об'єктом – економічні результати господарської діяльності на території регіону. Предметом PEST-аналізу є структура, зміст і взаємозв'язки економічних явищ через призму політичних, економічних, соціальних і технологічних чинників; об'єктом – зовнішнє середовище регіону. Предмет SNW-аналізу є встановлення сильних, нейтральних і слабких сторін, об'єктом – внутрішнє середовище регіону. Предметом SWOT-аналізу виступає встановлення сили, слабкості, можливостей і загроз; об'єктом – зовнішні умови життєдіяльності регіонального соціуму.

За результатами аналізу із застосуванням як кожного окремо, так і в сукупності названих методів визначаються основні причини, що гальмують поступальний розвиток регіону, обираються можливі цілі та підцілі його перспективного розвитку, а з урахуванням можливого бачення загальної ситуації, яка може бути покладена в основу розробки стратегічних планів регіонального розвитку, визначаються напрями цього розвитку.

Також економічний механізм розробки стратегічних планів регіонального розвитку має виконувати координуючу функцію. Основним її призначенням є дотримання спільного задуму і прийнятої логіки здійснення процесів,

пов'язаних із розробкою стратегічних планів регіонального розвитку. Ця функція полягає в узгодженні діяльності всіх учасників даного процесу (місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукового співтовариства, Ради з перспективного розвитку та інноваційної політики в регіоні, Фонду регіонального розвитку та ін.). Основними формами здійснення координації виступають наради, зустрічі, можливе створення координаційного комітету, координаційні плани, що спеціально розробляються, та ін.

Основними результатами виконання координуючої функції даного механізму стати:

розробка й узгодження (по вертикалі – з центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування; по горизонталі - з іншими суб'єктами держави регіонального рівня за умови залучення додаткових ресурсів) Концепції стратегічного плану регіонального розвитку;

визначення можливих умов участі зацікавлених сторін (із складу учасників) у розробці стратегічного плану регіонального розвитку;

обґрунтування і вибір можливого механізму реалізації стратегічного плану регіонального розвитку.

Дуже важливою функцією механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку є регламентуюча. За допомогою регламентації забезпечується встановлення певних меж учасників розробки стратегічного плану регіонального розвитку. Досягається це через формування певного порядку (правил, положень, стандартів) роботи як по горизонталі (між окремими учасниками суспільних відносин, безпосередньо зайнятих розробкою стратегічного плану), так і по вертикалі (між окремими підрозділами за ієрархією системи управління). Тим самим підвищуватиметься культура, надійність і якість заходів для збільшення організаційного впливу на прийняття зважених управлінських рішень.

Головними результатами виконання координуючої функції механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку мають стати: чітко вивірені етапи його передбачуваної реалізації (на основі розподілу тимчасового ресурсу між конкретними виконавцями); доведені до всіх передбачуваних учасників як розробки, так і реалізації стратегічного плану умови можливої регіональної підтримки (на основі просторового розподілу наявних ресурсів); всесторонньо обґрунтовані критерії оцінки можливих результатів реалізації стратегічного плану (на основі чітко виражених кількісних параметрів).

Наступною функцією механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку є стимулююча. Вона сприяє залученню суб'єктів господарювання до розробки стратегічних планів регіонального розвитку. У зв'язку з цим стимулювання покликане формувати сприятливий інвестиційний клімат у регіоні та залучати необхідні фінансові ресурси для реалізації пропонуваніх заходів (проектів) в економічній і соціальній сферах регіону. Основними стимулюючими заходами у процесі розробки стратегічних планів регіонального розвитку є такі: надання пільгових умов для купівлі ділянок землі

під промислове будівництво; виділення незадіяних виробничих площ великих і середніх підприємств для довгострокової оренди з подальшим викупом на пільгових умовах.

Отже, використання економічного механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку має впорядкувати відносини між учасниками і створити передумови для адекватного відображення в заходах не лише поточної ситуації, але і віддаленої перспективи. Цьому сприятиме виконання відповідних функцій місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Радою з перспективного розвитку та інноваційної політики, науковими організаціями, Фондом регіонального розвитку. Така структура механізму розробки стратегічних планів регіонального розвитку дозволяє розкривати співвідношення зовнішньої форми і внутрішнього змісту явища або проблеми, на вирішення яких спрямовуються зусилля регіонального соціуму. Тим самим стратегічні плани регіонального розвитку стають дієвим інструментом забезпечення регулюючих начал на регіональному рівні.

Важливою умовою успішної реалізації стратегічних планів регіонального розвитку є наявність у відповідних органів (місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування) можливостей, повноважень і важелів, що дозволяють впливати на учасників суспільних відносин. Разом з економічним механізмом розробки стратегічних планів регіонального розвитку такий вплив здатен надавати і економічний механізм реалізації стратегічних планів регіонального розвитку. Його елементний склад наведено на рис. 5.4.

Рис. 5.4. Елементний склад економічного механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку

Основними блоками економічного механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку є такі: фінансовий, стимулюючий, підтримуючий і результуючий. Сполучною ланкою взаємодії зазначених блоків виступає ресурсна складова, а основним пов'язуючим ресурсом – кошти і характер їх використання (оскільки характер формування фінансових відображається в економічному механізмі розробки стратегічних планів).

Фінансовий блок економічного механізму реалізації стратегічних планів є найбільш важливим з усіх можливих блоків зазначеного механізму. Фінансове забезпечення передбачає перш за все створення спеціальної фінансової структури, що перебуває під контролем і в підпорядкуванні місцевих органів виконавчої влади. Такою структурою є Фонд регіонального розвитку.

Основними джерелами його наповнення можуть виступати бюджетні, позабюджетні, власні та позикові фінансові ресурси. Головними джерелами бюджетних коштів можуть стати відрахування з державного бюджету, кошти обласного бюджету, частина вільних коштів місцевого бюджету. Позабюджетні кошти поповнюватимуться за рахунок коштів державного інноваційного фонду, позабюджетних фондів. Джерелами власних коштів є кошти підприємств і населення, що залучаються для реалізації стратегічного плану регіонального розвитку, безвідплатні вкладення, добродійні та інші внески, а також кошти від місцевих облігацій і позик. Серед позикових джерел можна назвати комерційні кредити на пільгових умовах, товарні кредити (лізинг) та ін.

Основні цілі, для досягнення яких можуть витратитися фінансові ресурси, що акумулюються в даному фонді, полягають у такому:

надання інвестиційної допомоги підприємствам, що реалізують проекти регіонального значення;

виокремлення в обсягах тієї частини, що призначена для вирішення соціальних завдань, розвитку соціальної, інженерної та транспортної інфраструктури, охорони довкілля тощо;

оперативний контроль за витрачанням коштів, що виділяються для реалізації стратегічних планів регіонального розвитку;

виплата спеціальних премій підприємствам, цілями яких є пріоритетні напрями економічного, соціального й екологічного розвитку регіону тощо.

Основними методами, які можуть бути використані при виділенні необхідних фінансових ресурсів із Фонду регіонального розвитку для реалізації заходів стратегічних планів регіонального розвитку, є економічні, організаційні та адміністративні. Вибір і застосування тих або інших методів фінансування обумовлені ситуацією, яка склалася, в економіці області. При сприятливій ситуації головними методами фінансування мають бути економічні, при незначних змінах зовнішнього середовища – доповнюватися організаційними, а при ситуації, що погіршується, – доповнюватися ще й адміністративними. Вказані методи фінансування безпосередньо асоціюються з можливими джерелами, а отже, можуть бути відповідним чином співвіднесені як бюджетні, позабюджетні, власні та позикові.

Така класифікація методів фінансування дозволяє акцентувати увагу на

застосування специфічних прийомів виділення відповідних коштів:

із бюджету (регіонального і місцевого) – через проведення тендерних торгів або реалізацію регіональних цінних паперів;

із позабюджетних фондів – через організацію та проведення конкурсів проектів;

за рахунок власних коштів – через комплексний опис параметрів пропонованих проектів й економічне обґрунтування використання ресурсів;

за рахунок позикових коштів – через скорочення термінів погашення отриманих кредитів тощо.

Стимулюючий блок економічного механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку призначений для формування матеріальної зацікавленості учасників даного процесу в реалізації запропонованих самими або запропонованих ним проектів або заходів. За допомогою матеріального стимулювання створюються необхідні умови для задоволення матеріальних інтересів не лише підприємств або організацій, але і окремих працівників, які беруть участь у реалізації стратегічних планів регіонального розвитку. Зовнішнє стимулювання разом із внутрішньою мотивацією являє собою єдиний контур позитивного впливу на учасників реалізації стратегічних планів регіонального розвитку.

Стимулювання в механізмі реалізації стратегічних планів регіонального розвитку є сполучною ланкою між можливостями заохочувати і здатностями в учасників суспільних відносин відгукуватися на пропоновані заохочувальні заходи, що існують у регіонального співтовариства (через ініціацію відповідних проектів або пропозицій). Стимулювання має цільову спрямованість на раціональне використання природних, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, що дозволяє певною мірою забезпечувати підвищення конкурентоспроможності регіональних учасників реалізації стратегічних планів регіонального розвитку. За відсутності таких суб'єктів (здатних виконати той або інший проект на необхідному рівні) місцеві органи виконавчої влади можуть оголошувати конкурс із залучення учасників, яких бракує, за межами регіону. Тим самим знімаються внутрішні протиріччя між інтересами територіальної громади регіону і здатностями досягнення поставлених у стратегічних планах регіонального розвитку цілей (як у віддаленому часовому вимірі, так і в найближчому).

При цьому основними методами стимулювання учасників реалізації стратегічних планів регіонального розвитку є:

надання довгострокових (за низькими обліковими ставками) кредитів й інвестиційних субсидій суб'єктам господарювання на освоєння нових виробництв або нарощування економічного потенціалу діючих;

передача в довгострокову оренду (лізинг) устаткування, технологій підприємствам, які реалізовуватимуть проекти регіонального значення;

надання пільг і преференцій щодо місцевих податків і зборів, погашення відсотків по комерційних кредитах за рахунок коштів місцевого бюджету для реалізації інвестиційних проектів тощо.

Зазначені заходи покликані сприяти підвищенню інвестиційної активності, спрямованої на реалізацію відповідної регіональної політики, одним з інструментів якої є стратегічні плани регіонального розвитку, а разом з тим і на посилення регулюючих начал в економічному розвитку регіонів. Визначальна роль у цих процесах має бути відведена Фонду регіонального розвитку, за рахунок коштів якого надаватиметься стимулюючий вплив на учасників суспільних відносин.

Недосконалість сучасної вітчизняної практики економічного регулювання регіонального розвитку багато в чому пояснюється тим, що кризові прояви в різних сферах суспільної діяльності значно ускладнюють сам предмет цього регулювання через неефективне використання наявних ресурсів. Особливо позначається те, що не виконуються важливі вимоги до вибору стратегічних цілей розвитку регіонів, узгодження інтересів сторін (у тому числі територіальних громад), вибору можливих пріоритетів розвитку і концентрації на них відповідних ресурсів тощо. У таких умовах виникає необхідність докладання підтримуючих зусиль з боку як держави, так і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, спрямованих на реалізацію стратегічних планів регіонального розвитку.

У зв'язку з цим підтримуючий блок механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку призначений для забезпечення стійкого, збалансованого і соціально орієнтованого розвитку всіх регіонів. Стійкий розвиток регіонів передбачає збереження відносно тривалого періоду часу (бажано не менше 5-7 років) позитивного тренду в економічних і соціальних процесах. Збалансований розвиток регіонів має ґрунтуватися на збереженні бажаних пропорцій у структурі та змісті використання основних елементів продуктивних сил, а також у формах їх організації у встановлених територіальних межах. Соціальна орієнтація розвитку регіонів передбачає дотримання умов розширеного відтворення регіонального соціуму на основі неухильного підвищення рівня та якості його життя. Інакше всі запропоновані заходи можуть перетворитися на звичайні декларації та викликатимуть неприйняття з боку окремих груп населення аналогічних заходів у майбутньому оскільки довіра між владою і населенням буде підірвана.

Основними складовими цього блоку виступають прямі та непрямі методи підтримки розвитку територій. Виділення в підтримуючому блоці механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку прямих і непрямих методів обумовлене характером впливу відповідних заходів на учасників суспільних відносин. Прямі методи або способи підтримки поширюватимуться на весь масив населення, а непрямі матимуть вибіркового характеру і торкатимуться окремих груп населення та видів економічної діяльності. Для легалізації вказаних методів підтримки регіонального розвитку необхідно ухвалити Угоди між місцевими органами виконавчої влади (обласними державними адміністраціями) і органами державної влади (Кабінетом Міністрів України або уповноваженим для цього іншим державним органом), в яких зазначатимуться основні умови застосування прямих і непрямих методів

(способів) підтримки регіонального розвитку. У даній Угоді мають відображатися вимоги до можливих термінів виконання заходів, обсягів інвестиційних ресурсів (із виділенням коштів позабюджетних джерел або місцевих (у тому числі обласних) бюджетів та ін.

Прямі методи підтримки використовуються для тих проектів (заходів), які мають спільну регіональну спрямованість і не дають вигоди від інвестування жодного з видів економічної діяльності. Ефект від таких заходів поширюватиметься на весь регіон і не матиме прямих стимул-реакцій для окремих підприємств, а зачіпатиме інтереси всього регіонального соціуму. Прикладом такого прямого впливу є спеціальний режим інвестиційної діяльності, що вводиться на окремих територіях. Головні відмітні ознаки використання такого режиму господарювання полягають в умовах пільгового оподаткування та періоді їх дії. Позитивний досвід реалізації такого режиму на окремих територіях в Україні показав його достатню ефективність і придатність для вирішення найбільш важливих стратегічних завдань.

Арсенал способів непрямой підтримки регіонального розвитку може бути дуже різним. Для цих цілей використовуються державні замовлення на виробництво конкретних видів продукції і товарів, які можуть вироблятися на підприємствах господарського комплексу регіону. Держава також може сприяти вирішенню економічних і соціальних проблем на окремих територіях за рахунок встановлення фіксованих закупівельних цін і попереднього авансування регіональних товаровиробників (особливо в первинному секторі економіки сільському господарстві й добувній промисловості та вторинному – обробній і переробній промисловості). У цій частині теж є позитивний досвід економічного регулювання, але поки що він не набув достатнього поширення через надмірну захопленість ліберальною моделлю управління як національною економікою, так і економіками окремих регіонів.

Виходячи з того, що стратегічні плани регіонального розвитку розглядаються як один із дієвих елементів економічного регулювання, покликаних забезпечувати граничну локалізовану концентрацію сил і коштів для досягнення цілей і вирішення поточних завдань, виникає необхідність їх оцінювання (кількісного і якісного) в параметрах просторово-часового виміру, що задаються. Для цього в економічному механізмі реалізації стратегічних планів регіонального розвитку передбачається результуючий блок.

Результуючий блок механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку призначений для відстеження й оцінки вирішення пріоритетних завдань, що сформували єдиний каркас можливої багаторівневої системи стратегічного планування. Необхідність наявності такого блоку в механізмі пояснюється тим, що оцінці мають піддаватися всі завдання з таким розрахунком, щоб побачити не лише зміни витрат, зазначених у процесі їх вирішення, але і шлях (час) досягнення поставлених цілей.

Необхідно підкреслити, що речовим змістом і суспільною формою результуючого блоку економічного механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку виступають, з одного боку, досягнення якнайкращих

результатів при мінімальному рівні витрат живої і уречевленої праці, а з іншого – зняття протиріч між працею і власністю на результати праці, послаблення антагонізму або гострих форм протиріч між ними.

Система заходів формується з урахуванням можливих етапів їх реалізації, що пов'язано з необхідністю забезпечення тісного взаємозв'язку передбачуваного використання основних видів ресурсів з інвестиційними. Як правило, кількість таких етапів реалізації не повинна бути дуже великою, а головним критерієм обмеження має бути час. Практика показує, що для стратегічних планів регіонального розвитку кількість таких етапів може становити 3-4 (у розрахунку на 3-5 років).

Одержана оцінка дозволяє не лише бачити перебіг використання наявних природних, матеріальних, трудових й інвестиційних ресурсів, але і на її основі вносити необхідні корективи до змісту включених до стратегічного плану регіонального розвитку заходів. Такій самій оцінці мають піддаватися і результати реалізації стратегічних планів регіонального розвитку.

Можливими методами оцінювання витрат і результатів виконання стратегічних планів регіонального розвитку є економічність і результативність. Економічність дозволяє порівнювати витрати використовуваних ресурсів із деякими нормативними їх значеннями (технічними умовами, стандартами та ін.), а результативність – отримані результати із зазнаними витратами. У такому поєднанні методи оцінювання можуть бути порівняні з «чорною скринькою», на вході якої перебуватимуть природні, матеріальні та трудові ресурси, а на виході – одержаний на основі трансформації цих ресурсів продукт (товар або послуга). Такий підхід (із використанням «чорної скриньки») дозволяє представляти реалізацію стратегічних планів регіонального розвитку як деяку систему, в якій зовнішньому спостереженню доступними залишаються лише вхідні та вихідні дані, а внутрішня організація та відповідні процеси, які в ній відбуваються, відносно невідомі. Таким чином можуть оцінюватися як витрати, так і результати використання всіх видів ресурсів.

Оцінка економічності реалізації стратегічних планів регіонального розвитку передбачає встановлення рівня використання всіх видів ресурсів, без яких їх реалізація неможлива. У даному випадку матиме місце кількісна або якісна оцінка цих ресурсів на вході в систему реалізації. Мінімізація використовуваних ресурсів є загальним азимутом, якого повинні дотримуватися учасники, задіяні в реалізації стратегічних планів регіонального розвитку. Така оцінка економічності реалізації стратегічних планів регіонального розвитку може бути одержана з використанням деяких кількісних статистичних показників, серед яких можна виокремити ті, що характеризують необхідність вирішення операційних завдань з розвитку регіону як території (показники насиченості й освоєності), як економічної системи (показники стійкості, цілісності, комплексності та життєздатності), як економічного простору (показники однорідності/неоднорідності, концентрації/дислокації, інтеграції/дезінтеграції, конвергенції/дивергенції). У сукупності кожна з груп статистичних показників характеризуватиме стан регіону на певну дату часу.

Іншою оцінкою реалізації стратегічних планів регіонального розвитку стає результативність виконання запропонованих заходів. У цьому випадку матиме місце якісна оцінка результатів використання вказаних ресурсів (на виході з системи реалізації). Найбільш очевидною формою такої оцінки є заощадження часу за рахунок успішної реалізації конкретних заходів (проектів). Така оцінка може бути одержана через систему співвідношень, що характеризують ступінь деталізації результатів і витрат за допомогою порівняння проміжних і кінцевих результатів з одноразовими і поточними витратами.

Крім того, для цих же цілей можуть використовуватися й інші показники результативності, а саме: продуктивність, енергоозброєність і фондомісткість праці, фондівіддача, енерго- і фондомісткість продукції та ін.

Зміни (зниження або зростання) наведених розрахункових статистичних показників дозволяють відстежувати динаміку економічних, соціальних й екологічних процесів у регіоні, а разом із ними і зміни в параметрах розвитку регіону як території, як економічної системи і як економічного простору.

Отже, використання економічного механізму реалізації стратегічних планів регіонального розвитку має впливати на учасників суспільних відносин за допомогою формування у них матеріального інтересу. Задоволення такого інтересу надає можливість безпосередньо забезпечувати зв'язок між цілями, підцілями та завданнями, що ставить перед собою регіональний соціум у формі територіальних громад, і можливостями окремих суб'єктів стосовно їх залучення до цілеспрямованого процесу трансформації наявних ресурсів.

Таким чином, незважаючи на те що економічні механізми розробки і реалізації стратегічних планів регіонального розвитку відрізняються певною автономністю (кожен із них забезпечує вирішення комплексу власних завдань), вони покликані консолідувати зусилля всіх учасників довкола ідеї (стратегічної мети) поступального розвитку регіону як території, як економічної системи і як економічного простору. При цьому економічний механізм розробки стратегічних планів регіонального розвитку спрямований на виявлення реальних можливостей поступального розвитку регіону, а економічний механізм реалізації стратегічних планів регіонального розвитку – на концентрацію засобів і можливостей його забезпечення через ефективне (економне і результативне) використання наявних природних, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

5.3. Механізм узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку

Виходячи з того, що під економічним регулюванням регіонального розвитку розуміється приведення об'єкта у збалансований стан його складових за допомогою координації спільних дій учасників суспільних відносин на певній території (через систему стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального

розвитку), виникає потреба в узгодженні цілей (підцілей), завдань і пріоритетних напрямів кожної з його складових як на етапах розробки, так і на етапах реалізації. Без такого узгодження (забезпечення єдності) кожен із названих елементів економічного регулювання розвитку регіону міститиме власні цілі, тому залишиться окремим фрагментом у можливій загальній його картині. Однак логіка сучасного розвитку регіонів має передбачати тісний взаємозв'язок між вказаними документами, який може досягатися в результаті їх єдності з тим, щоб не розпорошувати наявні ресурси і максимізувати можливі ефекти від їх реалізації.

Така єдність може забезпечуватися з використанням механізму узгодження цілей, завдань, показників і заходів економічного, соціального й екологічного розвитку регіону. У цьому випадку під механізмом узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку необхідно розуміти способи постановки та реалізації цілей і завдань перспективного розвитку із застосуванням ієрархічних підходів до побудови їх структури. Вони повною мірою ґрунтуються на використанні «дерева цілей», декомпозиція яких дозволяє визначати не лише пріоритетність, але і послідовність виконання відповідних заходів. При цьому вирішальним принципом, що забезпечує взаємозв'язок названих документів, має виступати їх зв'язаність один з одним, коли цілі, завдання, показники, заходи та інші складові одного документа визначаються виходячи з аналогічних позицій іншого.

Основною ознакою пріоритетності (визначення ієрархічності) стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального розвитку є час: чим триваліше вибраний період часу реалізації документа, тим важливіше або пріоритетніше документ. Це означає, що цілі, завдання, показники, заходи та інші складові менш термінового документа є похідними (визначаються через їх перетворення – деталізацію або конкретизацію) від цілей, завдань, показників, заходів та інших складових документа більш віддаленої перспективи.

У той же час цілі (так само як і підцілі або завдання, у тому числі ті, що розташовані нижче за ієрархією) мають формулюватися в термінах одержання можливого результату, а не можливої дії (процесу). Більш того, ці цілі повинні відрізнятися реалістичним характером і бути вимірюваними (для цього мають використовуватися конкретні показники). Разом з тим можливі показники цілей нижчого ієрархічного рівня відповідають показникам вирішення завдань вищого ієрархічного рівня. Між собою показники цілей вищого ієрархічного рівня і показники цілей нижчого ієрархічного рівня співвідносяться як загальне і часткове (конкретне), що може забезпечуватися їх масштабністю і наповнюваністю за економічним, соціальним й екологічним змістом.

Так, якщо головною метою довгострокової стратегії регіонального розвитку (7-10 років) буде підвищення рівня та якості життя населення, що проживає на території даного регіону, то основними завданнями виступатимуть:

підвищення рівня суспільної продуктивності праці та середньої заробітної плати працівників по господарському комплексу регіону, зниження рівня

безробіття на праценадлишкових територіях та ін.;

збільшення тривалості життя населення, підвищення освітнього рівня населення, розвиток соціальної інфраструктури (соціально-побутової та соціально-культурної) тощо.

Декомпозицію головної мети й основних завдань довгострокової Стратегії регіонального розвитку відображено в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Декомпозиція головної мети й основних завдань довгострокової Стратегії регіонального розвитку

Головна мета Стратегії	Основні завдання стратегії
Підвищення рівня та якості життя населення	1. Підвищення рівня суспільно-виробничої праці в регіоні
	2. Підвищення рівня середньої заробітної плати працівників
	3. Зниження рівня безробіття на праце надлишкових територіях
	4. Підвищення тривалості життя населення
	5. Підвищення освітнього рівня населення регіону
	6. Розвиток соціальної інфраструктури (соціально-побутової, культурно-побутової) в регіоні
	7. Інші завдання

Отже, і головна мета довгострокової Стратегії, і основні її завдання не лише адекватні (реалістичні) запитам регіонального соціуму, але і є вимірними за допомогою конкретних показників. При цьому показники виміру як головної мети, так і основних завдань довгострокової Стратегії регіонального розвитку можуть бути представлені як в абсолютних, так і у відносних величинах, що робить їх сприйнятими всіма верствами населення. Наприклад, підвищення рівня суспільної продуктивності праці в регіоні може бути виміряне таким показником, як темп зростання, вираженим у коефіцієнтах або відсотках (що являють собою відношення двох рівнів динаміки). А підвищення рівня середньої заробітної плати працівників по регіональному господарству може бути виміряне у грошових одиницях ціни робочої сили за певний період часу тощо.

Наступним елементом економічного регулювання регіонального розвитку виступає використання прогнозів. За своєю сутністю прогноз є науково обґрунтованою гіпотезою про вірогідний стан об'єкта, що описується за допомогою відповідних показників, на найближчу і віддалену перспективу. Довгострокові прогнози (на 5-7 років) регіонального розвитку розраховуються з використанням різних трендів (змін, що визначають загальні напрями розвитку): лінійного, статичного, експоненціального та ін. Для виявлення трендів можуть використовуватися різні способи вирівнювання обраного ряду динаміки, починаючи від методу змінних середніх і закінчуючи методом

найменших квадратів. Довгострокові прогнози розраховуються за допомогою декількох методів, у тому числі екстраполяції, експертних оцінок, компонентної аналогії, математичного моделювання та ін. Довгострокові прогнози визначаються за різними варіантами (альтернативними шляхами), але найчастіше, як правило, за оптимістичним, помірним і песимістичним. Кожен із названих варіантів довгострокового прогнозу дозволяє кількісно оцінити майбутній стан об'єкта і, виходячи з бачення перспектив розвитку, зупинитися на одному або декількох із них. У цьому випадку довгостроковий прогноз виступає своєрідним сценарієм (представленням) напрямів розвитку і майбутнього стану регіону або окремих його складових.

Зв'язок довгострокового прогнозу з довгостроковою стратегією регіонального розвитку має забезпечуватися узгодженням показників, за допомогою яких можуть бути оцінені відповідні цілі та завдання. У табл. 5.2 наведено приклади узгодження показників, використовуваних для перспективної оцінки окремих положень довгострокової Стратегії регіонального розвитку і довгострокового Прогнозу цього розвитку.

Тим самим у довгостроковому Прогнозі регіонального розвитку визначаються можливі варіанти і кількісно виражаються результати реалізації основних завдань довгострокової Стратегії регіонального розвитку.

Вибір одного з них стає основою сценарію перспективного розвитку і майбутнього стану регіону через 5-7 років. У цьому випадку досягається прив'язка основних показників один до одного, що робить завдання стратегії та прогнозу узгодженими між собою. Після закінчення певного періоду (3-5 років) довгостроковий прогноз має розраховуватися знову з урахуванням характеру динаміки основних економічних, соціальних й екологічних процесів, а до довгострокової стратегії мають вноситися відповідні корективи (зміни і доповнення).

Таблиця 5.2

Узгодження показників довгострокової Стратегії і довгострокового Прогнозу регіонального розвитку

Довгострокова Стратегія регіонального розвитку (7-10 років)		Показники довгострокового Прогнозу регіонального розвитку (5-7 років)		
Завдання	Показник	Оптимістичний	Помірний	Песимістичний
2. Підвищення рівня середньої заробітної плати працівників	5 000 грн/міс., або 125,0%	5 000 грн/міс., або 125,0%	4 500 грн/міс., або 112,5%	4 100 грн/міс., або 102,5%
4. Підвищення тривалості життя населення	75 років, або 110,3%	75 років, або 110,3%	73 роки, або 107,4%	71 рік, або 102,9%

Наступним елементом економічного регулювання регіонального розвитку є стратегічні плани економічного і соціального розвитку регіонів. Вони складаються на 5-7 років із таким розрахунком, щоб передбачені в довгостроковій стратегії регіонального розвитку головна мета й основні

завдання були конкретизовані та приведені в певну відповідність до вибраного періоду часу. Термін реалізації стратегічного плану, як правило, не повинен перевищувати 2/3 терміну реалізації довгострокової стратегії, що обумовлено, по-перше, необхідністю внесення можливих коректив до її змісту з певною регулярністю; по-друге, можливістю використання на практиці правила «золотого перетину», що дозволяє гармонізувати співвідношення між змістом названих документів. При цьому і головна мета, і основні завдання довгострокового регіонального розвитку у стратегічному плані структуруються відносно головної мети й основних завдань довгострокової стратегії: вони начебто поділяються на дві та більше складові частини, сума яких у результаті складає головну мету й основні завдання довгострокової стратегії регіонального розвитку.

Зв'язок стратегічних планів регіонального розвитку з довгостроковими прогнозами і довгостроковою стратегією регіонального розвитку забезпечується ся узгодженням окремих показників, за допомогою яких можуть бути виміряні відповідні цілі та завдання. У табл. 5.3 наведено можливі зв'язки між показниками стратегічного плану регіонального розвитку і довгострокової стратегії регіонального розвитку.

Таблиця 5.3

Узгодження показників цілей довгострокової стратегії регіонального розвитку та стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону

Головна мета довгострокової Стратегії регіонального розвитку	Головні цілі стратегічного плану економічного і соціального розвитку	Термін реалізації стратегічного плану економічного і соціального розвитку, років	Оціночні показники головних цілей стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону, %
Підвищення рівня та якості життя населення регіону	1. Підвищення добробуту населення регіону	3-5	Співвідношення розмірів середньої заробітної плати та прожиткового мінімуму в регіоні
	2. Підвищення ступеня задоволення головних життєвих потреб людей	3-5	Співвідношення розмірів середньої заробітної плати та споживчого бюджету сім'ї

Головна мета довгострокової стратегії регіонального розвитку (підвищення рівня та якості життя населення регіону) може бути структурована на декілька підцілей, які в сукупності виступатимуть головними цілями стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону. У даному випадку вказано дві головні цілі – підвищення добробуту населення регіону і підвищення ступеня задоволення основних життєвих потреб людей. Для вказаних цілей визначається свій період досягнення виходячи із загального терміну реалізації стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону з таким розрахунком, щоб дотримувалися зазначені вище умови співвідношення з довгостроковою стратегією регіонального розвитку.

Після завершення встановленого проміжного терміну реалізації

стратегічного плану можуть вноситися корективи як до змісту мети, що залишилася, так і в терміни її досягнення. Використання оціночних показників співвідношень розмірів середньої заробітної плати з прожитковим мінімумом у регіоні, а також із споживчим бюджетом сім'ї дозволяє емпіричним шляхом забезпечувати узгодження основних показників цілей довгострокової стратегії регіонального розвитку і стратегічного плану економічного та соціального розвитку регіону.

Наступним елементом економічного регулювання регіонального розвитку виступають регіональні програми пріоритетного розвитку. Вони розробляються 5-7 років, тобто виконуються в ті самі терміни, що і стратегічні плани економічного та соціального розвитку. Саме тому між стратегічними планами економічного і соціального розвитку та регіональними програмами пріоритетного розвитку має бути досить жорстка синхронність і узгодженість. Такі програми, як правило, розробляються або для вирішення проблем на окремих територіях, які є складовими частинами території регіону, або для окремих сфер економіки регіону, або для окремих видів економічної діяльності в регіоні. У будь-якому разі регіональні програми пріоритетного розвитку мають бути деяким сценарієм вирішення певної проблеми, яка є для регіону вельми важливою та актуальною на даний момент і в дещо віддаленій перспективі.

У даному випадку основна відмінність регіональних програм пріоритетного розвитку від стратегічних планів економічного і соціального розвитку лежить у площині конкретизації цілей та основних завдань, а також акумуляції і витрачання інвестиційних ресурсів. Якщо для стратегічних планів економічного і соціального розвитку в першому випадку цілі (підцілі) можуть мати індикативний характер, то для регіональних програм пріоритетного розвитку вони мають бути повною мірою конкретними і чіткими та обов'язково досяжними. У зв'язку з цим виникає риторичне питання: навіщо готувати регіональну програму пріоритетного розвитку, якщо вона не буде в повному обсязі виконана, а поставлені цілі – досягнуті? У той же час стосовно наявності і використання інвестиційних ресурсів для стратегічних планів економічного та соціального розвитку такими виступатимуть усі джерела, в тому числі власні, а для регіональних програм пріоритетного розвитку - лише цільові кошти, що виділяються для відповідних цілей із державного та місцевого (обласного) бюджетів. Зв'язок регіональних програм пріоритетного розвитку із стратегічними планами регіонального розвитку забезпечується узгодженням відповідних показників цілей (підцілей) і завдань. У табл. 5.4 відображено таке узгодження показників і наведено можливі зв'язки між ними.

Одне з основних завдань регіональної програми пріоритетного розвитку (упровадження нових технологічних процесів у промисловості регіону) узгоджується з аналогічним завданням стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону (підвищення рівня інноваційного розвитку промисловості в регіоні), оскільки виступає її складовою.

Таблиця 5.4

*Узгодження показників основних завдань стратегічного плану
економічного та соціального розвитку регіону і
регіональної програми пріоритетного розвитку*

Стратегічний план економічного та соціального розвитку регіону		Регіональна програма пріоритетного розвитку	
Завдання	Вимірник (показник)	Завдання	Вимірник (показник)
7. Підвищення рівня інноваційного розвитку промисловості в регіоні	Обсяги фінансування інноваційної діяльності в промисловості у грошовому вимірі	Упровадження нових технологічних процесів у промисловості регіону	Обсяги реалізованої інноваційної продукції у грошовому вимірі

Узгодженість названих завдань забезпечується тим, що підвищення рівня інноваційного розвитку промисловості в регіоні неможливе без упровадження нових технологічних процесів у промисловості регіону, яке, у свою чергу, виступає ланкою в загальному ланцюзі інновацій, за рахунок яких може забезпечуватися підвищення рівня інноваційного розвитку регіону. При цьому порівняльна оцінка показників вказаних завдань може забезпечуватися знаходженням відповідності між обсягами фінансування інноваційної діяльності (витратами) і обсягами реалізованої інноваційної продукції (результатами). Одержане таким чином співвідношення дозволяє судити про економічну ефективність інноваційного розвитку промисловості в регіоні. Використання як показників завдань інноваційної діяльності в промисловості та її результатів дозволяє забезпечувати чіткий оперативний контроль за витрачанням фінансових ресурсів і доходів упродовж усього терміну реалізації і стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону, регіональної програми пріоритетного розвитку.

Наступним елементом економічного регулювання регіонального розвитку є щорічні плани економічного та соціального розвитку регіонів і щорічні програми розвитку окремих видів економічної діяльності в регіонах. Названі документи розробляються на один календарний рік і містять набір основних заходів, реалізація яких дозволяє вирішувати проміжні завдання та сприяти вирішенню поставлених у них основних завдань. Особливості розробки щорічних планів економічного та соціального розвитку регіонів полягають у такому:

визначення можливого кінцевого результату від реалізації запропонованого заходу (з визначенням у ньому як кількості новостворюваних нових робочих місць, так і передбачуваної чисельності працівників із їх середньою заробітною платою);

встановлення відповідальних за виконання позицій плану як від місцевих органів виконавчої влади на регіональному рівні, так і від органів місцевого самоврядування;

визначення джерел (із державного бюджету, місцевих бюджетів – обласного, міського і районного та ін.) і обсягів фінансування запропонованих заходів (із вказаного переліку джерел).

Усе це чітко структурується як за пріоритетними напрямками (основними завданнями) розробки щорічних планів економічного та соціального розвитку регіонів, так і за окремими заходами.

Особливостями розробки щорічних програм розвитку окремих видів економічної діяльності в регіонах є такі:

визначення пріоритетних завдань, вирішення яких дозволить упорядкувати систему виробничих відносин в регіоні (з визначенням у них як кількості новостворюваних нових робочих місць, так і передбачуваної чисельності працівників із їх середньою заробітною платою);

встановлення конкретних термінів виконання запропонованих заходів і відповідальних за їх виконання;

визначення джерел фінансування і вартості реалізації запропонованих заходів.

Зазначені особливості дозволяють чітко відстежувати реалізацію запропонованих заходів і завжди мати оперативну інформацію про рівень виконання як щорічних планів економічного та соціального розвитку, так і щорічних програм розвитку окремих видів економічної діяльності в регіоні. Наявність такої інформації дозволяє вносити доповнення і зміни до змісту їх основних розділів.

Зв'язок щорічних планів економічного та соціального розвитку регіону із стратегічним планом регіонального розвитку має забезпечуватися узгодженням показників основних завдань і пріоритетних напрямів. У табл. 5.5 відображено узгодження цих показників.

Узгодження показників основних завдань стратегічного плану економічного і соціального розвитку регіону і щорічних планів економічного та соціального розвитку регіону може досягатися за допомогою:

трансформації основного завдання стратегічного плану в головну мету щорічного плану;

конкретизації (наповнення) основного завдання щорічного плану обґрунтованими заходами через визначення можливого кінцевого результату;

визначення параметрів можливих кінцевих результатів вирішення поставлених завдань; по-четверте, порівняння виконання основних завдань різного рівня як у натуральному, так і у вартісному вимірі.

Одержана таким чином інформація дозволяє досить чітко позиціонувати окремі положення стратегічних планів економічного та соціального розвитку регіонів і щорічних планів економічного та соціального розвитку регіонів відносно можливого узгодження основних завдань і пріоритетних напрямів, а також можливих витрат і результатів їх реалізації.

Аналогічно встановлюється зв'язок щорічних програм розвитку окремих видів економічної діяльності з регіональними програмами пріоритетного розвитку окремих видів економічної діяльності.

Таблиця 5.5

Узгодження показників основних завдань стратегічного плану економічного та соціального розвитку регіону і щорічного плану економічного та соціального розвитку регіону

Призначення документа	Головна мета	Основні завдання	Кінцевий результат	Показник виміру
Стратегічний план економічного та соціального розвитку регіону	Підвищення добробуту населення регіону	Підвищення рівня загальної продуктивності праці в регіоні	Створення нових або збереження існуючих робочих місць і чисельності працівників на них	Співвідношення розмірів середньої заробітної плати та прожиткового мінімуму в регіоні, %
Щорічний план економічного та соціального розвитку регіону	Підвищення рівня суспільної продуктивності праці в регіоні	Розширення обсягів виробництва машинобудівної продукції на основі її модернізації і застосування сучасних форм організації виробництва та праці	Створення нових робочих місць і чисельність працівників на них	Розмір середньої заробітної плати на окремих підприємствах або за видами промислової діяльності

Таким чином, за допомогою узгодження показників основних завдань і пріоритетних напрямів стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку і щорічних планів (програм) регіонального розвитку досягається не лише ієрархічна співвідпорядкованість названих інструментів, але і прояв дій механізму узгодження цілей та завдань економічного регулювання регіонального розвитку. Таке узгодження цілей і завдань економічного регулювання регіонального розвитку дозволяє розглядати стратегії, прогнози, стратегічні плани, програми пріоритетного розвитку та щорічні плани (програми) регіонального розвитку як форму організації багаторівневої системи координації (регулювання в широкому розумінні слова) економічного і соціального розвитку як окремого регіону, так і всієї держави в цілому.

Наскільки даний висновок є обґрунтованим, можна переконатися виходячи із схеми взаємозв'язку елементів економічного регулювання регіонального розвитку (рис. 5.5).

Розгляд у такому форматі взаємозв'язків (за допомогою узгодження показників цілей і завдань перспективного та поточного розвитку) між елементами економічного регулювання регіонального розвитку дозволяє передбачити, що матиме місце досить жорстка система, яка може застосовуватися для економічного регулювання розвитку будь-якого об'єкта

регіонального рівня або масштабу.

Рис. 5.5. Взаємозв'язок елементів економічного регіонального розвитку

Сприйняття регіону через розуміння його як певної території, регіональної економічної системи та регіонального економічного простору накладає свої особливості на формування відповідної системи цілей, завдань, показників, заходів та інших складових, що забезпечують економічне регулювання регіонального розвитку.

Для економічного регулювання розвитку регіону як території ці особливості проявляються у:

розумінні розвитку території регіону як збільшення масштабів продуктивних сил (економічних ресурсів), змін у структурі та складі елементів, зрушень в усереднених й індивідуальних корисностях, споживчих, якісних характеристиках окремих елементів продуктивних сил (у даному випадку йдеться про освоєння території та насичення її різними економічними об'єктами і зв'язками);

виборі можливих напрямів застосування методів економічного регулювання регіонального розвитку (подолання ознак асиметричності в економічному та соціальному розвитку за допомогою вирівнювання або стимулювання розвитку регіонів);

диференціації методів економічного регулювання територіального розвитку на прямі та непрямі, на економічні, організаційні, адміністративні (правові) (межі застосування можливого ступеня свободи (примуси, спонукання і переконання) як вельми дієвого інструментарію, здатного забезпечувати зняття виникаючих протиріч у суспільному розвитку);

використанні теоретичних імперативів або безумовних вимог можливого вирішення регіональних проблем (вибір логічного ланцюжка побудови системи економічного регулювання регіонального розвитку).

Усе це вирішальною мірою впливає на формування системи цілей, завдань, показників, заходів та інших складових, що забезпечують економічне регулювання регіонального розвитку (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Система цілей, завдань, показників і заходів економічного регулювання розвитку території регіону

Складові системи	Властивості розвитку території	
	освоєність	насиченість
Головна мета	Підвищення рівня конкурентоспроможності регіону	Підвищення інвестиційної привабливості регіону
Основні завдання	1. Посилення конкурентних переваг регіону. 2. Поліпшення конкурентних позицій регіону.	1. Залучення інвестицій в основний капітал. 2. Підвищення рівня оновлення основних засобів.
Показники	1. Рівень фондоозброєність зайнятого населення, тис. грн/чол. 2. Рівень продуктивності суспільної праці, тис. грн/чол.	1. Щільність інвестицій в основний капітал, грн/км ² . 2. Щільність введення основних засобів, грн/км ² .
Заходи	1. Введення в дію нових потужностей за видами економічної діяльності. 2. Створення нових виробництв (підприємств) за видами економічної діяльності та ін.	1. Встановлення пільгового режиму залучення інвестицій. 2. Надання преференцій інвесторам та ін.
Контроль	Щомісячно, щоквартально, за півріччями, за підсумками року	

Запропонований підхід до використання системи цілей, основних завдань, показників і заходів економічного регулювання розвитку території регіону дозволяє змінювати, формувати та доповнювати основні властивості розвитку території виходячи із зовнішніх умов трансформації чинників виробництва, що складаються, в кінцевий корисний для суспільства продукт. Реально це може виявлятися або через вирівнювання економічних і соціальних можливостей життєдіяльності регіонального соціуму, або через стимулювання економічної активності на певній території та перетворення її на регіональний центр розвитку. При цьому головна увага має приділятися підтримці або поліпшенню основних властивостей розвитку регіону, а саме освоєності та насиченості його

території матеріальними об'єктами і господарськими зв'язками. Тим самим забезпечуватиметься більш рівномірне розміщення продуктивних сил у масштабах конкретного регіону.

Побудова стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) розвитку території регіону має ґрунтуватися на системі цілей, ключових завдань, показників і заходів економічного регулювання, які було розглянуто вище.

Для економічного регулювання розвитку регіону як економічної системи особливості формування системи цілей, завдань, показників, заходів та інших складових, що забезпечують економічне регулювання регіонального розвитку, проявляються у:

розумінні розвитку регіональної економічної системи як здатності зберігати стійкість, цілісність, комплексність і життєздатність основних її елементів (форми, структури та зв'язків) (у даному випадку йдеться про здатність регіону до стійкого розвитку);

підходах до вибору напрямів розвитку регіональної економічної системи (функціональний або відтворювальний підходи);

використанні особливих методів економічного регулювання (забезпечення емерджентності, цілеспрямованості та синергічності);

пошуку компромісу між централізацією та децентралізацією прийняття можливих рішень (вибір відповідної моделі економічного регулювання).

У табл. 5.7 наведено можливу систему цілей, завдань, показників, заходів та інших складових, що забезпечують економічне регулювання розвитку регіону як економічної системи. Дана система побудована з урахуванням того, що регіональна економічна система дозволяє більш точно представляти сутність регіону.

*Система цілей, завдань, показників і заходів
економічного регулювання розвитку регіональної економічної системи*

Складові системи	Властивості розвитку регіональної економічної системи			
	стійкість	цілісність	комплексність	життєздатність
Головна мета	Забезпечення стійкого розвитку регіону			
Основні завдання	1. Підвищення інвестиційної активності. 2. Зменшення диференціації життєвого рівня населення.	1. Збереження економічного потенціалу регіону. 2. Розширення масштабів у внутрішньорегіональної кооперації	1. Диверсифікація господарського комплексу регіону. 2. Підвищення рівня спеціалізації (за видами)	1. Забезпечення відтворювального циклу для основних факторів виробництва. 2. Поліпшення якості використовуваних факторів виробництва
Показники	1. Рівень фондівдачі по галузях економіки, <i>грн/грн..</i> 2. Співвідношення доходів 20% найбільш і 20% найменш забезпеченого населення, <i>разів</i> . 3. Показники бідності (<i>коефіцієнт</i>)	1. Рівень змінюваності економічного потенціалу регіону (<i>коефіцієнт</i>), %. 2. Частка продукції з коопераційними зв'язками в загальному обсязі виробленої продукції, %	1. Частка галузей економіки, частка регіону у виробництві валової доданої вартості (<i>коефіцієнт</i>), %. 2. Питома вага спеціалізованої галузі в загальному випуску даного виду продукції в регіоні, (<i>коефіцієнт</i>), %	1. Співвідношення між виробленою та використовуваною в регіоні доданою вартістю, %. 2. Частка випуску нової продукції в загальному обсязі виробленої продукції, (<i>коефіцієнт</i>), %
Заходи	1. Пошук у внутрішньорегіональних резервів інвестицій. 2. Розробка регіональних програм боротьби з бідністю	1. Мобілізація резервів виробництва важливіших видів продукції. 2. Створення регіональної мережі коопераційних зв'язків	1. Будівництво і створення нових промислових підприємств. 2. Технічне переозброєння спеціалізованих підприємств	1. Забезпечення рівня накопичення у валовій доданій вартості не менше 10%. 2. Поліпшення фізичного стану основних засобів (<i>коефіцієнт</i>)
Контроль	Щомісячно, щоквартально, за півріччями, за підсумками року			

Запропонований підхід до використання системи цілей, основних завдань, показників і заходів економічного регулювання розвитку регіональної економічної системи дозволяє здійснювати постійний контроль її основних властивостей. Зміни основних параметрів властивостей регіональної економічної системи будуть тими орієнтирами, за якими можна буде відстежувати характер її розвитку. При цьому визначені на регіональному рівні заходи покликані конкретизувати основні завдання, вирішення яких сприятиме збереженню або поліпшенню цих властивостей. У даному контексті регіональна економічна система перетворюється на самостійний об'єкт дії з боку місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інших учасників суспільних відносин. Усе це сприятиме доданню стійкого характеру процесам, які супроводжують поступальний розвиток регіонів.

Для економічного регулювання розвитку регіону як економічного простору особливості формування системи цілей, завдань, показників, заходів та інших складових, що забезпечують економічне регулювання регіонального розвитку, проявляються у:

розумінні розвитку регіонального економічного простору як зміни особливих форм організації і позиціонування елементів продуктивних сил у часі та просторі (у даному випадку йдеться про виявлення закономірностей у напрямі та швидкості цих змін);

виділенні основних ознак змін регіонального економічного простору (основні його властивості - однорідності або неоднорідності);

збереженні та посиленні асиметрії в економічному розвитку регіонів (не лише асиметрія у відносинах за ієрархією владних відносин між центром і регіонами, але і ті результати, які стають можливими);

забезпеченні системної впорядкованості економічного регулювання розвитку регіону (системно організоване впорядкування державної регіональної політики і заходів щодо її реалізації). У табл. 5.8 відображено систему цілей, завдань, показників, заходів, що забезпечують економічне регулювання розвитку регіону як економічного простору.

Запропонований підхід до використання системи цілей, основних завдань, показників і заходів економічного регулювання розвитку регіонального економічного простору дозволяє координувати діяльність місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і представників бізнес-співтовариства, спрямовану на подолання фрагментарності регіонального економічного простору або посилення його однорідності. Вирішення основних завдань дозволить не лише досягти головну мету економічного регулювання, але і якісно змінити основні параметри регіонального економічного простору, за якими можна судити про його однорідність/неоднорідність. Як основні орієнтири таких змін можуть використовуватися окремі показники, що відображають наявність або відсутність асиметрії в економічному розвитку регіонів.

Таблиця 5.8

Система цілей, завдань, показників і заходів

економічного регулювання розвитку регіонального економічного простору

Складові системи	Властивості розвитку регіонального економічного простору					
	однорідність		неоднорідність			
	концентрація	інтеграція	конвергенція	дислокація	дезінтеграція	дивергенція
Головна мета	Скорочення діапазонів розбіжностей в економічному розвитку регіону					
Основні завдання	Розосередження виробничих сил по території регіону	Ущільнення господарських зв'язків на різних територіях	Зближення умов господарювання	Локалізація господарської діяльності на окремих територіях	Розшарування господарських зв'язків між окремими територіями	Віддалення регіонів за умовами господарювання
Показники	Щільність економічної діяльності	Індекс Тейла, коефіцієнт Енгеля	Індекс переміщення товарів, робочої сили і капіталу в міжтериторіальному вимірі	Коефіцієнт локалізації виробництва (за видами діяльності)	Індекс Тейла, коефіцієнт Енгеля	Індекс переміщення товарів, робочої сили і капіталу в міжтериторіальному вимірі, коефіцієнт Джинні
Заходи	Будівництво нових підприємств виробничої і соціальної інфраструктури	Складання міжтериторіальних угод	Застосування спеціальних режимів господарювання	Будівництво нових підприємств виробничої і соціальної інфраструктури	Складання міжтериторіальних угод	Застосування спеціальних режимів господарювання
Контроль	Щомісячно, щоквартально, за півріччями, за підсумками року					

При цьому заходи щодо економічного регулювання розвитку регіонального простору мають дзеркальний характер, оскільки призначені для одних регіонів як посилення їх однорідності, а для інших – як подолання його неоднорідності.

Отже, використання інструментарію економічного регулювання розвитку регіонів як території, як економічної системи і як економічного простору за своєю сутністю відрізняється від економічного регулювання економічного і соціального розвитку регіонів, оскільки передбачає більш поглиблений і системно-структурний підхід до вибору системи цілей, основних завдань, показників і заходів. Дана обставина обумовлює необхідність ретельнішого опрацювання питань, пов'язаних із розробкою стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального розвитку.

Таким чином, запропонований системно-структурний підхід до узгодження цілей і основних завдань, показників виміру та заходів щодо регіонального розвитку, що стосуються території, регіональної економічної системи і регіонального економічного простору, покликаний забезпечувати

системний характер не лише формування механізму економічного регулювання, але і практичних особливостей використання його складових елементів (стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального розвитку).

ПІСЛЯМОВА

У монографії запропоновано вирішення актуальної наукової проблеми щодо подолання існуючих протиріч по горизонталі суспільних відносин (між окремими регіонами, територіальними громадами тощо) у сфері регіонального розвитку за рахунок формування ефективного та дієвого економічного регулювання регіонального розвитку на базі теоретичного узагальнення, емпіричної перевірки і методичного обґрунтування його складових елементів.

Висновки і результати, одержані у процесі наукових досліджень, можуть бути зведені до таких моментів.

Розширено розуміння того, що сьогодні існує декілька підходів до визначення регіону, які дозволяють розглядати його через призму території, населення, що проживає на цій території, економічних зв'язків і відносин, які складаються як у межах даної території, так і за її межами), що уможливило застосування системного підходу до дослідження регіональних проблем і ситуацій, встановлення відповідності рівнів розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, вирішення виникаючих протиріч. Встановлено, що в сучасних умовах економічне регулювання регіонального розвитку перетворюється на дієвий набір інструментів, здатних забезпечувати не лише бачення чіткої перспективи у віддаленому майбутньому, але і надання завершеного вигляду всій конструкції ефективного управління.

Розглянуто сукупність сучасних інструментів регіонального розвитку, що має досить широкий арсенал методів, засобів і форм, із використанням яких можливі прийняття, реалізація та відстеження проміжних результатів економічного і соціального розвитку, за допомогою яких можна судити про характер перебігу відповідних процесів і явищ.

Встановлено, що економічне регулювання регіонального (територіального) розвитку покликане сприяти за допомогою формування найбільш раціональних пропорцій в економіці найповнішому використанню наявних елементів продуктивних сил при реалізації стадій суспільного відтворення. Обґрунтовано вертикальний і горизонтальний зрізи в забезпеченні економічного регулювання територіального розвитку, які дозволяють комплексно підійти до вирішення відповідних проблем, спрямованих на досягнення стійкого розвитку. Обґрунтовано, що об'єктивними передумовами необхідності економічного регулювання регіонального розвитку є:

просторова неоднорідність у розвитку регіонів, що проявляється в різній щільності та зв'язаності відповідного економічного простору;

прояв і посилення асиметрії у просторовому розвитку регіонів (збереження і посилення відхилень економічних та соціальних показників конкретних територій від деяких середніх у межах держави величин тощо);

економічна нерівність розвитку регіонів, що проявляється в різному складі та обсягах продуктивних сил на окремих територіях;

диспропорції, що склалися, в розміщенні продуктивних сил;

розуміння необхідності консолідації зусиль декількох територій щодо

подолання існуючих протиріч у регіональному розвитку, які викликають необхідність економічного регулювання регіонального розвитку, що дозволяє не лише визначати основні причини існуючої диференціації в умовах життєдіяльності регіональних соціумів, але й ефективно забезпечувати пошук відповідних заходів щодо їх подолання.

Запропоновано концептуалізацію (основні вимоги) об'єктної моделі сучасного регіонального розвитку, яка дозволяє реально забезпечити, не лише теоретичну модель вибраного об'єкта дослідження, але і системний характер досліджень регіональних проблем та можливий вибір методів їх вирішення. Розгляд у запропонованому логічному ланцюжку через семантичний і етимологічний аналіз термінологічного апарату, що описує особливості регіонального розвитку, дає змогу досить глибоко проникати як у сутність економічних явищ або процесів, так і в природу виникнення проблемних ситуацій. Для виходу з існуючих проблемних ситуацій у регіональному розвитку доцільне використання регулюючих основ, що дозволяють знижувати або прискорювати швидкість перебігу економічних процесів, а також скорочувати або збільшувати можливу дистанцію у виявлених розбіжностях.

Досліджено інституційне середовище економічного регулювання регіонального розвитку, яке може бути представлене як ієрархічна система, що складається з окремих рівнів, на яких розташовуються відповідні нормативно-правові документи, які за своїм змістом визначають основні вимоги до учасників суспільних відносинах в частині забезпечення поступального розвитку регіонів. Це дозволить забезпечити необхідні передумови нейтралізації появи можливої асиметрії.

Обґрунтовано, що дотримання системного характеру використовуваного інструментарію економічного регулювання регіонального розвитку дозволяє найтісніше пов'язати між собою всі заходи, що включаються у відповідні документи (концепції, стратегії, стратегічні плани, цільові програми тощо). Отже, з'являється реальна можливість не лише відстежувати динаміку їх реалізації, але і вносити конструктивні зміни та доповнення до відповідних положень цих документів.

Просторово-часове позиціонування регіонів України за основними і додатковими питомими показниками дозволило виявити сукупні переваги кожного регіону за відносно тривалий відрізок часу та виділити зі всієї сукупності вибраних для такого дослідження об'єктів групу лідерів, які домінують по відношенню до інших (що перебувають на пріоритетних позиціях), що є своєрідним «локомотивом», і групу аутсайдерів, які зберігають по відношенню до інших значну дистанцію і не здатні через причин змінити існуючий статус-кво.

Проаналізовано ефективність економіки регіонів, що дозволяє сформулювати загальне уявлення про можливі перспективи розвитку регіонів. Одержана порівняльна оцінка використання економічного потенціалу регіонів й ефективності економіки регіонів дозволила показати виявлені переваги та недоліки в організації суспільного виробництва на конкретних територіях, які

мають бути враховані при виборі перспектив економічного розвитку.

Виявлено розбіжності в параметрах розвитку регіонів, на їх основі визначено «вузькі місця» у відтворенні окремих елементів продуктивних сил на відповідних територіях та можливі перспективи поступального розвитку.

Встановлено, що економічне регулювання регіонального розвитку має складати деяку ієрархічну систему з набором відповідного об'єктно-суб'єктного складу, яка забезпечить системний характер вибору, відбору, реалізації та контролю за відповідними заходами.

Визначено умови дієвого економічного регулювання розвитку регіонів, що перетворюються на своєрідне внутрішнє середовище, в якому стратегії, прогнози, стратегічні плани, програми й оперативні плани виглядатимуть природним їх доповненням, що дозволить уникнути виникнення можливих протиріч між учасниками суспільних відносин.

Розглянуто вимоги до ефективності економічного регулювання регіонального розвитку, що дозволяє наділити всю систему стратегічного планування такими властивостями, як комплексність і цілісність. Комплексність економічному регулюванню регіонального розвитку забезпечуватиме весь перелік визначених методів (стратегій, прогнозів, стратегічних планів, регіональних програм і оперативних (річних) планів), а цілісність – зв'язаність цих методів між собою.

Розроблено організаційний механізм реалізації довгострокової стратегії регіонального розвитку, який сприятиме досягненню встановлених головних цілей стратегії та вирішенню основних завдань за вибраними пріоритетними напрямками розвитку, що дасть змогу скоординувати і синхронізувати всіх учасників суспільних інтересів.

Обґрунтовано, що економічні механізми розробки і реалізації стратегічних планів регіонального розвитку відрізняються певною автономністю (кожен із них забезпечує вирішення комплексу власних завдань), проте вони покликані консолідувати зусилля всіх учасників довкола ідеї (стратегічної мети) поступального розвитку регіону як території, як економічної системи і як економічного простору. При цьому економічний механізм розробки стратегічних планів регіонального розвитку спрямований на виявлення реальних можливостей поступального розвитку регіону, а економічний механізм реалізації стратегічних планів регіонального розвитку – на концентрацію засобів і можливостей його забезпечення через ефективне (економне і результативне) використання наявних природних, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів).

Запропоновано системно-структурний підхід до узгодження цілей і завдань, показників виміру та заходів щодо регіонального розвитку, відносно території, економічної системи і регіонального економічного простору, покликаний забезпечувати системний характер не лише формуванню механізму економічного регулювання, але і практичним особливостям використання його елементів відносно стратегій, прогнозів, стратегічних планів, програм пріоритетного розвитку, щорічних планів (програм) регіонального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларация по регионализму в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.aer.eu/fileadmin/user.upoand/PressComm/Publications/DeclarationRegionalism/dam/110/ru/DR_RU
2. Про стимулювання розвитку регіонів: Закон України від 08.09.2005 №2850 //Офіційний вісник України. – 2005. –№ 40. – ст.2529.
3. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: Україна, 1996.– 54с.
4. Алимусаев Г.М. Региональные аспекты управления бизнесом с учетом эффективных зарубежных подходов / Г.М.Алимусаев // Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. – 2008. – № 2.– С.15-20.
5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов / А.Г.Гранберг. – 2-е изд. – М.: ГУ ВШЭ, 2001. – 495с.
6. Василенко В.Н. Оценка изменения потенциала территории как начальная стадия экономической диагностики ее развития / В.Н.Василенко // Экономика и право. – 2010. – № 1. – С.5-12.
7. Новоселов А.С. Регион как исходное понятие теории регионального воспроизводства / А.С.Новоселов // Регион: экономика и социология. – 2006. – № 3. – С.3-14.
8. Сигов И.И. Критерий эффективности национальной (региональной) экономики – благосостояние экономики / И.И.Сигов // Экономика и управление. – 2007. – № 3. – С.22-25.
9. Василенко В.Н. К особенностям исследования региональной экономической системы / В.Н.Василенко // Экономика и право. – 2010. – № 3. – С.5-13.
10. Маркин В.В. Социальное моделирование российских регионов: инновационный фактор устойчивого развития / В.В.Маркин. // Инновации. – № 10 (120). – 2008. – С.105-111.
11. Козин В.В. Глобализация, глокализация, регионализм: дискурс становления и развития / В.В.Козин, В.А.Писачкин // Регионология. – 2007. – № 1. – С.5-15.
12. Василенко В.Н. Архитектура регионального экономического пространства: монография / В.Н.Василенко / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд». 2006. – 311 с.
13. Василенко В.Н.. Об основных конструктивных элементах экономического пространства / В.Н.Василенко // Экономика и право. – 2009. – № 2. –С.5-10.
14. Бутенко Т.О. К вопросу о сущности экономического пространства / Т.О.Бутенко // Экономика и право. – 2010. – № 2. – С.13-17.
15. Иваненко Л.В. Территориально-организационные формы экономики регионов / Л.В.Иваненко // Регионология. – 2006. – № 3. – С.87-96.
16. Астапов К. О концепции адаптивно-стабильного развития в современном мире / К.Астапов // Общество и экономика. – 2006. – № 7-8. –

С. 221-244.

17. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 25 травня 2001 року №341/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 983.

18. Буянова М.Э. Оценка региональных рисков регионов южного федерального округа / М.Э.Буянова // Регионоведение. – 2006. – № 3. – С.20-32.

19. Скуфьина Т. Региональное развитие России в свете циклически – волновых представлений / Т.Скуфьина, С.Баранов // Федерализм. – 2007. – № 1. – С.29 – 48.

20. Аханов С.А. Эффективность общественного производства. Три уровня анализа: народнохозяйственный, региональный, хозрасчетный / С.А.Аханов. – М.: Мысль, 1987. – 165 с.

21. Априамашвили М.А. Управление развитием территории в крупных городах / М.Априамашвили.// Проблемы теории и практики управления. – 2008. – № 2. – С.44-56.

22. Черная И.П. Региональная политика устойчивого развития: проблемы и особенности формирования и реализации в Российской Федерации / И.П.Черная // Менеджмент в России и за рубежом. – 2006. – № 2. – С.76-83.

23. Гуриева Л. Стратегия устойчивого развития региона / Л. Гуриева // Проблемы теории и практики управления. – 2007. – № 2. – С.46-57.

24. Просторовий розвиток регіону: соціально-економічні можливості, ризики і перспективи: монографія / НАН України, Ін- регіональних досліджень; За ред. д.е.н., проф. Шевчук Л.Т. – Львів, 2011. – 256 с.

25. Зайцева Ю.. Межрегиональная дифференциация в странах БРИК: возможности оценки / Ю.Зайцева // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 5. – С. 44-51

26. Баянова Т.О. Сравнительная рейтинговая оценка социально-экономического развития муниципальных образований региона / Т.О.Баянова // Пространственная экономика. – 2010. – № 2. – С.96-107.

27. Хохлова О.А. Статистическая оценка качества развития экономики регионов России / О.А.Хохлова, М.Ц.Будажанаева // Пространственная экономика. – 2010. – № 1. – С. 133-146.

28. Татаркин А.И. Саморазвивающиеся территориальные экономические системы: диалектика формирования и функционирования / А.И.Татаркин, Д.А.Татаркин // Экономика и управление. – 2010. – № 1(51). – С. 8-15.

29. Василенко В.Н. Конкурентоспособность регионов: истоки, оценки и перспективы: монография / В.Н. Василенко, О.Ю. Агафоненко, В.Е. Будяков / НАН Украины. Ин-т економіко-правових досліджень. – Донецьк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 335 с.

30. Жуликов П.П. Матрица развития современной экономики – (философия хозяйства от С.Н.Булгакова до Ю.М.Осипова) / П.П.Жуликов // Философия хозяйства. – 2011. – № 2. – С. 25-32.

31. Тютин Д.В. Перспективы формирования региональных пространственно-организованных кластеров в конкурентном развитии

территорий (по материалам Калужской области) /Д.В.Тютин // Экономика и управление. – 2010. – № 8(58). – С. 35-41.

32. Архипов А.Ю. Императивы, направления развития посткризисной экономики России / А.Ю.Архипов //Философия хозяйства. – 2011. – № 1. – С. 62-68.

33. Беляев М. Механизм управления факторами развития современных экономических систем / М.Беляев, О.Максимчук // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 11. – С.19-24.

34. Устименко Е.А. Инновационное развитие региона (на примере реализации биотехнологических проектов в Иркутской области) / Е.А.Устименко // Экономика и управление. – 2010. – № 6(56). – С.103-106.

35. Растворцева С.Н. Сущность социально-экономической эффективности развития региона / С.Н.Растворцева // Регионоведение. – 2008. – № 4. – С.130-135.

36. Добрынин Л.А. Институциональные предпосылки межрегионального взаимодействия и относительной замкнутости региона / Л.А.Добрынин // Экономика и управление. – 2006. – № 2(23). – С.2-36.

37. Салий В.В. Методика оценки конкурентоспособности сельских территорий / В.В.Салий, Н.Л.Теренина // Маркетинг в России и за рубежом. – 2007. – № 3(59). – С.96-101.

38. Швецов А.Н. Традиционный централизм или новый регионализм: подходы к обеспечению территориального развития / А.Н.Швецов // Регион: экономика и социология. – 2007. – № 1. – С. 7-27.

39. Полищук Л. Федерализм и экономическое развитие России /Л.Полищук //Регион: экономика и социология. – 2006. – № 2. – С.18-33.

40. Иогман Л. Стратегический горизонт развития региона / Л.Иогман // Федерализм. – 2006. – № 3. – С. 185-194.

41. Никитенко П. Синергетический подход к оценке конкурентоспособности экономической системы / П.Никитенко, Л.Платонова // Общество и экономика. – 2007. – № 4. – С.5-25.

42. Важенин С.Г. Контуры территориальной конкуренции / С.Г.Важенин, И.С.Важенина // Регион: экономика и социология. – 2008. – № 2. – С. 271-288.

43. Романова Н.В. Конкурентоспособность региона: понятия и методы оценки / Н.В.Романова // Экономика и управление. – 2009. – № 3(43). – С. 46-49.

44. Герасимчук З.В. Конкурентоспроможність регіону: теорія, методологія, практика / З.В.Герасимчук, Л.Л.Ковальська. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 248 с.

45. Костяев А. Территориальная дифференциация условий хозяйствования /А.Костяев // Экономист. – 2006. – № 9. – С. 23-30.

46. Шнипер Р.И. Конкурентные позиции регионов и их оценка / Р.И.Шнипер //Регион: экономика и социология. – 1995. – № 1. – С.3-24.

47. Василенко В.Н. Диагностика региональной экономической системы как комплекс исследований / В.Н.Василенко // Экономика и право. – 2011. –№ 1. – С.5-16.

48. Швецов А. Децентрализация федеральной региональной политики

/ А.Швецов // Федерализм. – 2006. – № 4. – С.5-26.

49. Польшнев А.О. Межрегиональная экономическая дифференциация: методология анализа и государственного стимулирования / А.О.Польшнев. – М.: Едиториал, 2003. – 208 с.

50. Регіональна політика: методологія, методи, практика / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; Редкол.: відповід. редактор академік НАН України М.І.Долішній. – Львів, 2001. – 700 с.

51. Огарков А.А. Концепция управления региональным развитием: интеграционный подход / А.А.Огарков // Экономика и управление. – 2006. – № 4 (25). – С.42-46.

52. Швецов А. Управление социально-экономическими системами: развертывание методолого-теоретических и прикладных исследований / А.Швецов, Е.Андреева // Российский экономический журнал. – 2006. – № 3. – С.55-80.

53. Анимича Е.Г. Концептуальные установки, механизмы и методы регионального управления экономикой / Е.Г.Анимича, В.А.Сухих, Н.В.Новикова // Регионоведение. – 2008. – № 4. – С.136-144.

54. Алаев Э. В поисках разумной региональной политики / Э.Алаев // Федерализм. – 2002. – №2. – С. 79-94.

55. Гафуров И.Р. Оценка экономического потенциала территории и эффективности мероприятий территориального стратегического программирования / И.Р. Гафуров // Регионоведение. – 2005. – №1. – С. 121-136.

56. Лавровский Б.Л. Региональная сбалансированность в РФ: мифы и реальность / Б.Л.Лавровский, Е.А.Шильцин // ЭКО. – 2005. – №4. – С. 83-93.

57. Суслов В.И. Экономика федеральных округов России: сравнительный анализ / В.И. Суслов, Ю.С. Ершов, Н.М. Ибрагимов, Л.М. Мельникова // Регион: экономика и социология. – 2003. – №4. – С. 47-63.

58. Павлов К. Межрегиональные социально-экономические отношения: вопросы теории и оценки / К.Павлов // Общество и экономика. – 2003. – №1. – С. 134-143.

59. Братута О. Удосконалення механізму управління депресивними регіонами / О.Братута // Економіка України. – 2002. – №10. – С. 43-48.

60. Сухарев О. Государственное регулирование экономики: инвестиционные аспекты промышленной и региональной политики / О.Сухарев // Инвестиции в России. – 2006. – № 2. – С. 37-40.

61. Уандыкова М. Проблемы моделирования социально-экономическими системами / М.Уандыкова // Проблемы теории и практики управления. – 2005. – №4. – С. 84-89.

62. Тудор С.Н. Система взаимодействия государства и бизнеса на территории / С.Н.Тудор, Н.П.Фомичев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2005. – №1. – С.28-41.

63. Сухарев О. Функциональность и дисфункциональность хозяйственных систем: инновации, инноваторы и экономическая политика / О.Сухарев, И.Татаринцева // Инвестиции в России. – 2004. – №3. – С. 28-37.

64. Туровский Р. Баланс отношений «Центр-регионы» как основа территориально-государственного строительства / Р.Туровский // МЭиМО. – 2003. – № 12.-Ч.1. – С. 54-65.
65. Прангишвили И. Об эффективности управления сложными социально-экономическими системами / И.Прангишвили // Общество и экономика. – 2005. – №9. – С. 125-134.
66. Фрис Р. Сучасні аспекти взаємодії державного регіонального управління з органами місцевого самоврядування / Р.Фрис, В.Копитко // Регіональна економіка. – 2001. – № 1. – С. 119-125.
67. Сушинський О. Організаційно-правові засади гарантування місцевого самоврядування / О.Сушинський // Управління сучасним містом. – 2002. – № 4-6 (6). – С. 81-87.
68. Ивантер В. Экономическое прогнозирование в России: реальность и перспективы / В.Ивантер // Общество и экономика. –1999. – №5. – С. 66-74.
69. Економічна енциклопедія: У 3-х томах. Т. 1 / Редкол.: В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 864 с.
70. Жук В.А. Новые формы управления финансами в регионе / В.А.Жук, А.М.Ходачек // Инновации. - 2005. - №7 (84). – С.40-43.
71. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія / В.П.Горбулін, А.Б.Качинський. – К.: НІСД, 2010. – 288 с.
72. Ларина Н.И. Смена парадигмы в региональной политике / Н.И.Ларина // Регион: экономика и социология. – 2000. – №4. – С. 3-22.
73. Лексин В. Территориальное устройство государства: попытка реализации системной методологии анализа / В.Лексин // Российский экономический журнал. – 2003. – № 1. – С. 55-74.
74. Туровский Р. Баланс отношений «Центр-регионы» как основа территориально-государственного строительства / Р.Туровский // МЭиМО. – 2004. – № 1.-Ч.2. – С. 43-50.
75. Лексин В. Бюджетный федерализм: диалектика централизации и децентрализации (материалы к лекциям и семинарам) / В.Лексин, А.Швецов // Российский экономический журнал. – 2002. – №7. – С. 53-69.
76. Борисов В.Н. Оценка вклада инновационного фактора в рамках программы развития межотраслевого комплекса / В.Н.Борисов, О.В.Почукаева // Проблемы прогнозирования. – 2000. – №5. – С. 46-61.
77. Клисторин В.И. Экономические основания бюджетного федерализма / В.И.Клисторин // Регион: экономика и социология. – 2001. – № 4. – С. 18-34.
78. Лапина Н. Региональные экономические элиты: менталитет, поведение, взаимодействие с властью / Н.Лапина, А.Чирикова // Общество и экономика. – 1999. – №6. – С. 230-278.
79. Маркова Н. Региональная политика как фактор устойчивого развития российской экономики / Н.Маркова, Т.Монахова // Федерализм. – 2004. – №2. – С. 5-20.
80. Региональная политика, направленная на снижение территориальных, экономических и социальных диспропорций в Российской Федерации: проект

концепции // Регион: экономика и социология. – 2001. – №1. – С. 4-34.

81. Клисторин В.И. Подходы к оценке инвестиционной активности в регионах России / В.И.Клисторин, Д.С.Сандер // Регион: экономика и социология. – 2003. – №1. – С. 113-320.

82. Клисторин В.И. Концепция межбюджетных отношений в регионе / В.И. Клисторин, В.Е. Селиверстов, С.А.Суспицын // Регион: экономика и социология. – 2001. – № 3. – С. 21-34.

83. Поздняков А. Политика региоанльного выравнивания в России (основные подходы и принципы) / А.Поздняков, Б.Лавровский, В.Масаков // Вопросы экономики. – 2000. – №10. – С. 74-91.

84. Горегляд В. Финансовые проблемы региональной политики в России / В.Горегляд // Федерализм. – 2002. – №4. – С. 6-38.

85. Крайник О. Сучасні підходи до формування місцевих бюджетів / О.Крайник // Регіональна економіка. – 2002. – № 4. – С. 65-75.

86. Арженовский И.В. Региональные сети и региональная экономическая политика / И.В.Арженовский // Регионология. – 2003-2004. – №№4,1. – С. 53-59.

87. Смагин Б.И. Сущность и методика определения показателей освоенности региона / Б.И.Смагин, С.К.Неуймин // Вопросы статистики. – 2005. – №12. – С. 19-23.

88. Жиленкова М.М. Система показників оцінки соціально-економічного розвитку регіонів України / М.М.Жиленкова // Статистика України. – 2005. – №4. – С. 51-53.

89. Антошин В. Формирование региональной промышленной политики / В.Антошин, А.Кугушев // РИСК. – 2005. – №4. – С. 12-16.

90. Гоффе Н. Социальная составляющая экономического развития: региональный аспект / Н. Гоффе // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 5. – С. 53-61.

91. Климов А. Асимметрия пространственного развития страны и подходы к реабилитации проблемных территорий / А. Климов // Российский экономический журнал. – 2006. – № 7-8. – С. 93-95.

92. Минакир П.А. Мнимые и реальные диспропорции экономического пространства / П.А. Минакир // Пространственная экономика. – 2008. – № 4. – С. 5–18.

93. Найден С.Н. Дифференциация показателей социального развития субъектов РФ / С.Н.Найден // Пространственная экономика. – 2010. – № 1. – С. 55-67.

94. Швецов А. Соотношение централизации и децентрализации в государственной региональной политике: о сложившейся ситуации, необходимости и путях ее изменения / А. Швецоа // Российский экономический журнал. – 2006. – № 5-6. – С. 14-35.

95. Регулирование воспроизводственного потенциала территории как основа региональной политики / Пчелинцев О.С., Любовный В.Я., Воякина А.Б. // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 5. – С. 62-68.

96. Ковальська Л.Л. Оцінка конкурентоспроможності регіону та

механізми її підвищення: монографія / Л.Л. Ковальська. – Луцьк, Надстиря, 2007. – 420 с.

97. Полищук Л. Российская модель "переговорного федерализма" / Л. Полищук // Вопросы экономики. – 1998. – № 4. – С. 68-86.

98. Гранберг А.Г. Возможны ли распад или сжатие России? / А.Г. Гранберг // Регион: экономика и социология. – 2011. – № 2. – С. 9-18.

99. Гаджиев Ю. Дифференциация северных регионов России по величине среднедушевого ВРП / Ю. Гаджиев // Общество и экономика. -2005. -№ 3. – С. 137-161.

100. Кушнарера О. Регулирование общественного благосостояния: региональный уровень / О. Кушнарера // Проблемы теории и практики управления. – 2008. – № 2. – С. 29-35.

101. Шнипер Р.И. Условия и предпосылки развития региональных рыночных отношений / Р.И. Шнипер // Регион: экономика и социология. – 1992. – № 1. – С. 3-17.

102. Усов А.Б. Методы управления эколого-экономическими системами / А.Б. Усов // Экономика и управление. – 2007. – № 2 (28). – С. 88–90.

103. Комарова О.М. Методологические основы государственного регулирования инновационного развития региона / О.М. Комарова // Экономика и управление. – 2010. – № 4 (54). – С. 102-107.

104. Джумов А.М. Консолидация финансовых ресурсов в регионах / А.М. Джумов, С.В. Казанцев // ЭКО. – 2007. – № 2. – С. 138–150.

105. Василенко В.Н. Распределение компетенции (полномочий) между органами государственной власти и органами местного самоуправления / В.Н. Василенко // Региональное (областное) самоуправление: сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований; Редкол.: Мамутов В.К. (отв. ред.) и др. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 166 с.

106. Ларина Н.И. Региональная политика в странах рыночной экономики: Учебное пособие / НГАЭиУ. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1998. – 172 с.

107. Кузнецова А.В. Территориальное перераспределение бюджетных ресурсов: сравнительный анализ моделей бюджетного федерализма / А.В. Кузнецова, А.М. Лавров // Регион: экономика и социология. – 1996. – № 3. – С. 21-39.

108. Клисторин В.И. Роль института местного самоуправления в развитии федеративных отношений / В.И. Клисторин, Т.В. Сумская // Регион: экономика и социология. – 2008. – № 1. – С. 58-74.

109. Государственное устройство, парламентаризм и содействие развитию экономики ФРГ: Отчет о командировке / В.Н. Василенко, С.К. Харичков, А.И. Землянкин, В.С. Кравцов / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 38 с.

110. Тамбовцев В. Программы развития: к методологии разработки / В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 2007. – № 12. – С. 96-110.

111. Груздев А. Стратегия развития региона: цели, преимущества,

технология разработки / А. Груздев // Общество и экономика. – 2008. – № 1. – С. 115-120.

112. Швецов А. Государственная региональная политика: хронические проблемы и актуальные задачи системной модернизации / А. Швецов // Российский экономический журнал. – 2007. – № 11-12. – С. 20-61.

113. Мамхягов М.Ч. Механизмы регулирования партнерских отношений в системе государственного управления социально-экономическим развитием региона / М.Ч. Мамхягов // Экономика и управление. – 2010. – № 3(53). – С. 77-79.

114. Лексин В. Общероссийские реформы и территориальное развитие. Статья 11. Региональная Россия начала XXI века: новая ситуация и новые подходы к ее исследованию и регулированию / В. Лексин, А. Швецов // Российский экономический журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–23.

115. Сонько С. Сучасна модифікація теорії економічного районування / С. Сонько // Регіональна економіка. – 2005. – № 3. – С. 7–18.

116. Дворцов В.И. Пространственное развитие территорий на основе кластерных технологий / В.И. Дворцов // Менеджмент в России и за рубежом. – 2008. – № 2. – С. 61–69.

117. Павлов К. Экономическое ядро: сущность, критерии формирования и элементный состав / К. Павлов // Общество и экономика. – 2004. – № 11–12. – С. 158–170.

118. Моргоев Б.Т. Параметрическая оптимизация асимметричности развития российского экономического пространства / Б.Т. Моргоев // Философия хозяйства. – 2006. – № 3. – С. 180–190.

119. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

120. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: Современный литератор, 2003. – 976 с.

121. Диагностика развития регионов: структура, границы, методы: монография / [Василенко В.Н., Гудзь П.В., Крат О.А. и др.]; под науч. ред. В.Н.Василенко. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – 286 с.

122. Диагностика развития регионов: виды, подходы, приемы: монография / [Василенко В.Н., Благодарный А.И., Бойченко Э.Б. и др.]; под науч. ред. В.Н.Василенко. – Донецк: Юго-Восток, 2012. – 558 с.

123. Филипенко А.С. О монизме научного дискурса / А.С. Филипенко // Философия хозяйства. – 2012. – № 2. – С. 123–132.

124. Гайзатуллин Р.Р. Региональная модель оценки эффективности комплексных программ социально-экономического развития / Р.Р. Гайзатуллин // Менеджмент в России и за рубежом. – 2009. – № 2. – С. 99–106.

125. Донченко Ю.В. Воспроизводственный подход к оценке и регулированию регионального развития по критериям устойчивости / Ю.В. Донченко, Ю.В. Вертакова, А.В. Евченко, П.А. Клименко // Вопросы статистики. – 2005. – № 8. – С. 20–25.

126. Новичихин А. Управление развитием топливобывающих регионов: совершенствование методологии / А. Новичихин // Проблемы теории и практики управления. – 2007. – № 7. – С.31–40.
127. Новоселов А.С. Рыночная система региона: воспроизводственный аспект / А.С. Новоселов // Регион: экономика и социология. – 2007. – № 1. – С. 28–41.
128. Теняков И.М. Воспроизводственный и функционально-экономический подходы в экономической теории / И.М. Теняков // Философия хозяйства. – 2009. – № 6. – С.149–155.
129. Силина С. Маркетинговая концепция управления региональным развитием / С. Силина // Маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 29–42.
130. Любимцева С.В. Трансформация экономических систем / С.В. Любимцева. – М.: Экономистъ, 2003. – 443 с.
131. Клисторин В.И. Пространственная экономика и региональные исследования: нерешенные задачи / В.И. Клисторин // Регион: экономика и социология. – 2007. – № 1. – С. 56–68.
132. Максимов Ю. Инновационный мультипликатор и экономический рост / Ю.Максимов, С.Митяков, О.Митякова, Т.Факеева // Инновации. – 2004. – № 5. – С. 23–27.
133. Економічна енциклопедія: У 3-х томах. Т.2 / Редкол.: С.В.Мочерний (відп.ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 848 с.
134. Нуреев Р.М. Теория общественного выбора: учеб. пособие для вузов / Р.М. Нуреев; гос. ун-т – высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 531 с.
135. Реформирование федеративных отношений в России // Вопросы экономики. – 2000. – № 10. – С.27–48.
136. Мельников Р.М. Экономический рост в системе регионов: теоретическая модель / Р.М. Мельников // Регион: экономика и социология. – 2005. – № 2. – С. 3–18.
137. Пчелинцев О.С. Регулирование воспроизводственного потенциала территории как основа региональной политики / О.С. Пчелинцев, В.Я. Любовный, А.Б. Воякина // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 5. – С. 62–68.
138. Сачук Т. Новое качество региональной политики в контексте сочетания интересов государства и территории / Т. Сачук // Федерализм. – 2005. – № 1. – С. 117–128.
139. Унтура Г.А. Регион как эпицентр зарождения конкурентоспособности / Г.А. Унтура // Регион: экономика и социология. – 2002. – № 1. – С. 3-16.
140. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження. – Львів: Світ, 2001. – 416 с.
141. Дубнов А.П. Пространственно-стратегическое развитие России: конфликтно-сетевая парадигма анализа / А.П. Дубнов, А.В. Крайнов // Регион: экономика и социология. – 2003. – № 2. – С. 123–132.
142. Маслов Д.Г. Проблемы выбора показателей устойчивости эколого-

экономической системы региона / Д.Г. Маслов // Вестн. Моск. Ун-та. Сер.6. Экономика. – 2005. – № 6. – С. 80–88.

143. Иванов П.М. Устойчивое региональное развитие: концепция и модель управления / П.М. Иванов // Экономика и математические методы. – 2006. – том 42. – № 2. – С. 51–59.

144. Данилов-Данильян В.И. Устойчивое развитие (теоретико-методологический анализ) / В.И. Данилов-Данильян // Экономика и математические методы. – 2003 – том 39. – № 2. – С. 123–135.

145. Клейнер Г.Б. Системная парадигма в экономических исследованиях: новый подход [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kleiner.ru/System%20Paradigm/htm>

146. Смирнов В.В. Парадигма и концепция эффективного социально-экономического развития региона / В.В. Смирнов // Регионоведение. – 2011. – № 2. – С. 56–63.

147. Смирнов В. Эффективное социально-экономическое развитие региона: парадигма и концепция / В. Смирнов // Проблемы теории и практики управления. – 2009. – № 6. – С. 55–64.

148. Василенко В.Н. Региональный рынок труда: особенности функционирования: монография / [В.Н.Василенко, М.В.Жилина]; под науч. ред. В.Н.Василенко; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: Юго-Восток, 2010. – 223 с.

149. Сухарев О. Государственное регулирование экономики: инвестиционные аспекты промышленной и региональной политики / О. Сухарев // Инвестиции в России. – 2006. – № 2. – С. 37–40.

150. Павлов К.В. О сущности экономического ядра и точках роста в российской экономике / К.В. Павлов // Общество и экономика. – 1997. – № 5. – С. 3–15.

151. Максимец Н.В. Оценка уровня социально-экономического развития региона / Н.В. Максимец // Регионоведение. – 2004. – № 3. – С. 80–87.

152. Уманец Т.В. Оцінка регіонального економічного розвитку України: теорія і практика: монографія / Т.В.Уманець, О.В.Лучакова, К.М.Косьміна. – Донецьк: «ВІК», 2010. – 477 с.

153. Реутов В.Є. Регіональний вимір трансформаційних зрушень економіки України: монографія / В.Є.Реутов. – Сімферополь: ПП «Підприємство «Фенікс», 2010. – 432 с.

154. Ершов Ю.С. Базовые модели для оценки надежности экономических решений / Ю.С. Ершов, В.С. Зайкин, В.Н. Павлов // Регион: экономика и социология. – 2004. – № 3. – С. 39–51.

155. Кухарская Н.А. Стратегические приоритеты трансформации экономики регионов Украины: тенденции, формы, механизмы: монография / Н.А.Кухарская / НАН Украины. Ин-т проблем рынка и экономико-экологических исследований. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2010. – 519 с.

156. Балаян Г. Сепаратизм: его содержание и особенности в России / Г. Балаян // Федерализм. – 2001. – № 4. – С. 67–82.

157. Третяк В.В. Проблеми теорії та практики розвитку інтеграційних зв'язків регіону: монографія / В.В.Третяк, Н.А.Куценко; Під заг. ред. проф. В.В.Третяк. – Луганськ, Вид-во «Ноулідж», 2010. – 224 с.
158. Павлов К. Система местного самоуправления в регионах России и опыт развитых стран / К. Павлов // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 5. – С. 81–83.
159. Швецов А. Пространственные параметры муниципальных образований: постсоветские «качели» и экономические основания рационализации / А. Швецов // Российский экономический журнал. – 2007. – № 3. – С. 36–63.
160. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 24 – Ст. 170.
161. Монастирський Г.Л. Модернізаційна парадигма управління економічним розвитком територіальних спільнот базового рівня: монографія – Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2010. – 464 с.
162. Добрынин Н. Бюджетный федерализм в России: генезис, эволюция, необходимость перемен / Н. Добрынин // Федерализм. – 2004. – №2. – С. 133–148.
163. Богачов С.В. Місцеві бюджети: погляд на перспективу / С.В. Богачов // Урядовий кур'єр. – 2006. – 26 грудня (№ 244). – С. 6.
164. Ковалева Г., Пешина Э. Стратегия преобразований и регулирования межбюджетных отношений в России / Г. Ковалева, Э. Пешина // Федерализм. – 2001. – № 4. – С. 119–140.
165. Луніна І.О. Державні фінанси та реформування між бюджетних відносин: монографія / НАН України. Ін-т економічного прогнозування. – Київ: Наук. думка, 2006. – 432 с.
166. Гнилорыбов В. Правовий статус регіонів і європейські стандарти / В. Гнилорыбов // Віче. – 2003. – № 21 (141). – С. 52–56.
167. Либман А. Внутренняя и международная интеграция: взаимовлияние и взаимодействие / А. Либман // Общество и экономика. – 2008. – № 8. – С. 102–118.
168. Лучик В.Є. Політика регіонального розвитку: рівні, види та методи: монографія / В.Є.Лучик; наук. ред. В.М.Василенко. – Кам'янець–Подільський: видавець ПП Зволейко Д.Г., 2012. – 400 с.
169. Адрианов В. Теория саморегуляции рыночной экономики / В. Адрианов // Общество и экономика. – 2002. – № 5. – С. 5–36.
170. Пилясов А. Политические и экономические факторы развития российских регионов / А. Пилясов // Вопросы экономики. - 2003. - № 5. – С. 67-82.
171. Буч Г. Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на C++. 2-е изд. / Пер. с англ. – М.: «Издательство Бином», СПб.: «Невский диалект», 2001. – 560 с.
172. Суспицын С.А. Региональное программирование и территориальные различия: возможности и ограничения / С.А. Суспицын // Регион: экономика и

социология. – 2001. – № 3. – С. 3–20.

173. Тісунова В.М. Ринкові перетворення в економіці регіону: монографія / В.М.Тісунова; наук. ред. В.М.Василенко; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О.Дідоренка. – Луганськ:РВВ ЛДУВС ім. Е.О.Дідоренка, 2011. – 472 с.

174. Татаркин А. Стратегическая архитектура конкурентного поведения регионов в модернизируемой экономике / А. Татаркин // Федерализм. – 2006. – № 1. – С. 33–48.

175. Чирикова А. Власть и бизнес на поле социальной политики: региональная проекция / А. Чирикова, С. Шишкин // Общество и экономика. – 2006. – № 1. – С. 105–132.

176. Курбатова М.В. Социальная ответственность российского бизнеса / М.В. Курбатова, С.Н. Левин // ЭКО. – 2005. – № 4. – С. 58–71.

177. Европейская хартия местного самоуправления // Народный депутат. – 1993. – № 11. – С. 3–7.

178. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 р № 280/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

179. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586–XIV// Офіційний вісник України. –1999. – № 18. –Ст. 3.

180. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 25. – Ст. 195.

181. Про планування і забудову територій: Закон України від 20.04.2000 р. № 1699-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 31. – Ст. 250.

182. Про генеральну схему планування території України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3059-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 204.

183. Про державні цільові програми: Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.

184. Про затвердження Порядку підготовки, укладення та виконання угоди щодо регіонального розвитку і відповідної типової угоди: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 р. № 751 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 39. – Ст. 1729.

185. Про запровадження оцінки міжрегіональної та внутрішньо регіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів: Постанова Кабінету міністрів України від 20.05.2009 р. № 476 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 37. – Ст. 1248.

186. Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст республіканського в Автономній Республіці Крим значення для визначення територій депресивними: Постанова Кабінету міністрів України від 02.03.2010 р. № 235 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 16. – Ст. 754.

187. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування регіональних стратегій розвитку: Наказ Міністерства економіки та з питань

європейської інтеграції України від 29.07.2002 р. № 224 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.nau.ua/doc/

188. Методичні рекомендації щодо порядку розроблення регіональних цільових програм, моніторингу та звітності про їх виконання: Наказ Міністерства економіки України від 04.12.2006 р. № 367 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.me.gov.ua/control/uk/publish/article.

189. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. Изд. 2-е, перераб. и допол. – М.: Книжный мир, 2004. – 860 с.

190. Василенко И. Новые подходы к разработке государственных программ: рекомендации экспертов ООН / И. Василенко // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – № 6. – С. 31–36.

191. Крайник О. Системний підхід до регулювання соціально-економічним розвитком регіону / О. Крайник // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 158–165.

192. Круглова Н.Ю. Хозяйственное право: учебное пособие. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство РДЛ, 2004. 832 с.

193. Румянцева З.П., Зотов В.Б. Новые реалии территориального управления / Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 11. – С. 45–57.

194. Гранберг А. Учебник «Основы региональной экономики»: о структуре, методологии и содержании / А. Гранберг // Российский экономический журнал. – 2001. – № 1. – С. 100–115.

195. Суспицын С.А. Принципы и методические схемы построения инвестиционных трансфертов государственной поддержки регионального развития / С.А. Суспицын // Регион: экономика и социология. – 2001. – № 1. – С. 55–75.

196. Василенко В.Н. Реализация специального режима хозяйствования в регионе: монография / В.Н.Василенко, Е.Р.Зельдина / НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: ИЭПИ НАНУ, Східний видавничий дім, 2000. – 168 с.

197. Даренских Ю.А. Факторный анализ экономической эффективности общественного производства региона / Ю.А. Даренских, Н.С. Колотова, Л.Б. Храмова, М.В. Зимина // Вопросы статистики. – 2005. – № 12. – С. 11–19.

198. Веснин В.Р. Основы менеджмента. – М.: Т.Д. «Элит–2000», 2001. – 440 с.

199. Попович А.М. К вопросу формирования и реализации стратегии развития промышленности региона / А.М. Попович // Экономика и управление. – 2006. – № 2 (23). – С. 52–56.

200. Самостроев Г.М. Потенциал стратегии развития региона / Г.М. Самостроев // Инновации. – 2003. – № 9. – С. 27–29.

201. Широков А., Янговский А. Об инструментарию долгосрочного макроэкономического прогнозирования / А. Широков, А. Янговский // Экономист. – 2008. – № 2. – С. 31–44.

202. Татаркин А. Местное самоуправление в системе стратегий социально-экономического развития регионов России / А. Татаркин, В. Бочко //

Федерализм. – 2008. – № 4. – С. 69–84.

203. Швецов А. Систематизация инструментов перспективного планирования территориального развития: настоятельная необходимость и конкретные предложения / А. Швецов // Российский экономический журнал. – 2009. – № 5. – С. 12–47.

204. Економічна енциклопедія: у 3-х томах. Т.3 /Редкол.: С.В.Мочерний (відп.ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Академія», 2001. – 848 с.

205. Ушаков А.К. Разработка прогнозов социально-экономического развития регионов с использованием комплексной имитационной модели / А.К. Ушаков, Л.А. Рязанова, Д.Л. Андрианов, Е.В. Переятенцева и др. // Российский экономический журнал. – 2000. – № 2. – С. 72–86.

206. Лавлинский С.М. Модели индикативного планирования социально-экономического развития сырьевой территории / С.М. Лавлинский // Проблемы прогнозирования. – 2005. – № 3. – С. 63–77.

207. Клоцвог Ф.Н. Макроструктурные модели – инструмент народнохозяйственного прогнозирования / Ф.Н. Клоцвог, Костин В.А. // Проблемы прогнозирования. – 2004. – № 6. – С. 17–27.

208. Павлов В.Н. Региональное прогнозирование: ценовой и материально-вещественный аспекты / В.Н. Павлов, В.С. Зайкин, Ю.С. Ершов // Регион: экономика и социология. – 2002. – № 2. – С. 123–135.

209. Хасаев Г.Р., Цыбатов В.А. Технология прогнозирования регионального развития: опыт разработки и использования / Г.Р. Хасаев, В.А. Цыбатов // Проблемы прогнозирования. – 2002. – № 3. – С. 64–82.

210. Суспицын С.А. Концепт-модели стратегического прогнозирования и индикативного планирования регионального развития / С.А. Суспицын // Регион: экономика и социология. – 2009. – №1. – С. 40–63.

211. Запоточний І.В., Захарченко В.І. Державне регулювання регіональної економіки / За заг. ред. д.е.н., проф.. В.І.Захарченка. – Харків – Львів – Одеса: ТОВ «Одісей», 2003. – 592 с.

212. Крымов В. Стратегические ориентиры в управлении социально-экономическим развитием региона / В. Крымов // Федерализм. – 2008. – № 3. – С. 59–76.

213. Кузнецова Е. Стратегическая концепция устойчивого развития экономики / Е. Кузнецова // Проблемы теории и практики управления. – 2007. – № 6. – С. 33–43.

214. Лапыгин Д.Ю. Методическое обеспечение процесса разработки плана стратегического развития региона / Д.Ю. Лапыгин // Менеджмент в России и за рубежом. – 2005. – № 6. – С. 40–52.

215. Лапыгин Д.Ю. Разработка плана стратегического развития региона / Д.Ю. Лапыгин // Менеджмент в России и за рубежом – 2006. – № 2. – С. 85–100.

216. Пчелинцев О.С. Проблемы социально-экономического обоснования региональной политики / О.С. Пчелинцев // Проблемы прогнозирования. – 2002. – № 1. – С. 3–17.

217. Нерета О. Стратегічне планування соціально-економічного розвитку

малих міст / Нерета О. // Управління сучасним містом. – 2003. – № 1–3 (9). – С. 169–176.

218. Тоскунина В.Э. Программно-целевой подход к управлению социально-экономическими процессами в регионе / В.Э. Тоскунина // Регион: экономика и социология. – 2004. – № 2. – С. 23–30.

219. Остапюк С.Ф. Особенности и механизм разработки программ развития в научно-технической и инновационной сфере / С.Ф. Остапюк // Регионология. – 2007. – № 4. – С. 129–139.

220. Митрофанова И.В. Программно-целевое управление социально-экономическим развитием региона / И.В. Митрофанова // Регионология. – 2005. – №1. – С.67–76.

221. Симачев Ю. Стали ли федеральные целевые программы инструментом государственной промышленной политики? / Ю. Симачев, А. Соколов, М. Горст // Российский экономический журнал. – 2002. – № 8. – С. 3–11.

222. Новокшонова Л. Региональный аспект функционирования национальной экономики в мировой хозяйственной системе / Л. Новокшонова // Общество и экономика. – 2001. – № 7–8. – С. 126–135.

223. Глущенко К.П. Региональные программы: смена парадигмы / К.П. Глущенко // Регион: экономика и социология. – 1995. – № 3. – С. 3–20.

224. Программа научно-технического развития Донецкой области на период до 2020 года. – Донецк: Новый мир, 2003. – 214 с.

225. Оценка экономического потенциала территории / И. Гафуров // Экономист. – 2005. – № 3. – С. 61–66.

226. Ванеева Т.А. Метасистемный подход к оценке уровня развития региона / Т.А. Ванеева // Регион: экономика и социология. – 2005. – № 1. – С. 3–14.

227. Зибарева О. Формування основ управління територіями в Україні / О. Зибарева // Регіональна економіка. – 2002. – № 3. – С. 135–139.

228. Артоболевский С.С. Региональная политика, направленная на снижение территориальных, экономических и социальных диспропорций в Российской Федерации: проект концепции / С.С. Артоболевский // Регион: экономика и социология. – 2001. – № 1. – С. 4–34.

229. Татаркин А., Козлов О. Стратегия сбалансированного планирования регионального развития / А. Татаркин, О. Козлов // Общество и экономика. – 2008. – № 5. – С. 88–100.

230. Козловская О.В. Региональное стратегическое планирование. Опыт Томской области / О.В. Козловская // ЭКО. – 2006. – № 3. – С. 43–51.

231. Миничкина В.П., Артемьева С.С. Индикативное планирование как механизм выравнивания различий в уровнях социально-экономического развития регионов / В.П. Миничкина, С.С. Артемьева // Регионология. – 2011. – № 2. – С. 32–42.

232. Красовская И.П. Функционально-стоимостной анализ эколого-экономических решений в сфере российского

природопользования / И.П. Красовская // Вестн. моск. ун-та. Сер.6. Экономика. – 2001. – № 5. – С. 80–92.

233. Шеховцева Л.С. Методология формирования стратегических целей развития региона / Л.С. Шеховцева // Менеджмент в России и за рубежом. – 2007. – № 3. – С. 67–75.

234. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2004. – 632 с.

235. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2005. – 592 с.

236. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2006. – 576 с.

237. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2007. – 552 с.

238. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2008. – 572 с.

239. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2009. – 567 с.

240. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2010. – 567 с.

241. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2011. – 560 с.

242. Статистичний щорічник України за 2011 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2012. – 560 с.

243. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Вид-во «Консультант», 2013. – 552 с.

244. Статистичний збірник «Регіони України», 2004: у 2-х ч. Ч.1 / Державний комітет статистики України; за ред.О.Г.Осауленка. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 512 с.

245. Статистичний збірник «Регіони України», 2004: у 2-х ч. Ч.2 / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 800 с.

246. Статистичний збірник «Регіони України», 2005: у 2-х ч. Ч.1 / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. – 512 с.

Держкомстату України, 2012. – 804 с.

262. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

263. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 25.05.2001 р. № 341/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 983.

264. Про Державну Стратегію регіонального розвитку на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006 р. №1001 // Офіційний вісник України. – 2006. – №30. – Ст. 2132.

265. Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 29.07.2002 р. № 224 // Закон і бізнес. – 2002. – № 28.

266. Економічна діагностика розвитку регіонів: збірник науково-методичних рекомендацій / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. – Донецьк: Юго-Восток, 2013. – 299 с.

267. О государственном прогнозировании и стратегическом планировании в Украине: проект Закона Украины от 16.03.2010 г. № 6198 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF4S600A.html

268. Методические рекомендации по разработке стратегических планов муниципального развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.citystrategy.leontief.ru/>

269. Про запровадження комплексної оцінки соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та Севастополя: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2007 р. №833.

